Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису
УДК 347.122:347(477)

ВЕНЕДІКТОВА ІРИНА ВАЛЕНТИНІВНА

ЗАХИСТ ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант
Кузнєцова Наталія Семенівна,
доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП…….. 4

РОЗДІЛ І. ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ІНТЕРЕС ЯК СОЦІАЛЬНОЇ КАТЕГОРІЇ

1.1. Загальнонаукові підходи до розуміння у категорії інтересу в суспільстві……. 22

1.2. Характеристика категорії інтересу в економіко-політичному вимірі 32

1.3. Формування змісту категорії інтересу в юриспруденції…….. 41

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ І……... 61

РОЗДІЛ ІІ. СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО КАТЕГОРІЇ ІНТЕРЕСУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

2.1. Поняття і ознаки охоронюваного законом інтересу в цивільному праві……. 63

2.2. Співвідношення публічних і приватних інтересів у цивільному праві……. 88

2.3. Система охоронюваних законом інтересів у цивільному праві…… 101

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІ…… 116

РОЗДІЛ ІІІ. РОЛЬ ОХОРОНЮВАНОГО ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСУ У ФОРМУВАННІ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ’ЯЗАНИХ ІЗ ЙОГО ЗАХИСТОМ

3.1. Охоронюваний законом інтерес як елемент цивільних правовідносин……. 125

3.2. Право на захист як чинник реалізації захисту охоронюваних законом інтересів…… 144

3.3. Форми і способи захисту охоронюваних законом інтересів…….. 156

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІІ…….. 203

РОЗДІЛ ІV. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ В АБСОЛЮТНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

4.1. Захист інтересів у речових правовідносинах…….. 210

4.2. Захист інтересів у спадкових правовідносинах……... 234
4.3. Захист інтересів у правовідносинах з інтелектульної власності….. 246
4.4. Захист інтересів у правовідносинах щодо здійснення особистих немайнових прав……. 284
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ IV…….. 300
РОЗДІЛ V. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ У ВІДНОСНИХ (ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ) ПРАВОВІДНОСИНАХ
5.1. Захист інтересів у договірних правовідносинах……. 309
5.2. Захист інтересів у деліктних зобов'язаннях…… 326
5.3. Захист інтересів в інших недоговірних зобов'язаннях……... 339
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ V……... 365
ВИСНОВКИ…… 368
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…… 380

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Прийняття нового Цивільного кодексу незалежної України стало науковим імпульсом для проведення досліджень у сфері приватного права, де центральне місце займає фізична особа – людина з її суб'єктивними правами та охоронюваними законом інтересами. У юриспруденції категорія інтересу з кожним роком набуває все більшого значення й найбільш характерна для цивільного права. Це обумовлено тим, що правове регулювання – царина суспільного життя, яка складається із сукупності нестабільних соціальних систем. Така нестабільність надає особливої динамічності праву, правовідносинам, правосвідомості, правовій культурі та правовій системі в цілому на законодавчому рівні відображати існуючі в суспільстві об'єктивні інтереси. Дослідження правової галузі через категорію інтересу, його сутності, поняття, ролі, структури, системи тощо, без сумніву, означає розширення обріїв, збагачення вже існуючих методологічних підходів, пов'язаних з розумінням потенціалу права як соціального регулятора. Конструкція охоронюваного законом інтересу усуває погрішності нормативно-правового регулювання, а право, у свою чергу, випрацьовує інтереси, реагуючи на виклики суспільного життя. Національне законодавство не відрізняється чіткістю застосування юридичної термінології стосовно інтересів. Так, у нормах Конституції України, Цивільному кодексі (далі ЦК) України і деяких інших нормативних актах вживається термін «інтерес», у Кримінальному кодексі України йдеться про «правоохоронювані інтереси», у процесуальних кодексах – про «законні інтереси» та «охоронювані законом інтереси». Крім термінологічної невизначеності, існують й інші проблеми – часом неможливо зрозуміти, яке значення було вкладено законодавцем у термін «інтерес»; іноді інтереси просто ототожнюються із суб'єктивними правами, замінюючи одне одного; буває й інша ситуація, коли інтереси і суб'єктивні права протиставляються одне одному – законодавець застосовує розділовий

сполучник «або» – «права або інтереси». Усе це вносить дисбаланс у чіткість юридичних конструкцій, змінює смисл понять, міняє орієнтири в юридичних засобах захисту і в кінцевому підсумку знижує ефективність правового регулювання в цілому, що й обумовило вибір даної теми дисертаційного дослідження.

Питання інтересів і їх ролі в суспільних процесах постає, як правило, у періоди проведення реформ, змін політичного й економічного ладу, оскільки інтереси відіграють роль рушійних сил суспільного розвитку. В основу цієї роботи покладені наукові обґрунтування інтересів такими вченими, як: Р. Ієринг, А. Тон, Ю. С. Гамбаров, І. О. Покровський, Г. Ф. Шершеневич, Д. І. Мейєр, Є. В. Пассек, В. П. Грибанов, В. К. Попов, К. Е. Торган, С. М. Братусь, М. В. Вітрук, Р. Є. Гукасян, М. А. Гурвич, М. Д. Єгоров, О. С. Іоффе, О. О. Красавчиков, С. С. Алексєєв, Л. С. Явич, М. О. Барінов, М. І. Матузов, М. С. Малєін, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Д. М. Чечот, Ю. С. Зав’ялов, В. О. Рясінцев, Н. А. Шайкенов, О. В. Малько, В. В. Субочев, В. Ф. Сіренко, Ю. В. Тихонравов, З. В. Ромовська, Є. В. Вавілін, Г. В. Мальцев, Р. А. Майданик, Р. О. Стефанчук, О. М. Вінник, О. В. Дзера, Ю. О. Заіка, Т. В. Боднар, І. А. Бірюков, С. В. Михайлов, М. В. Першин, О. В. Власова, Ф. О. Богатирьов, А. М. Гужва, О. І. Чепис, А. Є. Кубко, Т. М. Підлубна та інші. Проте, незважаючи на кількість наукових робіт, у яких тим чи іншим чином розглядалась категорія охоронюваних законом інтересів, цілісного уявлення про неї, на жаль, не представлено, істотні риси інтересу, його зв’язки з об’єктивними тенденціями суспільного розвитку, а також цивільно-правовий захист майже не досліджувалися. Не було розкрито цивільно-правової природи цього явища. Часом прослідковується його подальше ототожнення з потребами, мотивами, правами або свободами. Тому залишилися відкритими питання як теоретичного, так і практичного спрямування стосовно правового регулювання й охорони законних інтересів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до державної бюджетної

науково-дослідної теми «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти» (№ 11 БФ 042-01; № державної реєстрації 0111U008337), яка досліджується на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка з 1 січня 2011 р. по 31 грудня 2015 р.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є розробка на основі наукового аналізу теоретичних засад захисту охоронюваних законом інтересів у цивільному праві, виявлення їх цивільно-правової сутності для вдосконалення чинного законодавства.

Для досягнення поставленої мети основна увага в дисертації зосереджена на розв'язанні таких задач:

- визначити гносеологічні аспекти формування інтересу як соціальної категорії;
- розглянути сучасні концептуальні підходи до визначення категорії інтересу в цивільному праві;
- розкрити співвідношення публічних і приватних інтересів у цивільному праві;
- визначити роль охоронюваного законом інтересу у формуванні цивільних правовідносин, пов'язаних з його захистом;
- виявити особливості захисту охоронюваних законом інтересів в абсолютних правовідносинах;
- виявити особливості захисту охоронюваних законом інтересів у відносних (зобов'язальних) правовідносинах;
- надати конкретні теоретичні та практичні пропозиції й рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання та практики застосування захисту охоронюваних законом інтересів у цивільному праві.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, які пов'язані із реалізацією та забезпеченням захисту охоронюваних законом інтересів у цивільному праві України, та проблеми їх правового регулювання.

Предметом дослідження є захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві України в контексті сучасної юридичної доктрини чинного вітчизняного та зарубіжного законодавства й практики правозастосування.

Методи дослідження. Відповідно до мети, задач, з урахуванням об'єкта та предмета дослідження, були використані загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

Діалектичний та історичний методи використовувалися для дослідження гносеологічних аспектів формування інтересу як соціальної категорії, що надало можливість дослідити розвиток категорії інтересу у філософії, соціології, психології, охарактеризувати його в економічному та політичному вимірі, а також сформувати змістовність інтересу як правової категорії в юриспруденції (розділ І).

Формально-логічний та системно-структурний методи були застосовані для дослідження сучасних концептуальних підходів до визначення категорії інтересу в цивільному праві, виявленні сутності й ознак охоронюваного законом інтересу, його поняття в цивільному праві України (підрозділи 2.1; 2.3).

Методи аналізу і синтезу правових явищ були використані для дослідження співвідношення публічних і приватних інтересів у цивільному праві (підрозділ 2.2).

Догматичний і функціональний методи використовувались при визначення ролі охоронюваного законом інтересу в процесі формування цивільних правовідносин та забезпечення його захисту (розділи ІІІ, IV і V).

Спеціальні наукові методи були використані таким чином:

- порівняльно-правовий метод дозволив провести порівняння положень цивільного законодавства України та інших країн, стан теоретичних розробок з практикою застосування правових норм, а аналітичний метод надав можливість виявити тенденції подальшого розвитку правового забезпечення захисту охоронюваних законом інтересів у цивільному праві;

- метод моделювання використовувався при формуванні відповідних теоретичних та практичних рекомендацій і пропозицій, а також напрямів подальшого наукового пошуку.

Наукова новизна одержаних результатів проведеного дослідження полягає в тому, що робота стала першим в Україні комплексним дослідженням теоретичних питань захисту охоронюваних законом інтересів у цивільному праві України.

Крім того, наукова новизна одержаних результатів полягає також у тому, що в дисертації:

вперше одержано:

1. Поняття охоронюваного законом інтересу як незабороненого домагання. Охоронюваний законом інтерес у цивільному праві слід розуміти, як усвідомлене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії чи, навпаки, утримуватися від них, знаходиться в правовому полі та забезпечене в реалізації підтримкою держави, здійснюється у формі дозволу і відбивається в конкретних правовідносинах.

2. Розкриття функції інтересу як регулятора. Як і право, охоронюваний законом інтерес виступає регулятором суспільних відносин і певним каталізатором виникнення, зміни й припинення правовідносин у цивільному обороті. Властива йому регулятивна функція реалізується шляхом надання законної (легітимної) охорони інтересам, які відповідають основоположним критеріям розвитку соціуму, держави. На відміну від права, інтерес не має охоронної функції і впливає на відносини не активно, а реактивно, проектуючи свої трансформації у виникнення, зміну, припинення, призупинення та поновлення суспільних відносин.

3. Розробку загальної концепції реалізації й захисту охоронюваних законом інтересів. Інтерес одночасно може: а) відбиватися в змісті й формі – у випадку, коли йдеться про інтерес у його суб'єктивному значенні, де психологічний і соціологічний складники співпадають із сутністю інтересу й

обумовлюють його форму – мотив, ціль діяльності, задоволення потреби, і б) відображати інші об'єктивні категорії – коли йдеться про економічний і політичний складники, які відбиваються в механізмі правового регулювання конкретної правової системи конкретної держави: при формуванні норм законодавства, побудові системи принципів, гарантій, конструкцій їх реалізації і захисту, виведенні безумовних пріоритетних інтересів, закріплених у суб'єктивних правах, і інтересів, які не протизаконні, але мають суто індивідуальний, несистемний характер і закріплені в конструкції охоронюваних законом інтересах. Охоронювані законом інтереси мають не менше значення, ніж суб'єктивні права, а в сучасних громадянських суспільствах, побудованих на пріоритеті індивідуальності, приватності й реалізації особистої свободи – першочергове значення реалізації й захисту, обумовлені їх духом – необмеженою кількістю і варіативністю реалізації. Усе це вказує на наявність конструкції, за масштабністю більш високого рангу, ніж категорія «право», оскільки право в його об'єктивному і суб'єктивному значеннях входить до складу конструкції «інтерес» у її широкому розумінні як гіперсистеми. В основу концепції охоронюваних законом інтересів покладено положення, що в умовах відсутності формальної визначеності і закріплення в нормі позитивного законодавства реалізація охоронюваних законом інтересів забезпечується наявністю узгодженого механізму дії «духу права» у формі дозволів, правових можливостей, гарантій, принципів правового регулювання, формуванням і підтриманням сприятливого правового середовища, де охоронювані законом інтереси реалізуються природним шляхом, не через їх захист, і являють собою багатоманітність форм прояву на благо прогресу громадянського суспільства, підкреслюючи досконалість юридичної техніки правової системи держави.

4. Визначення поняття і низки принципів реалізації охоронюваних законом інтересів. Принципи реалізації охоронюваних законом інтересів – це об'єктивно існуючі засади розвитку громадянського суспільства, які виявляються в дозволених (незаборонених) правом і мораллю межах і

спрямовані на задоволення усвідомленої суб'єктом права необхідності в отриманні певного блага, зміни правового статусу і реалізуються у формі правовідношення, виконуючи тим самим регулятивну роль. Принципи, згідно з якими існуючі інтереси «проходитимуть перевірку» на відповідність охоронюваності законом і можливості включення їх до системи охоронюваних законом інтересів, – це: принцип самостійності й ініціативи в набутті, реалізації й захисті цивільних інтересів; принцип безперешкодного здійснення цивільних прав та реалізації інтересів; принцип заборони зловживання правом і неналежного здійснення цивільних прав; принцип належного виконання цивільно-правових обов'язків; принцип балансу інтересів юридично рівних суб'єктів цивільних правовідносин; принцип справедливості, добросовісності та розумності; принцип судового захисту цивільного інтересу; принцип неприпустимості свавільного порушення особистих немайнових прав особи, її речових і зобов'язальних інтересів.

5. Формулювання поняття механізму правового регулювання охоронюваних законом інтересів як системи правових засобів, що втілені в принципи, гарантії, дозволи і можливості в цивільному праві, які послідовно організовані з метою реалізації охоронюваних законом інтересів і їх захисту. Стадіями реалізації охоронюваних законом інтересів є: моделювання і конкретизація інтересу окремого суб'єкта правовідносин; проходження «перевірки» цього інтересу на відповідність охоронюваності законом – законності; безпосередня реалізація охоронюваних законом інтересів – отримання певного матеріального або нематеріального блага чи зміна правового статусу; при неможливості реалізації охоронюваного законом інтересу – ініціювання його захисту і сам захист, що в кінцевому підсумку приведе до позитивної реалізації охоронюваного законом інтересу.

6. Модель механізму захисту охоронюваних законом інтересів, який у широкому розумінні неодмінно включає в себе принципи, регулятивні й охоронні правовідносини, способи, форми та міри захисту і форми відповідальності. Логічним є наявність єдиної правової конструкції

механізму захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, адже ці дві категорії поєднані у своєму існуванні, і немає сенсу їх протиставляти. Де існує суб'єктивне право, там неодмінно виникає невизначена кількість охоронюваних законом інтересів. Механізм захисту охоронюваних законом інтересів – це система, що підтримується державним впливом, взаємообумовлених правових засобів, реалізація яких спрямована на відновлення можливостей реалізації порушених легітимних інтересів. Елементами механізму захисту охоронюваних законом інтересів є: 1) об'єкт захисту – конкретизований легітимний інтерес; 2) суб'єкти захисту – управомочена особа, інтерес якої порушений, компетентні державні органи і представники виконавчої влади, громадські інституції, нотаріус, суд; 3) наявність виникнення права на захист охоронюваного законом інтересу; 4) застосування форм і способів захисту.

7. Обґрунтування, що предмет права інтелектуальної власності складають і охоронювані законом інтереси. Традиційно, у праві інтелектуальної власності розглядаються лише суб'єктивні права, охоронювані законом інтереси залишаються поза увагою як науковців, так і правозастосувачів. Тож, розширюючи коло суб'єктів права інтелектуальної власності, можна зазначити, що предметом права інтелектуальної власності є майнові та особисті немайнові відносини, які виникають між суб'єктами права та носіями охоронюваних законом інтересів щодо визнання певних нетілесних благ об'єктами авторського, суміжного, патентного та інших прав і їх використання.

Удосконалено:

1. Положення про публічний інтерес, який може і повинен бути відображеним у нормах як публічного, так і приватного права, оскільки тільки «роботою» публічного інтересу буде забезпечений інтерес приватний. Велика значимість публічних інтересів для збалансованого суспільного розвитку полягає саме в тому, що вони спрямовані на забезпечення охоронюваних законом інтересів кожної окремої особистості, і тим самим

вони мають бути підпорядковані інтересам приватним, особистим. Категорія публічності в суспільстві підлягає постійному переосмисленню.

2. Систематизацію конститутивних ознак приватного охоронюваного законом інтересу, що зводяться до наступних: 1) він належить окремому, автономному і відносно самостійному суб'єкту і пов'язаний безпосередньо з ним (при цьому існують як мінімум чотири суб'єкти охоронюваних законом інтересів: особа, група осіб, держава, суспільство); 2) він зумовлений індивідуальними якостями, устремліннями, мотивами, цілями, потребами суб'єкта або групи суб'єктів; 3) певним чином він протистоїть публічному інтересу, з його особливим змістом; 4) він урегульований, як правило, нормами приватного права; 5) він реалізується добровільно і за власною ініціативою; 6) захист порушеного приватного інтересу відбувається за активних дій самої особи і виходить від неї; 7) для суспільства в цілому він, як правило, є не загальновизнаним і не пріоритетним.

3. Положення про те, що основною юридичною гарантією реалізації охоронюваного законом інтересу є факт існування суб'єктивного права на захист охоронюваних законом інтересів. Охорона приватного інтересу законом також надає носієві цього інтересу право на захист. Право на захист охоронюваних законом інтересів включає у свій зміст як заходи матеріально-правового, так і заходи процесуально-правового характеру. З точки зору матеріально-правового змісту, право на захист означає застосування заходів захисту, юридичної відповідальності, заходів безпеки, з точки зору процесуального змісту – регламентацію порядку реалізації права на захист. Суб'єкт може скористатися правом на захист охоронюваного законом інтересу лише тоді, коли: а) існуватиме усвідомлена суб'єктом права необхідність в отриманні блага або зміни правового статусу, яка спонукає його вчинювати конкретну дію в правовому полі (тобто буде сформований конкретний приватний інтерес); б) приватному охоронюваному законом інтересу кореспондуватиме суб'єктивне право на захист; в) існуватиме

перешкода з боку інших осіб стосовно реалізації охоронюваного законом інтересу.

4. Положення про захист інтересів третіх осіб у спадкових правовідносинах, а також положення про реалізацію і захист охоронюваних законом інтересів слабкої сторони в спадкових правовідносинах.

5. Розгляд охоронюваного законом особистого немайнового інтересу як системоутворюючого чинника по відношенню до закріплених особистих немайнових прав, що окреслює їх внутрішню диференціацію на групи та визначає перспективи закріплення нових особистих немайнових прав, а відтак і подальше вдосконалення їх системи в цілому.

6. Уявлення про охоронювані законом інтереси, які, фактично «породжуючи» договірні відносини, у майбутньому знаходять своє відображення та реалізуються як у правах та обов'язках їх сторін, так і в окремих, нормативно не визначених положеннях договору. Окремо в цьому випадку постають інтереси третіх осіб, що не беруть участі в договірних відносинах, але інтереси яких можуть бути порушені, виходячи з предмета вказаних відносин. Захист інтересів таких осіб може відбуватися як під час виконання умов договору, так і після його припинення. При припиненні невиконаного зобов'язання за волею суб'єктів захист охоронюваних законом інтересів осіб відбувається через відступне, новацію або прощення боргу.

Дістало подальший розвиток:

1. Положення про існування інтересів у правовому полі, коли: а) окремий інтерес є повністю відображеним у праві, що тягне його закріплення в конкретних нормах об'єктивного права; б) інтереси закріплюються та відбиваються в суб'єктивних правах; в) інтерес із самого початку існує поза правом, або не повністю ним закріплюється, або є зафіксованим у праві в недостатній чи небажаній для суб'єкта мірі.

2. Склад охоронюваного законом інтересу. Утворюючим елементом у структурі приватного охоронюваного законом інтересу є усвідомлення суб'єктом необхідності в отриманні блага – саме усвідомлена необхідність

детермінує постановку цілі та вибір шляху її досягнення (утворюючий елемент). Цей елемент утілює в собі значну частину всього змісту приватного охоронюваного законом інтересу. Другий елемент поняття – це надана законом охорона (визначальний елемент), що містить дві складові: перша – правові норми, принципи, презумпції тощо, які забезпечують усунення перешкод, закріплюють гарантії в реалізації законного інтересу (тобто завдяки ним можна дійсно захищати охоронюваний законом інтерес), друга – Конституція і закони України, суспільні інтереси, загальновизнані принципи права, яким не може суперечити приватний інтерес, і це є критерієм розповсюдження законної (легітимної) охорони на певний інтерес (цій складовій приватний інтерес має відповідати, щоб уважатися законним).

3. Положення про систему охоронюваних законом інтересів із характерними для неї специфічними ознаками і властивостями. Системі охоронюваних законом інтересів притаманні такі ознаки: цілісність, єдність, структурованість, ієрархічність, стабільність, ефективність, диференційованість. Ознаки системи охоронюваних законом інтересів доповнюються її властивостями: вона є об’єктивно існуючою категорією; здатна оновлюватися, витісняючи ті елементи (охоронювані законом інтереси), які застаріли й не відповідають її поточним вимогам і потребам, фактично усуваючи їх; відображає соціально-економічні перетворення в суспільстві, державі й реагує на ці зміни трансформацією своїх складових елементів; є функціональною, що означає залежність кожного елемента системи від його ролі в суспільних відносинах, впливі на них і на їхнє врегулювання; виражає внутрішню погодженість і єдність юридичних норм; є гетеромною, тобто складається із систем більш низького порядку і одночасно може виступати елементом системи більш високого порядку; поєднує в собі динамічність і статичність, тобто знаходиться і в стані перманентного розвитку та якісних змін і має основою відносно сталий характер щодо принципів функціонування протягом тривалого історичного періоду.

4. Теза про «охоронюваність» законних інтересів. Саме категорія «охоронюваності» виділяє приватний інтерес серед інших інтересів, тобто охорона (яка в прикладному сенсі відбивається через право на захист), надана певному приватному інтересу (прямі та опосередковані правові норми, норми соціальної поведінки, обумовлені законом (наприклад, звичаї ділового обороту тощо)), «піднімає» його серед інших інтересів, визначає в якості законного, «схваленого» правом, суспільством, державою, виступає основною кваліфікуючою ознакою, виходячи з якої інтерес належить відносити до охоронюваного законом.

5. Положення про те, що під охороною інтересів слід розуміти всю систему норм, гарантій, принципів, можливостей і дозволів, що складають механізм реалізації охоронюваних законом інтересів. Захист охоронюваних законом інтересів – це спектр дій (не тільки можливих, а й, відповідно до закону, допустимих), які спрямовані на усунення перешкод у реалізації інтересу. Співвідношення ж охорони і захисту вбачається у вигляді системи противаг, у якій, з одного боку, охорона надається виключно законним інтересам, а з іншого, – захист законних інтересів здійснюється виключно правовими методами.

6. Розуміння довірчої власності як обмеженого речового права, а не як виду права власності. До його змісту входять не лише правомочності володіння, користування, розпорядження, а й, незважаючи на те, що ст. 317 ЦК України про це не зазначає, правомочність управління, оскільки управління у встановленні довірчої власності – це основний інтерес засновника довірчої власності. Управління як цивільно-правова категорія абстрактно може існувати в кожній правомочності тріади права власності, може бути винесене й в окрему правомочність, а також може існувати поза правом власності.

7. Положення, що окремо в позасудовому провадженні можна виділити виконавчий напис нотаріуса як один із засобів захисту інтересів у договірних відносинах. Указаний вид захисту інтересів має двоаспектний характер. По-

перше, він спрямований на задоволення інтересу кредитора – у якнайшвидший термін забезпечити виконання зобов'язання боржником. По-друге, він повинен ураховувати інтереси та не порушувати права третіх осіб.

8. Положення щодо захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів цивільних правовідносин при загрозі виникнення небезпеки в майбутньому. У цьому випадку йдеться про майбутню діяльність очікуваного завдавача шкоди, яка реально загрожує настати в майбутньому. При існуванні загрози в майбутньому негативні наслідки можуть настати, а можуть і не настати, суб'єктивні права можуть бути порушені, а можуть бути і не порушені, але небезпека такого настання існує. Отже, самим фактом існування загрози в майбутньому життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи порушуються охоронювані законом інтереси осіб.

Внесено наступні пропозиції щодо вдосконалення законодавства:

1. Пропонується внести зміни до ст. 387 ЦК України: «Особа, якій належить речове право на майно, або інший законний володілець майна має право витребувати майно з чужого незаконного володіння» та ст. 391 ЦК України: «Особа, якій належить речове право на майно, або інший законний володілець майна має право вимагати усунення будь-яких перешкод у здійсненні ним права, у тому числі, коли ці порушення не пов'язані із позбавленням володіння». Таким чином не лише зміниться суб'єктний склад управомочених осіб у захисті прав або охоронюваних законом інтересів у речових правовідносинах, а й розшириться склад правомочностей титульних володільців, виходячи за межі «тріади правомочнестей» права власності.

2. Пропозиції щодо доповнень ЦК України нормами про спадкування підприємства як єдиного майнового комплексу (переважне право спадкування щодо такого об'єкта, неможливість розподілу такого об'єкта з тим, щоб він поступав у спільну часткову власність); про обов'язок спадкоємців утримувати домашніх тварин спадкодавця; про встановлення переважного права спадкування неподільних речей, які не відносяться до речей домашнього вжитку (особливо для спадкоємців, які постійно

користувалися певною річчю або мали зі спадкодавцем на цю річ право спільної власності тощо).

3. Пропозиції до законодавства щодо захисту інтересів при порушенні цілісності твору без завдання збитків управомоченій особі, а лише на підставі факту такого порушення, а також щодо опосередкування суб'єктивним правом охоронюваного законом інтересу автора у відкликанні твору.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у науково-дослідній діяльності – як основа для подальшого наукового дослідження проблем загальнотеоретичного вчення про правове регулювання суспільних відносин у цілому, а також окремих питань, пов'язаних із захистом охоронюваних інтересів у цивільному праві;
- у правотворчій діяльності – сформульовані в роботі положення щодо захисту охоронюваних законом інтересів та окремі рекомендації з удосконалення чинного цивільного законодавства можуть стати основою для внесення відповідних змін до ЦК України та інших законодавчих актів з цих питань;
- у практиці правозастосування – використання одержаних результатів дослідження надасть змогу правильно розуміти та застосовувати норми щодо захисту охоронюваних законом інтересів, а доктринальне тлумачення більше 50-ти рішень по судовим справам може бути корисним при підготовці постанови Пленуму Верховного Суду України з узагальнення судової практики щодо захисту охоронюваних законом інтересів та дозволить забезпечити потреби судової практики і практичної діяльності загалом;
- у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з цивільного права, при підготовці навчальних курсів та викладенні навчальних дисциплін;

- у правовиховній роботі – для формування правосвідомості та подолання правового нігілізму при забезпеченні захисту охоронюваних законом інтересів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, як і всі опубліковані автором наукові праці, що відображають результати проведеного дослідження.

Сформульовані теоретичні положення, висновки та пропозиції були одержані автором у результаті аналізу та безпосереднього використання в роботі наукових, нормативно-правових джерел і матеріалів судової практики.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися і були схвалені на засіданнях кафедр цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Окремі положення дисертації оприлюднювалися на науково-практичних конференціях, наукових симпозіумах та круглих столах, зокрема на: круглому столі «Охоронюваний законом інтерес в цивільному праві та процесі» (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, 16 грудня 2005 р.); І міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, 28 квітня 2006 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Развитие гражданского законодательства стран-участниц содружества независимых государств на современном этапе» (Бєлгородський державний університет, м. Бєлгород, 15–16 листопада 2008 р.); міжнародній науковій конференції «Восьмі осінні юридичні читання» (Хмельницький університет управління та права, м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.); міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 8–9 жовтня 2009 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції з медичного права

(Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, м. Львів, 22–24 квітня 2010 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, 23 квітня 2010 р.); міжнародній науково-практичній конференції пам'яті В. П. Маслова «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства» (Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, м. Харків, 25 лютого 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.); V Всеукраїнській (IV міжнародній) науково-практичній конференції з медичного права «Медичне право України: законодавче забезпечення царини охорони здоров'я (генезис, міжнародні стандарти, тенденції розвитку й удосконалення)» (Асоціація медичного права та біоетики України, м. Одеса, 19–21 травня 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного права» (Національний університет внутрішніх справ, м. Харків, 13–14 травня 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних відносин» (Лабораторія проблем корпоративного права Інституту приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, м. Івано-Франківськ, 23–24 вересня 2011 р.); науково-практичній конференції, присвяченій 175-річчю кафедри цивільного права юридичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету (м. Санкт-Петербург, 21–22 жовтня 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, 10 листопада 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Юридическая наука как основа правового обеспечения инновационного развития России» (Кутафинские чтения)

(Московська юридична академія імені О. Є. Кутафіна, м. Москва, 28–29 листопада 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Приватно-правове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи» (Другі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, 19–20 квітня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства» (Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків, 16 березня 2012 р.); круглому столі «Современное состояние исследования неимущественных правоотношений в науке гражданского права» (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, 27 січня 2012 р.); науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті професора О. А. Пушкіна «Методологія дослідження проблем цивільного права та процесу» (Національний університет внутрішніх справ, м. Харків, 26 травня 2012 р.); міжнародній міжвузівській науковій конференції «Методологічні засади розбудови громадянського суспільства в Україні» (Харківський економіко-правовий університет, м. Харків, 5–6 жовтня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 19 жовтня 2012 р.); ІІІ міжнародній науково-практичній конференції «Частное право: проблемы и тенденции развития» (Московська юридична академія імені О. Є. Кутафіна, м. Москва, 25–26 жовтня 2012 р.); міжнародній конференції, присвяченій 125-річчю з дня народження А. В. Венедиктова (Санкт-Петербурзький державний університет, м. Санкт-Петербург, 26 жовтня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання інтелектуальної власності та інноваційного розвитку» (Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку

Національної академії правових наук України, м. Харків, 15–16 листопада 2012 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладені в 59 наукових працях: 2 одноосібних монографіях, 39 наукових статтях, 33 з яких вийшли друком у фахових юридичних виданнях, та 4 наукових статтях у міжнародних виданнях, а також у 18 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, 16 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертаційної роботи становить 430 сторінок. Із них основного тексту 379 сторінок. Список використаних джерел налічує 520 найменувань і займає 51 сторінку.

Розділ І. ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ІНТЕРЕС ЯК СОЦІАЛЬНОЇ КАТЕГОРІЇ

1.1. Загальнонаукові підходи до розуміння категорії інтересу в суспільстві

Інтерес – дуже складна категорія для наукового пізнання. Він не являє собою однопланові суспільні відносини людей, цілком доступні для емпіричного пізнання. Окрім того, існує стійке побутове розуміння інтересу. Однак наукове пізнання категорії інтересу вимагає від нас певного методологічного підходу. Філософія як наука про загальні закономірності, яким підпорядковується і буття (природа і суспільство), і мислення особи, і процес пізнання [449, с. 435], не може обходити категорію «інтерес» як об'єкт свого дослідження. У процесі пізнання соціальних явищ та розвитку самої цивілізації наука наповнюється новим змістом, з'являється нова термінологія, виникає категорія «інтерес», під яким спочатку розуміли об'єкт, із яким кожна людина пов'язує – залежно від темпераменту своїх дій – уявлення про власне щастя; те, що кожен вважає необхідним для свого щастя [78, с. 311]. Важливість ядра пізнання була осмислена французькими енциклопедистами, які, в свою чергу, сформулювали теорію інтересів [70, с. 34; 450, с. 219]. Представники німецької філософської школи зробили неабиякий внесок у розвиток розуміння інтересу. Родоначальник класичної німецької філософії Еммануїл Кант дуже ретельно розглядав категорію інтересу майже в усіх своїх працях, присвячуючи йому цілі параграфи, а іноді й розділи [136, с. 612]. Саме Е. Кант уперше підкреслив, що інтереси мають лише розумні істоти – люди, і першим розмежував поняття потреб та інтересів. Г. В. Ф. Гегель, розглядаючи інтерес, наголошував, що об'єктивною основою інтересу є абсолютна ідея, яка в процесі саморозвитку приходить до пізнання себе в людській свідомості [68, с. 107; 69, с. 20]. За Гегелем, громадянське суспільство є полем битви індивідуального й

приватного інтересів, ареною їх зіткнення, бо для держави характерний суспільний інтерес, а для громадянського суспільства – індивідуальний [121, с. 18].

Американська філософська думка представлена двома основними теоріями інтересів – це біхевіористична концепція та теорія динамічної оцінки. Яскравим представником біхевіористичної концепції був Ральф Перрі, який розглядав проблеми інтересу в загальнофілософському аспекті (це простежується в його працях „Modern Philosophical Traditions", 1912 р., та „General Theory of Value", 1926 р.). Він уважав, що інтерес – це основа будь-якої цінності й будь-якого ціннісного судження [514, p. 214]. Представником теорії динамічної оцінки вважається інший американський філософ Р. МакІвер. У нього «інтереси людей ... є джерелом усієї суспільної діяльності й зміни в їх інтересах, є джерелом будь-якої суспільної еволюції» [512, p. 102]. В іншій своїй праці він указує, що «інтерес – це будь-який об'єкт, що привертає нашу увагу» [512, p. 49].

У вітчизняній науці категорія інтересу почала вивчатися порівняно недавно. Із середини XX століття з'являються знакові праці С. С. Оранського, К. Р. Мегрелідзе, Г. М. Гака, О. Г. Здравомислова, Г. Є. Глезермана, Д. І. Чеснокова, О. Т. Ханіпова, О. С. Айзиковича. Радянська наука, вивчаючи наукову концепцію інтересу, розглядала його у двох аспектах: розуміння інтересу як суспільного буття людей(це об'єктивне відображення суспільних відносин) та розуміння інтересу як явища їх свідомості, що є визначальним чинником специфічної спрямованості свідомості суб'єкта й існуючих суспільних відносин. Тож аналіз інтересу стає аналізом суспільних відносин. Через інтереси передається об'єктивний зміст і динаміка розвитку суспільних відносин, їх активність та соціальна спрямованість. Висновок про те, що інтереси були й залишаються об'єктивною реальністю, належать до сфери матеріальних умов життя, є сукупністю матеріальних чинників, які необхідні для існування й розвитку особистості, знайшов своє відображення у працях Г. М. Гака [64],

Г. Є. Глезермана [76], Д. І. Чеснокова [482], Є. О. Ануфрієва [14], В. М. Лавриненка [179], О. С. Айзиковича [3]. Проте тоді ж почала активно формуватися група прибічників суб'єктивного в категорії «інтерес», до яких відносяться, зокрема, такі вчені, як В. Міхни [220, с. 41], А. Д. Гусєв [101, с. 150], М. І. Заозеров [120, с. 223], В. Г. Афанасьєв [20, с. 312–313], Е. Хаан [507, s. 66], В. О. Мальков [197], В. Г. Іванов [126], Є. Ф. Рибалко [380], В. С. Мерлін [214], О. Шик [492].

Компромісною можна вважати позицію, що інтерес – це поєднання об'єктивного й суб'єктивного. Об'єктивним є положення суб'єкта (чи його стан), суб'єктивним – ідеальні рушійні сили: бажання, устремління, мотиви. Отже, інтерес – це єдність вираження й прояву внутрішньої сутності суб'єкта, відображення об'єктивного світу, сукупності матеріальних і духовних цінностей людської культури та свідомості цього суб'єкта. Саме таке розуміння інтересу дозволило О. Г. Здравомислову виділити в його структурі чотири основні моменти: 1) соціальний стан суб'єкта або сукупність його практичних зв'язків із суспільством; 2) ступінь усвідомлення стану, що здатний широко варіювати від нерозуміння через невиразне відчуття до ясного усвідомлення; 3) ідеальні рушійні сили або мотиви діяльності, спрямовані на визначення об'єкта інтересу, та 4) сама дія, яка є ствердженням суб'єкта в ідеальному світі [121, с. 29]. Єдність суб'єктивного й об'єктивного становить головну суперечність інтересу, що детермінує діяльність суб'єкта. Ця суперечність знаходиться між об'єктивною та суб'єктивною сторонами інтересу [121, с. 30], і власне через цю суперечність суб'єкт, керуючись ідеальними рушійними силами, може діяти всупереч своїм інтересам. Критикуючи МакІвера за таку суто психологічну інтерпретацію інтересу, коли поза увагою залишається соціальний зміст і соціальна обумовленість інтересу [121, с. 42], О. Г. Здравомислов стверджує, що інтерес – це просто стан, який рефлексує у свідомості, і разом з тим, свідомість, що переходить у дію [121, с. 29]. Інтерес спочатку має ідеальну форму існування і сприймається як цілеспрямованість. У процесі діяльності

інтерес матеріалізується, існує як напрямок самої діяльності, як практичне відношення до тенденцій суспільного розвитку. Таким чином, діяльність є процесом об'єктивізації інтересу.

Цікавою з наукової точки зору є позиція Л. І. Чинакової, яка розглядала співвідношення суб'єктивного та об'єктивного у більш широкому плані – не лише стосовно самого суб'єкта – носія інтересу, але й щодо всього історичного процесу, в основі якого лежить практична діяльність людей [486, с. 10]. Доходячи того ж висновку про існування інтересу і в об'єктивній, і в суб'єктивній формах, дослідниця намагалася надати єдине категоріальне поняття цього явища на основі його соціальної суті – бути загальним збудником людської діяльності, унеможливлюючи його існування поза суб'єктивної складової.

Наступна група вчених вирізняється чітким формулюванням існування дволанкової системи інтересів. У цій системі проводиться строга межа між об'єктивними і суб'єктивними інтересами. Ця межа має бути такою ж зрозумілою, як і межа між матеріальними та ідеальними явищами. Інакше кажучи, термін «інтерес» несе подвійне «смислове значення, відображаючи два якісно самостійних явища, хоча й пов'язаних між собою... Інтерес як явище психіки є відображенням об'єктивного інтересу, який існує незалежно від волі і свідомості людини й суспільства» [142, с. 13–14]. Цю точку зору підтримує і М. В. Дьомін, називаючи об'єктивний інтерес при всьому його значенні лише об'єктивною, матеріальною основою діяльності, а не самою людською діяльністю, не рушійними засадами. Щоб виступити в цій ролі, об'єктивний інтерес має пройти крізь свідомість людини, тобто стати суб'єктивним інтересом. Таким чином, інтерес може бути і об'єктивним, і суб'єктивним [104, с. 85]. У цьому ж напрямку розмірковує і Г. С. Ареф'єва: «Інтерес існує незалежно від того, усвідомлює його суб'єкт чи ні. Проте в якості діяльної сили він виступає, лише відбиваючись у свідомості, лише прийнявши спонукальний мотив до дії» [17, с. 193].

Ще одним важливим аспектом дослідження категорії інтересу у філософії є співвідношення понять «благо – потреба – інтерес». Сучасна наука трактує благо як вихідний, підтверджений життєвим досвідом факт задоволення споконвічних потреб, очікувань та бажань людини за умови поєднання її устремлінь та зусиль. Благо – це перша і єдина загальна підстава, по відношенню до якої зберігається актуальність і завжди розуміється різнорідність соціальних і особистих інтересів, соціокультурних орієнтацій індивідів й істотно мінливий характер їх ментальності [259, с. 80]. Це предмет або явище, які задовольняють певну потребу і відповідають інтересам, цілям і устремлінням людей [449, с. 43]. Блага можуть бути природними – результат стихійних природних процесів. Суспільні блага – результат діяльності людини. Залежно від потреб бувають матеріальні й духовні інтереси. Потреба – це нестаток або недостатність будь-чого, необхідна для підтримання життєдіяльності й розвитку організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства; своєрідний соціальний збудник активності [450, с. 499–500]. Інтерес тлумачиться в словнику філософських термінів як соціальне явище, реальна причина соціальних дій, подій, що стоїть за безпосередніми збудниками – мотивами, помислами, ідеями, намірами тощо – учасників цих дій (індивідів, соціальних груп та ін.) [450, с. 500]. Інтерес – поняття, яке характеризує об’єктивне значення, потрібне для індивіда, сім’ї, колективу, нації, суспільства. Причому він не є продуктом свідомості і волі, а є породженням об’єктивних соціальних умов, що визначали відповідну спрямованість волі і дій людей [449, с. 150].

Узагальнюючи праці вчених-філософів стосовно категорії інтересу, можна дійти висновку, що існує декілька підходів до виокремлення поняття «інтерес»:

1) інтерес – це суспільні відносини, що виступають як різноманітні взаємодії, урегульовані соціальними нормами, між особами (групами тощо), кожна з яких має соціальну позицію, здійснює соціальну роль і відстоює власні інтереси. При цьому інтерес – це самі суспільні відносини з точки зору

обраної соціальним суб'єктом позиції в певній ситуації, що склалася історично як суб'єктивне відображення об'єктивної можливості (необхідності) [452, с. 109];

2) інтерес не є суспільними відносинами, але як соціальний феномен інтерес виступає лише у взаємовідносинах людей;

3) інтерес – форма прояву суспільних відносин;

4) інтерес – це не відносини між суб'єктом і предметом потреб, а відношення (ставлення) суб'єкта до об'єкта, який через певні умови є предметом потреби [73, с. 113].

Основне напрацювання філософського напряму розвитку науки щодо категорії інтересу полягає в наступному: інтересу притаманна властивість представляти те соціальне середовище, у якому перебуває людина; інтерес являє собою цілеспрямоване поєднання дій та прагнень людей; в основі інтересу лежить прагнення до задоволення потреб; для інтересу є характерним взаємозв'язок з об'єктивними законами суспільного розвитку; інтересу властива подвійна природа, що полягає в подвійній спрямованості.

Таким чином, філософія як вид суспільної свідомості, спрямований на формування цілісного погляду на світ і місце в ньому людини, а також пізнавальне, ціннісне, етичне ставлення людини до світу [449, с. 332], визначає категорію інтересу об'єктом свого вивчення і вбачає її сутність у тому, що реалізація і взаємодія інтересів є активними взаємовідносинами суспільних формувань [32, с. 102].

На відміну від філософського, психологічний підхід до категорії «інтерес» полягає в розумінні його як споживчого ставлення або мотиваційного стану, що спонукає до пізнавальної діяльності внутрішнього світу людини [40, с. 206]. Емоційний і вольовий моменти інтересу виступають специфічною інтелектуальною емоцією й дією, які пов'язані з подоланням інтелектуальних труднощів. Інтерес є проміжною ланкою в низці потреб, що ускладнюються стосовно відношення людини до світу. Інтерес виникає на підставі пізнавального бажання в тій чи іншій сфері дійсності й у

процесі свого розвитку може стати стійкою особистою потребою в активному дієвому відношенні чи схильності до свого предмета.

Ще в 1914 році С. О. Ананьїн, розглядаючи різні грані категорії інтересу, дійшов висновку про те, що інтересу як самостійного явища психічного життя особистості не існує [8, с. 306]. На думку В. О. Трипольського, поняття «інтерес» має два смислових значення – психологічне та соціологічне [440, с. 9]. Психологічне розкривається як ставлення людини з її потребами до світу, яке реалізується через пізнавальну діяльність, зважаючи на розуміння та засвоєння предметних процесів, що розвиваються, як правило, у внутрішньому світі людини. В. С. Морозов також указує, що вивчення інтересу з психологічної точки зору відрізняється від соціальної. Психологи звертають увагу на інтерес, коли дослідження стосується окремого індивіда. У цьому випадку інтерес і виникає, і розвивається як суб'єктивно-психологічне явище. Він є певною скерованістю суб'єкта на зовнішній світ, на предмети і явища навколишнього світу, які мають ціннісні характеристики і викликають заінтересованість суб'єкта, спрямовуючи його свідомість. Отже, у психології інтерес розглядається як факт психічного життя індивіда [224, с. 6].

Інтерес є рушійною силою людської поведінки. М. О. Гнилицький зазначає, що категорія інтересу достатньо вивчена в психології [77, с. 3], проте розглядає інтерес як уже дане, наявне в людській психіці і свідомості. Психологи одностайні в тому, що інтерес повинен розглядатися ніби своєрідний показник устремлінь особистості, її активної поведінки заради досягнення певних цілей. Разом з тим, фахівці й до сьогодні дискутують щодо природи інтересу. Так, інтерес розглядається як схильність до будь-чого, як усвідомлене, вибіркове або домінуюче відношення особистості, як властивість особистості, як її спрямованість, як потреба тощо [111, с. 11].

Якщо узагальнити більшість психологічних трактувань інтересу, які не пов'язані з потребою, то можна побачити, що існує два напрямки аналітичних уявлень: пізнавальне розуміння інтересу та розуміння інтересу

як спрямованості особистості. До першої групи відносять таких авторів: А. О. Люблінська: «Інтерес – це пізнавальне ставлення до навколишнього середовища, що ґрунтується на дослідницькому рефлексі» [185, с. 312]; Н. Г. Морозова: «Інтерес – це емоційно-пізнавальні відносини між суб'єктом та об'єктом» [225, с. 36]; В. І. Ковальов: «Інтерес – це стійке емоційне ставлення» [143, с. 76]; Г. І. Щукіна: «Інтерес – це особливе вибіркове ставлення до зовнішнього світу» [497, с. 6]. Прихильниками другої групи є С. Л. Рубінштейн [379], К. К. Платонов [256], В. Б. Бондаревський [41], які під інтересом розуміли специфічну спрямованість особистості.

Отже, психологічна характеристика інтересу полягає в його дослідженні з точки зору предметного співвідношення, міри засвоєння особою життєвих відносин і способу реалізації інтересу в системі відносин з іншими людьми. При цьому інтерес виникає лише тоді, коли особа вступає в суспільні відносини, і лише в тому випадку, якщо цей процес є цікавим для індивіда з точки зору самореалізації.

Соціологія як наука про закономірності й рушійні сили розвитку та функціонування соціальних систем як глобальних (суспільство), так і окремих (соціальні групи) [448, с. 85], також по-своєму тлумачить категорію інтересу. У соціологічному плані поняття інтересу пов'язано з соціальним інтересом особистості, безпосередньо з особою як соціальним типом – тобто з особистістю, розглядаючи її не як психологічну одиницю, а як елемент певної соціальної структури, соціальної групи [224, с. 5].

Цікавих висновків щодо теоретичного й методологічного аналізу інтересу в соціологічному аспекті доходить В. М. Лавриненко [178, с. 29]:

1. Інтерес як об'єктивне ставлення суб'єкта до умов соціальної дійсності одночасно виступає як суспільне ставлення цього суб'єкта до інших суб'єктів стосовно цих умов.

2. Інтерес спрямований на соціальне самоствердження суб'єкта – усе, що сприяє самоствердженню суб'єкта в суспільстві, об'єктивно слугує його інтересам.

3. Зміст інтересу відбиває об’єктивно цілеспрямований спосіб соціального самоствердження суб’єкта, узятий в активному процесі реалізації його суб’єктом, що у свою чергу виявляє активний, динамічний і спрямований характер інтересу.

Отже, соціальна цінність, характер, спрямованість дій індивіда залежить від того, якими інтересами він керується у своїй поведінці, як ці інтереси скоординовані між собою. Соціальні інтереси виступають перш за все у формі суспільних і особистих інтересів, які є сферою одного і того ж особистого розвитку людини [224, с. 35]. Теорія соціальної рівноваги як провідна теорія має концепцію природної гармонії інтересів, де інтерес – властива кожному соціальному суб’єкту діяльна позиція, що відображає його вибіркове ставлення до об’єктивних можливостей, тенденцій суспільного розвитку [452, с. 56].

Категорія інтересу належить до низки фундаментальних категорій суспільних наук [440, с. 8], але значну роль у його визначенні відіграють потреби, й це інколи стає причиною ототожнення потреб та інтересів. Позиції вчених щодо співвідношення потреб та інтересів дали розвиток двом напрямам. Мета першого – ототожнити ці дві категорії, мета другого – їх розмежувати. Прихильниками першого напряму були О. С. Айзикович [3, с. 167], В. Ф. Сіренко [398, с. 9–10], В. І. Приписнов [307, с. 9], С. В. Солодкова [409, с. 174–175] та інші.

Варто зазначити, що свого часу Е. Кант відокремив поняття інтересу від потреби: з поняття спонукання випливає поняття інтересу, яке ніколи не приписувалося жодній істоті, крім тієї, що має розум, і означає «спонукання волі», оскільки воно постає через розум [136, с. 85]. Це положення отримало розвиток у сучасних роботах В. О. Бернацького [32, с. 26, 108], О. Т. Ханіпова [452, с. 81], Г. С. Ареф’євої [17], Д. І. Чеснокова [483], В. М. Лавриненка [179].

Не можна не враховувати те, що інтерес є соціально детермінованою потребою. Проте відмінність інтересу і потреби полягає у властивості бути

суб'єктивним відображенням назрілих об'єктивних тенденцій суспільного розвитку. Потреби, інтереси, цілі є внутрішніми рушійними силами діяльності суб'єкта, і в цьому вбачається їх спільність. Проте між ними існує й різниця. Потреба порівняно з інтересом – ширше поняття. Потреба – це категорія, яка є загальною для двох форм руху матерії – біологічної й соціальної, інтерес – лише для соціального життя. Потреба – більш глибокий стимул, ближчий до необхідності. Інтерес є устремлінням до задоволення потреби. Ціль – це усвідомлений інтерес [121, с. 72]. Отже, зв'язок потреби й інтересу відображається у схемі «об'єктивні умови – потреби – інтереси – цілі – діяльність особи». І інтереси в ньому являють собою активний чинник, що є основою суспільного розвитку. Потреба орієнтована на предмет її задоволення, а інтерес – на соціальні відносини й інститути, від яких залежить задоволення потреб.

Таким чином, проблема обумовленості інтересів набуває абсолютно іншого, фундаментального звучання, якщо розглядати їх ширше, ніж суто ототожнення з потребами та віднесення до вторинних суспільних відносин. У цьому випадку виникає необхідність не просто підтвердити зв'язки між економічним становищем суб'єкта та його інтересами, а й змістовно дослідити процеси детермінації інтересів у її різноманітних формах [452, с. 163]. На поверхні соціального життя потреби виступають як частина більш складної системи, як внутрішній «нерв» різноманітних інтересів людини. Інтереси виражають дуже мінливу та рухому сферу суспільних відносин, своєрідне «оформлення» потреб, що здатні до емпіричного спостереження.

Тож загальнонауковий підхід до розуміння категорії інтересу зводиться до того, що він є ланкою, яка пов'язує об'єктивні закони та дії людей. Інтерес виступає найпростішою формою диспозиційних відносин, які формуються на основі суб'єктивного розсуду учасників історичного процесу стосовно реалізації об'єктивних можливостей, тенденцій суспільного розвитку, що об'єктивно виникли у процесі їх діяльності, і закріплюються, як правило, у реально існуючому соціальному світі [452, с. 18, 94]. Люди

протягом свого життя вступають у відносини подвійного характеру: диспозиційні відносини, про які йшлося вище, та матеріальні відносини, які виникають незалежно від свідомості й волі учасників як результат і форма їх минулої діяльності. Інтерес є абстракцією, що являє собою диспозиційні відносини в цілому, виходячи із загального змісту, всеосяжним відображенням активного, творчого впливу людей на навколишній світ, що його змінює, у процесі якого формуються і функціонують їх диспозиційні відносини. У суспільному житті людей інтерес набуває найрізноманітніших форм. Залежно від характеру діяльності він по-різному обумовлюється та виконує різні суспільні ролі.

1.2. Характеристика категорії інтересу в економіко-політичному вимірі

Інтерес – це категорія не лише філософська чи соціологічна, але й економічна, «навіть насамперед економічна, і як економічна категорія вона найменш розроблена в нашій економічній науці» [174, с. 3]. Соціологи з цим погоджуються, зазначаючи, що соціальні інтереси стосуються перш за все інтересів економічних [178, с. 88]. В об’єктивних економічних інтересах головну роль відіграє той факт, що система економічних відносин ставить суб’єкта в умови, за яких лише суворо визначені, об’єктивно правильні шляхи й способи його дій дають йому змогу закріпити своє положення як суб’єкта економічних відносин. Однак слід наголосити, що представники економічної науки розглядали інтерес не менш ніж філософи чи соціологи. Це пов’язано із усвідомленням того, що інтерес безпосередньо впливає на економічні відносини, на розвиток економічної продуктивності і всієї економіки в цілому. Про важливість, актуальність і значущість категорії інтересу у ХХ столітті свідчить факт видання окремого збірника, присвяченого проблемі економічних інтересів [129], та навчально-методичного посібника з цієї проблематики [19]. Наскрізною лінією

зазначених робіт є ідея, що інтереси формуються державою, а особи лише їх реалізовують. Значна увага інтересам і їх місцю в суспільних процесах приділяється, як правило, у періоди реформ, змін політичного й економічного ладу. Отже, інтерес – це регулятор, основна його роль – регулююча. Крім цього, економічні інтереси виступають рушійними силами суспільного розвитку. Ці дві властивості свідчать про те, що він має багато спільного з правом.

Проаналізувавши американські й англійські словники, доходимо висновку, що інтерес в цих правових системах розуміється лише в економічному сенсі. «Інтерес – це ціна за використання грошей. Відіграє важливу роль у торгівлі. Є декілька типів інтересів. Одноразовий сплачується лише за запозиченою сумою грошей. Компромісний – вираховується і з основної, і з накопиченої суми. Обліковий відсоток – віднімається від основної суми перед тим, як особа отримує гроші» [520, p. 321]. Таким чином, словом «інтерес» позначається вигода для кредитора і вартість користування грошовими засобами для позичальника. Далі подається формула, за якою інтерес обчислюється. Або існує й інше тлумачення: «Інтерес – це компенсація за грошову позику» [518, p. 348]. Відома енциклопедія Британіка вказує, що історично концепція капіталу була дуже обмежена концепцією інтересу, і поєднання цих двох концепцій є надто об’ємним процесом, хоча з точки зору сучасного погляду поняття капіталу й прибутків є більш спорідненими, ніж поняття капіталу й інтересу [517, p. 957]. Інтерес – це прибуток, що отримується в результаті володіння облігаціями, борговими зобов’язаннями або іншими інструментами, які закріплюють обіцянку передати частку чого-небудь або виплатити певні суми в майбутньому. Отже, для економіки англо-американської правової сім’ї інтерес – це термін, який позначає зростання вартості отримання прибутку на вкладений капітал. Навіть відсоткова ставка в англійському варіанті звучить, як „interest rate”.

Економічні інтереси є найсильнішими стимулами виробничої активності господарюючих суб'єктів. В. Вокк правильно вказує, що виробничі відносини відображають економічну структуру суспільства й проявляються як рушійні сили економіки – у цьому випадку вони набувають форми інтересів учасників суспільного виробництва [60, с. 17]. Від того, наскільки повно реалізуються економічні інтереси, безпосередньо залежить ефективність суспільного виробництва. Економічний інтерес господарюючого суб'єкта та його узгодженість з економічними інтересами інших господарюючих суб'єктів залежать від виробничих відносин, гармонійного поєднання інтересів у системі виробництво – розподіл – обмін – споживання. При цьому економісти виділяють два можливі напрямки прояву зв'язків і взаємообумовленості економічних інтересів [19, с. 20–21]:

1) система виробничих відносин забезпечує узгодженість економічних інтересів, які не вступають в явне протиріччя одне з одним. Усі економічні інтереси реалізуються, не заважаючи і не витісняючи одне одного;

2) система виробничих відносин не забезпечує узгодженості економічних інтересів, між якими виникають суперечності. Інтереси в повному обсязі не реалізуються, тому необхідно вдосконалювати систему виробничих відносин.

У процесі виробництва інтереси насамперед пов'язані зі створенням суспільного продукту, виступаючи спрямовуючими, регулюючими й стимулюючими силами виробничої діяльності людей. У сфері обігу інтереси пов'язані із забезпеченням обміну діяльністю між людьми, що в умовах товарно-грошових відносин набуває уречевленої форми і являється ніби обміном товарів, демонструючи тим самим спрямованість й умови реалізації потреб у необхідних споживчих вартостях у вигляді товарів. У процесі розподілу інтереси конкретизуються в певній частці суспільного продукту, і в характері його розподілу інтереси відображають створення саме тієї частки суспільного продукту, що має належати тому чи іншому суб'єкту, який має на це право або брав участь у його створенні. У процесі споживання

економічні інтереси безпосередньо пов’язані із задоволенням потреб – відображають зростання споживання, спрямовані на створення умов розвитку виробництва, збільшення його ефективності. У процесі виробництва інтереси реалізуються, однак при цьому вони знову формуються, але на іншому, більш високому рівні [60, с. 20]. На всіх етапах суспільного виробництва інтереси відбивають кількісну й якісну міру реалізації потреб осіб.

Тож інтереси є тією формою прояву економічних відносин, через які економічні закони на всіх рівнях економічного життя суспільства здійснюють свою функціональну роль у розвитку економіки. У певному сенсі інтереси є визначеною ланкою в механізмі реалізації економічних законів, яка містить об’єктивні дії цих самих інтересів і суб’єктивне їх використання в управлінні, розділ яких можливий лише для спрощення їх аналізу [60, с. 24]. Економічні закони визначають спрямованість функціонування й розвитку як особистих, так і загальносуспільних інтересів.

Отже, роль інтересів в економічному аспекті надзвичайно важлива. З урахуванням інтересів відбувається спрямованість розвитку економіки, за їх допомогою певним чином регулюються умови виробництва, обміну, споживання, а також стимулюється підвищення ефективності цих процесів. Значущість інтересу доводять наступні дві позиції. Так, з одного боку, інтереси функціонують перш за все як об’єктивні регулятори, що є однією з найважливіших функціональних форм інтересів. Регулююча дія інтересів спрямована на створення відповідних умов і координацію пропорцій економіки для реалізації реальних потреб учасників суспільного виробництва [60, с. 37]. Як було сказано вище, регулююча дія інтересів розповсюджується як на виробництво, так і на залежний від нього обмін, розподіл, споживання. Вона має загальний прояв. А з іншого боку, інтереси пов’язані з управлінням. Забезпечення функціонування й розвитку інтересів слід розглядати як єдину функцію управління, що включатиме два відносно самостійні моменти: по-перше, управління функціонуванням інтересів, тобто використання інтересів

в управлінні, і, по-друге, управління формуванням і розвитком інтересів, або активна зворотна дія управління на об'єктивні інтереси [60, с. 28]. Роль інтересів як спрямовуючих, регулюючих і стимулюючих сил економіки відбувається на всіх рівнях економічних відносин. Єдині економічні інтереси – це не просто категорія, а реально діюча в суспільстві сила, оскільки завжди існують особи, чиї інтереси співпадають із суспільними інтересами [249, с. 31]. Поява нових економічних відносин спричинить появу нових інтересів. Але категорично вказувати, що «не інтереси обумовлюють появу нової системи економічних відносин, а навпаки, виникнення нових економічних відносин породжує дію нових інтересів» [19, с. 24], ми вважаємо, буде неправильним. На нашу думку, ці процеси є взаємообумовленими: як інтереси можуть впливати на появу нових економічних відносин або зміну їх існуючої структури, так і поява нових відносин обумовлює появу нових інтересів. Це відтворюється і в замкнутому колі поєднань: особисті інтереси є частиною суспільних, суспільні – державних, державні – особистих. Реалізація кожного з цих інтересів (чи одного з них) стане благом для інших учасників цього кола.

Проаналізувавши роботи учених-економістів, можна зробити висновок, що інтерес у різних аспектах утворює різні системи інтересів. Так, існують системи економічних інтересів, системи соціальних, політичних, духовних інтересів тощо. З точки зору основного питання філософії у гносеологічному плані виробничі відносини осіб першочергові й виступають основою – базою формування інших суспільних відносин – другорядного плану, похідних. Адже більшу частину життєдіяльності особи зайняті суспільною працею – вони виробляють, розподіляють, обмінюють і споживають різноманітні блага й послуги [12, с. 6]. Отже, економічні відносини як виявлення базових відносин визначають й інші – соціальні, політичні, духовні інтереси [181, с. 59]. В. О. Сизоненко вказує, що «термін «економічні інтереси» уособлює найбільш загальну форму прояву системи економічних, виробничих відносин і відповідних економічних суперечностей. Економічні інтереси виникають у

процесі суспільного виробництва як сукупність істотних зв’язків між господарюючими суб’єктами» [396, с. 6]. Економічні інтереси є категорією, яка постійно динамічно розвивається.

Паралельно з процесами встановлення об’єктивної або суб’єктивної субстанції інтересу, що проходили у філософській, соціологічній та психологічній науках, розгорнулися дискусії і в економічній науці – є економічний інтерес об’єктивним ([12, с. 56; 19, с. 6; 27, с. 9; 178, с. 95–96; 258, с. 260]) чи суб’єктивним ([39, с. 41; 60, с. 16; 410, с. 87; 409, с. 150]) за своєю природою. Ці висновки фактично повторили висновки щодо філософського аспекту інтересу – інтерес наділений комплексною, суб’єктивно-об’єктивною природою.

Якщо звернутися до однієї з форм реалізації інтересу – політики, то можна побачити, що вона насправді є дуже інтенсивною сферою діяльності, яка виражається через відносини між різноманітними соціальними елементами з приводу визначення змісту, завдань та функціонування держави, її інтереси поєднують у собі інтереси конкретної особистості і суспільства в цілому.

Оскільки в політиці сконцентровані всі сторони суспільного життя, вона також є сферою взаємодії інтересів. Різні матеріальні, економічні, культурні, релігійні та інші інтереси рано чи пізно проектуються на політику і стають причиною, а точніше, пружиною політичної діяльності. Тут вони зустрічаються, об'єднуються, перемагають один одного, окреслюючи політичний образ певного суспільства [2, с. 107]. Так, «коли держава, не виробивши чіткої економічної політики і не визначивши відповідні пріоритети в галузі економіки, або активно втручається у сферу приватноправових відносин, або, навпаки, намагається відійти від вирішення проблем приватного характеру, інколи залишаючи без соціального захисту окремі категорії громадян, неминуче виникає небезпека конфлікту інтересів держави і приватних осіб» [216, с. 7].

Якщо звернутися безпосередньо до політичного інтересу, то можна побачити, що це вибіркове відношення інституційних і соціальних суб'єктів політики до суспільно-політичних процесів, подій і явищ, реальна причина їх політичної активності, заснована на певних світоглядних принципах, переконаннях і установках. Інакше кажучи, це те внутрішнє усвідомлене джерело політичної поведінки, яке спонукає суб'єктів політики до постановки певної політичної мети і здійснення конкретних політичних дій стосовно їх досягнення [239, с. 645]. Л. М. Радченко визначає політичний інтерес як ставлення людини, соціальної групи до політичних впливів, процесів, політичної діяльності, які ґрунтуються на світоглядних принципах, переконаннях, настановах. Це внутрішнє джерело політичної поведінки, яке спонукає до визначення політичних цілей та здійснення конкретних політичних дій для їх досягнення [262, с. 92]. Політичні інтереси є інтересами класів, соціальних груп, особистостей, що формуються та реалізуються у зв’язку з проблемою завоювання, утримання та використання державної влади, взаємовідносин між класами, націями та державами [400, с. 151].

Своєрідність політичного інтересу полягає в тому, що він завжди виражає власне, імперативне відношення з боку суб’єктів політичної діяльності до суспільства або безпосередньо до окремого індивіду. При цьому Д. Кейрис зазначає, що політичні інтереси «підпадають під сферу регулювання спеціальними адміністративними процедурами» [519, p. 654]. Інтереси, потреби окремих ланок суспільства, знайшовши опосередкування в законі, стають не тільки державно захищеними, але й панівними по відношенню до тих інтересів, що не знайшли свого відображення в законі. Проблема інтересу й закону є однією з найважливіших проблем публічної влади [400, с. 212].

Зазначимо, що політичний інтерес не завжди може відображатися в законі, що пов’язано зі специфікою діяльності певних суб’єктів політики, а також діяльністю держави в особі її компетентних органів. Право, безперечно, не є панацеєю в регулюванні суспільних відносин та фіксації

політичних інтересів, які можуть закріплюватися в нормах моралі та етики, звичаях ділового обороту, менталітеті громадськості тощо. Але, звичайно, в умовах сьогодення воно є найбільш адекватним та ефективним регулятором.

При цьому політичний інтерес, на відміну від інших соціальних інтересів, по-перше, базується на моральних відносинах у суспільстві. По-друге, безпосередньо пов’язаний з економічними інтересами та фактично є їх відображенням. В. Ф. Сіренко застерігає: «… одностороння орієнтація на економічні інтереси призводить до недооцінки інтересів політичних, що посилює зростання і роль стихійних та саморегулятивних, неконтрольованих впливів на суспільний організм» [400, с. 152]. По-третє, політичний інтерес завжди пов'язаний з прагненням суб’єктів політичної діяльності до влади в суспільстві. По-четверте, політичний інтерес породжує різноманітні соціально-економічні стани й типи, у яких він виникає у зв’язку з природою та постійною еволюцією суспільства. По-п’яте, політичний інтерес, як вже зазначалося, не завжди виражається через норми права, він може міститися в нормах моралі, релігійних та етнічних переконаннях, соціальній свідомості тощо.

Названі вище ознаки політичного інтересу дають змогу навести наступне його визначення як опосередкованого власного відношення громадян, суспільства й держави до загальнополітичних процесів, подій та явищ, що спонукає їх до досягнення запланованих політичних цілей та здійснення конкретних політичних завдань. Відповідно, предметом політичного інтересу є сукупність політичних процесів, явищ та подій, які виникають у суспільстві. Зміст складає вся сукупність тих об’єктів, цілей та завдань політичної діяльності, які охоплюють свідомість суб’єкта політичного інтересу, пов’язану з його прагненням до влади, формуванням подальшої державної політики та ін. При цьому зміст конкретного політичного інтересу залежить від самого суб’єкта зазначеного інтересу, його взаємозв’язку з іншими суб’єктами, а також конкретних соціально-історичних умов, які існують на час його виникнення.

У зв’язку з тим, що інтерес – це настільки всеосяжна й універсальна категорія, можна сміливо стверджувати про наявність як мінімум чотирьох суб’єктів інтересів, до яких відносяться: особи, групи, держава та суспільство. Тож ми можемо говорити про індивідуальні, групові, суспільні та державні політичні інтереси. «Інтерес не буває без носія. Тому «якість» носія інтересу прямо відбивається на його реалізації» [400, с. 165].

Політичні інтереси через своє різноманіття являють собою складне системне утворення. Класифікувати їх можна за різними критеріями: 1) за суб’єктивним критерієм на: особисті, колективні, суспільні та державні; 2) за характером сприйняття на: підсвідомі та усвідомлені; 3) за цільовою спрямованістю на: економічні та соціальні; 4) за внутрішнім навантаженням на: об’єктивні (характеризуються прагненням до того, що об'єктивно вигідно окремому індивіду, групі, класу) та суб’єктивні (визначають прагнення до того, що здається вигідним їм самим); 5) за територіальним виміром на: внутрішньополітичні на зовнішньополітичні; 6) за перспективою реалізації на: потенціальні та уявні; 7) за відношенням до об'єктивної тенденції суспільного розвитку на: прогресивні, реакційні, консервативні.

Політичні інтереси також можна поділити на первинні і вторинні. Первинні політичні інтереси завжди мають суб’єктивний характер, формуються на індивідуальному рівні і, як правило, виражаються через позиції оцінювання («цей політичний крок невдалий», «це політичне рішення позитивне») чи політичні бажання («слід було б вчинити так, а не інакше»). Вторинні політичні інтереси носять груповий характер. Стосовно них можна цілком слушно використати визначення С. Г. Рябова. Він уважає однією з основних властивостей політичного інтересу готовність та вміння громадян реалізовувати й захищати свої політичні свободи [381, с. 212].

Наведена вище юридична характеристика політичного інтересу дає змогу зробити наступні висновки.

1. Під політичним інтересом слід розуміти опосередковане власне відношення громадян, суспільства та держави до загальнополітичних

процесів, подій і явищ, що мотивує їх до досягнення запланованих політичних цілей і здійснення конкретних політичних завдань.

2. Специфіка політичного інтересу проявляється в тому, що при контакті з іншими видами інтересів (особистими, суспільними, державними) він проявляється як забезпечення пріоритету загальних інтересів над приватними.

3. Політичний інтерес не завжди може бути вираженим через законодавство, що пов’язано зі специфікою певних суб’єктів політичної діяльності, а також діяльністю держави в особі її компетентних органів.

4. Уважаємо, що політичний інтерес залежно від змісту суспільних інтересів може мати дуже різні види, форми та зміст, що є природним і пов’язано з різноманітністю чинників, які впливають на наше суспільство в цілому: релігійними переконаннями, соціальною свідомістю, конкретними факторами, менталітетом тощо. Політичні інтереси взаємопов’язані з економічними інтересами, але не тотожні їм, адже політика здійснює великий вплив на економіку.

5. Державний інтерес і політичний інтерес також не тотожні – значення держави полягає саме в організації загального політичного інтересу. У свою чергу, вітчизняна система права не виключає можливості існування політичного державного інтересу як закріпленого в імперативних нормах прагнення щодо реалізації державної політики.

1.3. Формування змісту категорії інтересу в юриспруденції

Категорія «інтерес», як нами було ґрунтовно проаналізовано, є загальнонауковою категорією – вона розглядається у філософії, психології, педагогіці, соціології, економічній і політичній науках, етиці тощо. Так, якщо звернутися до літератури довідково-енциклопедичного характеру, то можна побачити, що інтерес завжди виступає як «форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей

діяльності і тим самим сприяє орієнтуванню, ознайомленню з новими фактами, більш повному і глибокому відображенню дійсності» [339, с. 146]. Він передбачає «ставлення особистості до предмета як до чогось для неї цінного, привабливого» [407, с. 495]. Така багатогранність категорії інтересу зумовила той факт, що першочергово він був розроблений у дослідженнях філософів, економістів і психологів, а вже потім – у дослідженнях учених-правників, закріплюючи та регулюючи реальні причини суспільних або індивідуальних дій. Перед розглядом інтересу як категорії цивільного права вбачається за доцільне звернутися до того шляху, що він пройшов у своєму позитивному закріпленні впродовж історії людства і викристалізувався в теперішньому розумінні в сучасному праві.

Зазначимо, що перші згадування інтересу зустрічаються в роботах мислителів Стародавньої Греції ([18, с. 21; 71, с. 318; 137, с. 332]) та Китаю ([109, с. 277; 454, с. 205; 501, с. 338]). Саме античний поліс є тим самим прообразом сучасної територіальної політичної організації суспільства, яка вимагала однакового (не залежно від племінних розходжень), і тому централізованого й активного регулювання суспільних відносин.

Стародавній Рим успадкував і переосмислив більшість досягнень античної культури, і дослідження інтересу не є винятком. До того ж характерним для цієї історичної епохи є те, що саме в Стародавньому Римі латинське словосполучення *inter esse*, яке можна трактувати, як «перебувати між чим-небудь», «відрізнятися», «мати важливе значення», знайшло своє правове закріплення. Уже потім це словосполучення перетворилося на юридичний термін *interesse*, що використовувався римськими юристами для назви плати, яка нараховується у вигляді відсотків, за надання позики. У другій половині XIII століття термін римського права *interesse* був використаний каноністами – творцями системи західноєвропейського канонічного права. Мета використання цього терміна полягала в розмежуванні законної плати за надання позики та гріха лихварства [130,

с. 45]. З канонічного права термін перекочував до німецької мови – виникло слово Interesse у значенні «користь, вигода» [217, с. 12].

Зазначимо, що ключова роль римського права у світовій історії є беззаперечною. Так, незважаючи на свою «вікову витримку», воно виділяється насамперед надзвичайно широким охопленням найрізноманітніших життєвих відносин і ситуацій. При цьому особливо ретельно були розроблені в римському праві різні способи захисту інтересів приватних власників, а також різноманітних учасників майнового обороту. Загально відоме положення про те, що «якщо мова йшла про взаємовідносини між окремими (*privatus*: від *privus*, позбавлений, відокремлений) особами, що відстоюють свої індивідуальні або сімейні інтереси, то такі відносини трактувалися як приватні, а формалізована воля суб'єктів, що визначала режим їх зв'язків, уважалась приватним законом – *lex privata*. Якщо ж відношення стосувалося інтересів Римського народу квірітів (populous *Romanus Quiritum*) як цілого, то воно розглядалося з точки зору публічних інтересів, а його ротативною основою виступала формалізована воля всього народу – *lex publica* (публічний закон). До того ж строго національне за складом учасників право римської цивільної общини (*civitas*) – *ius civile* – було для римлян «квірітським» та означало загальнообов'язкові та публічно значимі (у значенні *lex publica*) правові основи й межі для приватноправових відносин» [109, с. 1].

Як відомо, у певному значенні римське приватне право можна назвати системою позовів – лише судовий захист порушеного права за допомогою процесу надавав йому гарантованості й захищеності державою. Положення «є інтерес, є позов, що його захищає, тобто є й право» підтверджується тим фактом, що лише у випадках встановленої державою можливості подання позову у справах відомої категорії можливий захист права. Здійснення права полягає в здійсненні особою дій, що слугують для задоволення її інтересів, які захищаються правом, і в протидії порушенню цих прав [343, с. 52, 59]. Власне приватне право було побудоване, виходячи зі сфери реалізації

інтересу. Його складовими стали сімейне, спадкове право, учення про осіб, позови, речі, досконала побудова системи зобов'язань, визначення способів забезпечення їх виконання, класифікація договорів і квазідоговорів, розгляд деліктів і квазіделіктів – усе це вказує на наявність категорії «інтерес» і побудови правового забезпечення, суворо керуючись реалізацією і захистом інтересів учасників правовідносин. Саме римські юристи встановили правило, через яке зачата, але ще не народжена дитина була визнана суб'єктом прав в усіх випадках, коли це відповідало її інтересам.

Утвердження індивідуальних інтересів і поступове усвідомлення ролі власної особистості відбилося на розвитку юридичної техніки. З'явилися шляхи реалізації типових інтересів – представництво, патронат, зобов'язання. Закріплюється громадський інтерес: «Приписи права такі: жити чесно, не шкодити іншому, віддавати кожному своє» (Ульпіан, Ulp., reg. D. 1, 1, 10, 1) [109, с. 3]. Римське приватне право характеризується високою мірою індивідуалізації суб'єкта, захисту його правового статусу й охорони приватної власності. Однак навіть за умови неприхованого переважання індивідуального інтересу формалізація громадського інтересу саме в приватному (а не публічному) праві також мала місце. Наприклад, дотримання громадського інтересу лягло в основу розробки конструкцій прав на чужі речі, у першу чергу, сервітутів, які були особистими й речовими. Право проходу, проведення водопроводу й каналізаційних труб через ділянку сусіда, необхідність проведення ремонту й відновлення опори будови власником ділянки, заборона споруджувати будівлі вище певної висоти і т. д. свідчать про розуміння вигоди для всіх і кожного задовольняти громадський інтерес, задовольняючи індивідуальний. Ще один знаковий приклад щодо захисту громадського інтересу лежить у сфері спадкового права. Для того, щоб захистити інтереси сім'ї, римське право обмежило свободу заповідального розпорядження – був запроваджений принцип обов'язкового спадкування: якщо найближчого родича обійшли в заповіті на користь

далекого родича, то він мав право наслідувати одну четверту того, що отримав би за законом.

В основу римського приватного права був покладений принцип utilitas contrahentium – принцип наявності користі для учасників угоди, як правило, обопільної. Цей принцип зацікавленості сторін виступав критерієм визначення їх відповідальності і розмежування видів договорів (особливо це стосувалося договорів позики, комісії, інспекції). Дуже важливою формою реалізації інтересів стало представництво. Особливе значення й цінність воно мало в римській державі, де природним було обмеження цивільної активності осіб, які не відповідали трьом умовам: бути вільним, бути римським громадянином, не бути підлеглим владі глави сім'ї. Тривалий час для римського приватного права було характерним особисте представлення своїх інтересів як під час ведення господарства, так і за умови участі в судових спорах, оскільки діяв принцип "per extraneam personam nobis adquiri non potes" – «не можливо придбати на нашу користь через сторонню особу», що було пов'язане з максимальною конкретизацією правових актів (у тому числі й цивільних) і суворо індивідуальним характером зобов'язань. З ускладненням цивільного обігу, розвитком юридичної техніки інститут представництва стає дедалі популярнішим і затребуванішим. Проте й це не сприяло виробленню римськими юристами чітких критеріїв представництва. Для активності майнового обігу розробляються інститути патронату, опіки й піклування, які співвідносилися з дієздатністю фізичних осіб – у випадках наявності загального дефекту формування волі, пов'язаного з особливим положенням або статевими, віковими, психічними особливостями особи, що перешкоджало адекватному вирішенню юридичної долі майна, тобто можливості ним розпоряджатися.

Для забезпечення майнових інтересів чужоземців слугував інститут hospitium privatum, який полягав у тому, що римський громадянин, ставши патроном клієнта, надавав останньому правову допомогу, здійснюючи в його інтересах угоди, захищаючи його інтереси перед римським судом,

виступаючи не представником чужоземця, а від свого імені в якості захисника його інтересів. Суворе покарання забезпечувало чесне ведення справ з боку патрона – оголошенням поза охороною закону. Ефект представництва виникав і за умови інших стосунків – дружби (amicitia), стосунків гостинності (hospitium), ведення чужих справ за договором (mandatum).

У контексті зацікавленості привертає до себе увагу такий квазідоговір, як negotiorum gestio – ведення чужих справ без доручення. У цих правовідносинах gestor – ініціативний виконавець – вів справи в інтересах іншої особи без якого-небудь доручення або прямої на те вказівки закону, усвідомлюючи, що він не отримає від цього ніякої особистої вигоди. Окремим видом negotiorum gestio виступало ведення чужих справ за власним інтересом: «Якщо хто-небудь вів мої справи, маючи на увазі не мої інтереси, а свою вигоду, то він, на думку Лабеона, вів, швидше, свою справу, ніж мою ... проте, навіть він відповідатиме по actio negotiorum gestorum. Однак якщо він сам зазнав якихось витрат у зв'язку з моїми справами, то він отримає позов не в розмірі своїх витрат, оскільки він взявся нечесно за мої справи, але лише в розмірі мого збагачення» (D.3.5.5.).

Якщо власник не мав інтересу в послузі, що надавалася, він міг prohibitio заборонити втручання у свої справи. Але якщо з об'єктивних причин він не міг повідомити gestor'а про незацікавленість у таких діях, діяльність ініціативного виконавця не вважалася negotiorum gestio.

Абсолютно чітко й природно інтерес реалізовувався під час укладання договорів. Головною умовою для цього було те, щоб виражався правомірний загальновизнаний інтерес, була використана належна форма маніфестації волі й дотримувалася відповідність між інтересом і волевиявленням. Хоча в деяких випадках порушений інтерес міг бути захищеним і за відсутності необхідної форми. Так, коли здійснювався продаж великих партій товару, обряд манципації не проходив досконально чітко або взагалі не проводився. Це було підставою для недобросовісної сторони (продавця) вимагати

проведення односторонньої реституції – повернути партію товару без повернення грошей покупцеві. Претор міг відмовити такому позивачеві у формулі позову, не забезпечуючи таким чином домагання позивача захистом суду [480]. За наявності «голого права» однієї сторони фактично захищався правомірний інтерес іншої сторони. Подібне спостерігалося і в спадковому праві: коли еманципований син (звільнений з-під влади батька і такий, що не мав права наслідувати) просить ввести його частково в спадщину, претор протиставляв свій едикт вимогам закону (Закони XII таблиць).

Найбільш яскраво формалізація приватного інтересу була представлена в договорі доручення – mandatum, за яким одна особа доручала, а інша – брала на себе зобов'язання безоплатного здійснення яких-небудь дій на користь першої особи. Повірений не досягав особистого інтересу (оскільки не отримував винагороди за свої дії, виконуючи обов'язок або діючи через дружбу), а здійснював дії для задоволення інтересів довірителя. Ключовим моментом тут є дія в чужому інтересі – довірителя, третьої особи, спільному інтересі довірителя й повіреного та ін. Ця конструкція демонструє чітке закріплення інтересу як юридичної категорії, здатної впливати на правильну кваліфікацію правовідносин. Так, якщо здійснювалася оплата за цим договором, то це вже не mandatum, a locatio conductio operis (підряд) або locatio conductio operarum (найм).

При деліктах також породжується й реалізується інтерес: покарати правопорушника й відшкодувати завданий збиток. Відповідно до цього кредитор мав у розпорядженні дві вимоги, захищені позовами двох типів, за допомогою яких було можливе задоволення майнового інтересу. Саме при розробці деліктів і розвитку регулювання наслідків невиконання договорів виникає термін "interesse" – «складати різницю». Він використовувався для задоволення вимог кредитора, виходячи з того передбачуваного стану, який виник би, якщо б не був здійснений делікт (чи був належним чином виконаний договір), і тим станом, який виник після здійснення делікту (невиконання належним чином договору): інтерес часто перевищує ціну речі,

або інтерес буває більший, ніж коштує річ (D. 19.1.1); оцінюється не стільки пошкоджена річ, скільки інтерес (D. 9.2.21.2). Власне кажучи, це те, що ми сьогодні називаємо відшкодуванням збитків не лише у вигляді фактичного матеріального збитку, але й у вигляді упущеної вигоди. Римські юристи і приходять до розуміння інтересу через збитки – те, що є протилежним отриманню вигоди: мій інтерес, тобто те, чого мені позитивно бракує, і те, що я міг вигадати (D. 46.8.13). При цьому використовувався і термін "interest" у значеннях «у чиємусь інтересі» (mea, tua, sua, nostra interest), «те, що складає інтерес» (id quod interest), «наскільки в цьому є інтерес» (quanti interest) [94, с. 185]. Проте в римському приватному праві категорія "інтерес" йде поряд з категорією «збитки», що привело до певного ототожнення їх дореволюційною цивілістикою і виявилося в сучасних працях, пов'язаних з аналізом тих чи інших сучасних конструкцій у порівнянні із римським правом. Так, дореволюційні російські вчені зазначали, що «шкода і збитки є не що інше, як оцінка того інтересу, який має кредитор у виконанні зобов'язання» [248, с. 44], "відшкодування збитків рівнозначне інтересу, який потерпілий має в тому, щоб шкідлива дія не настала (id quod interest)" [165, с. 51]. Сучасні романісти також звертають увагу на те, що замість понять «шкода» і «збитки» римське приватне право оперує поняттям «інтерес кредитора», розуміючи під ним різницю між тим, що кредитор розраховував отримати за умови належного виконання зобов'язання, і тим, що він зрештою отримав [455, с. 148]. Проте, як зазначає А. М. Гужва, філологічно для позначення збитків у римському праві існував термін "damnum", який не підміняв існуючого терміна "interest" [94, с. 184]. Ці категорії існували спільно: для визначення розміру збитків необхідно визначити міру й об'єм законного інтересу.

Незадоволений інтерес перетворюється на претензію у формі позову до іншої сторони. А у випадку незбігу форми процесуального захисту й інтересу останній компенсувався правовою санкцією так, щоб особа отримала

задоволення в обґрунтованому інтересі. Отже, під час конфлікту інтересів виникає судова суперечка рівних суб'єктів різних прав та інтересів.

З іншого боку, іноді може виникнути враження, що в римському приватному праві інтерес прирівнювався до вигоди. Це підтверджує й той факт, що термін «вигода» використовувався там, де в сучасній юриспруденції в контексті використовується термін «інтерес» або «право». У принципі, це може бути логічним, виходячи з того, що суб'єктивні права розумілися як закон, на що вказують І. Б. Новицький і І. С. Петерський: «Римському поняттю – ius – відповідає як сенс правової норми, правового порядку, так і уявлення про право, що належить окремій особі через приписи загального права» [343, с. 52].

Є всі підстави вважати, що сучасний цивільно-правовий термін «інтерес» був вироблений римськими юристами, сформувався в римському приватному праві, використовувався там на всіх стадіях розвитку правовідносин – під час укладання договору, його виконання, порушення, подачі й задоволення позову, відшкодування збитків [93, с. 114; 94, с. 189]. І можна погодитися з А. М. Гужвою в тому, що інтерес у римських юристів – це юридичний факт, який є або умовою дійсності правовідносин стосовно придбання чи відновлення особою певного блага, або основою для відшкодування шкоди і виплати збитків, що належить за зобов'язанням [93, с. 114] .

У порівнянні з античністю, наукова думка Середньовіччя привнесла мало нового в розуміння ролі інтересів у регулюванні суспільних відносин, визначаючи сутність інтересу божественним задумом і провидінням. «Поділу права на приватне й публічне на початку й наприкінці доби Раннього Середньовіччя практично не існувало. Римські здобутки в галузі приватного права були забуті. Матеріали систематизації Юстиніана ще не віднайдені» [454, с. 74]. Однак, незважаючи на це, саме в епоху Середньовіччя були сформовані контури майбутніх світових правових систем – континентальної та англосаксонської.

Зазначимо, що найважливішим джерелом середньовічного права залишалися звичаї. Це було обумовлено тим, що у вказаний проміжок часу в західноєвропейському суспільстві було втрачено багато елементів правової культури і навіть писемності, які отримали колись широкий розвиток в античному світі, а тому й сама усна форма, у якій тривалий час виражалися звичаї, була практично єдиноможливою. Згодом правові звичаї досить органічно інтегрувалися у феодальні відносини, закріплювали всі їхні основні види. Перш за все, звичай (часто звичай-договір) регулював особистісні та поземельні зв'язки між самими феодалами-сеньйорами і васалами. У рівній мірі правові звичаї регулювали відносини між феодалами (власниками землі) і селянами (які цю землю обробляли). Ця частина правових звичаїв найбільше відображала залежне становище селян, пов'язаних із землею і вимушених працювати на власника. Пізніше правові звичаї записувалися і включалися в хартії і в інші жалувані грамоти, у яких сеньйори визначали привілеї та обов'язки васалів, городян і селян. Через схожість найпростіших форм регулювання феодальних відносин правові звичаї навіть при збереженні місцевих відмінностей відрізнялися тотожністю багатьох своїх інститутів і підходів.

Теологічне трактування інтересу у XIV–XVI сторіччях втратило свою актуальність у зв'язку з віяннями нової епохи – епохи Відродження. Саме для цього історичного періоду найважливішими цінностями стали свобода самовираження, активна діяльність людини, повага її прав та інтересів. Однак, на жаль, у вказаний проміжок часу інтерес як правова категорія майже не розглядався, будучи об’єктом дослідження мислителів та філософів. Особливо помітну роль у переосмисленні інтересу з позицій зазначеної епохи зіграв італійський історик і державний діяч Нікколо Макіавеллі. Розмірковуючи про інтереси людини, він писав: «Природа створила людей таким чином, що люди можуть бажати всього, але не можуть всього досягти. Переслідуючи, перш за все, егоїстичні інтереси, вони неспокійні, честолюбні, підозрілі й ніколи не задовольняються тим, що

мають» [72, с. 170]. Особливість поглядів Н. Макіавеллі на інтерес полягала в тому, що він уперше розглядав республіку як результат і засіб узгодження прагнень та інтересів певних соціальних груп: «У кожній республіці є два різних умонастрої – народний та дворянський, – писав Н. Макіавеллі. – Усі закони, які приймались заради свободи, спричинялися розбіжностями між народом і грандами». Він зазначав, що в республіці гармонійно узгоджуються особисті й державні інтереси: «Усі громадяни, змагаючись один з одним, піклуються як про приватні, так і про суспільні інтереси, і ... їх добробут постійно зростає» [72, с. 133, 195].

Еразм Роттердамський також звертався до теми інтересів. У своїй роботі «Похвала глупоті» з властивою йому іронією все різноманіття людських інтересів він пояснював пристрастями, бажаннями й прагненням до щастя як принципу життя, указуючи на їх превалювання над розумом. Він вважав, що саме глупота як служіння приватним егоїстичним інтересам виступає в якості рушійної сили соціального розвитку. На його погляд, жодна держава не прийняла закони Платона чи настанови Сократа, бо тільки природні інтереси утворюють громадські установи: «Глупота створює держави, підтримує владу, релігію, управління і суд» [490, с. 85]. Саме превалювання особистих інтересів разом з розмаїттям інтересів різних станів німецького суспільства розглядалися Еразмом Роттердамським як причина того хаосу, який воно переживало в XV столітті.

В епоху Нового часу такі мислителі, як Т. Гоббс та Б. Спіноза, стверджували, що інтерес формується на основі досвіду людини та визначається відчуттями, пристрастями, афектами. У трактаті «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» Т. Гоббс ототожнював пристрасть і інтерес у рамках суб'єктивного уявлення людини про «добро», що випливає з отриманого життєвого досвіду. Гоббс бачив людину егоїстичною, яка діє тільки заради любові до себе і заради задоволення своїх інтересів-пристрастей. Навіть у тому випадку, коли її егоїстичні інтереси-пристрасті суперечать достовірному уявленню про добро

й справедливість, звичаям і нормам суспільства, людина «у більшості випадків віддає перевагу своїм інтересам, бо пристрасті людей зазвичай бувають сильнішими за їх розум» [373, с. 146]. Б. Спіноза стверджував, що, пізнаючи за допомогою розуму свої схильності і здібності, людина починає розуміти свої інтереси й шукати способи їх задоволення. Сам процес раціонального пізнання вроджених здібностей та їх реалізація приносять задоволення і тому мають стати метою людського життя. Людина, згідно роздумів Спінози, завжди відстоює свій інтерес «з найбільшим запалом ... чужий же інтерес захищає лише настільки, наскільки розраховує тим самим зміцнити свій власний» [44, с. 282].

У XVIII столітті інтерес відродився в дослідженнях провідних французьких матеріалістів. Так, П. Гольбах, Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо здійснили перші спроби пояснити розвиток суспільного життя через феномен інтересу, уважаючи його найважливішою складовою діяльності людини. Учені ототожнювали людину як «соціальний атом», що починає рухатися завдяки інтересу, подібно до того, як фізичний атом рухається під дією сил тяжіння й опору. Їх напрацювання відобразилися в нормативному матеріалі того часу.

Так, П. Гольбах розглядав інтерес як спонукальну силу людських вчинків, зауважуючи при цьому, що «інтересом називають об'єкт, з яким кожна людина пов'язує уявлення про своє щастя» [78, с. 311]. Д. Дідро, роблячи перші спроби матеріалістичного розуміння природи інтересів, писав: «Коли говорять про інтерес індивіда, класу, нації – «мій інтерес», «інтерес держави», «його інтерес», «їх інтерес» – це слово означає щось потрібне чи корисне для держави, для особи, для мене та ін.» [105, с. 352]. На думку вченого, суспільному інтересу, на відміну від приватного, властиво помилятися, лише він може становити справжню основу людського щастя. Тому саме суспільний інтерес, зауважував далі Д. Дідро, має стати основою справедливості й чесноти. К. Гельвецій розглядав інтерес як основу діяльності людини, усіх звичаїв та уявлень, усього того, що «може

забезпечити задоволення чи визволити нас від страждань» [72, с. 158]. «Якщо світ фізичний, – уважав він, – підпорядкований закону руху, то світ духовний не менш підпорядкований закону інтересу. На світі інтерес є всесильним чарівником, що змінює в очах усіх істот вид будь-якого предмета» [70, с. 34]. «Інтерес, – казав К. Гельвецій, – є початком усіх наших думок і всіх наших вчинків» [71, с. 346]. Інший учений епохи Просвітництва Ж.-Ж. Руссо в роботі «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» більш детально аналізував характер взаємозв'язку особистого і загального інтересу в побудові громадянського суспільства. Першочерговим у його вченні є постулат про те, що політична думка людини визначається власним інтересом: «... кожному індивідууму до смаку лише така мета управління, яка відповідає його приватним інтересам» [394]. Якщо між громадянами немає можливості здійснення взаємовигідної угоди, їх індивідуальні різноспрямовані інтереси знищуються, і залишається результуючий інтерес, який буде представляти інтереси громад. Руссо писав, що «згода всіх інтересів виникає внаслідок протилежності їх інтересу кожного. Якби не були інтереси різними, навряд чи можна було б зрозуміти, що таке інтерес загальний, який тоді не зустрічав би ніякої протидії» [394].

Французький цивільний кодекс (Кодекс Наполеона 1804 року) став ядром французького цивільного права і відобразив нові віяння того часу і зміну пріоритетів інтересів. Його норми були спрямовані на реалізацію інтересів буржуазії, що перемогла старий режим, а після падіння Наполеона стала впливовою політичною силою із сформованою самосвідомістю, яка розумілася на комерції і праві [460, с. 144]. В основу кодексу було покладено гарантії особистої свободи, власності, свободи договорів, захисту сімейних цінностей. Французький цивільний кодекс став першим у світовій практиці кодексом, який будувався на «відшліфованих інтересах», що пройшли випробування часом, економікою, були обговорені в науковій літературі.

Таким чином, інтерес у XVIII–XIX століттях визначався, як найважливіший стимул поведінки людини. При цьому у своїх дослідженнях

французькі вчені визначили основні види інтересів: приватний інтерес індивідів, інтерес соціальних груп та суспільний інтерес, а також співвідносили інтерес з конкретними його носіями і через нього намагалися глибше пояснити їхні дії та вчинки.

Німецьке право того часу характеризувалося більшою розрізненістю, ніж французьке, що було пов’язано з історичним та економічним періодом розвитку країни. Велику роль у формуванні позитивного законодавства відігравала наукова доктрина. Вона була покладена в основу розробки Германського цивільного уложення, підготовка якого тривала декілька десятиліть і ознаменувалась його прийняттям у 1900 році.

Дослідження проблематики інтересу як правової категорії розпочалося саме в німецькому праві. Родоначальником юриспруденції інтересів став професор Рудольф фон Ієринг. Цей учений переконливо довів визначальну роль приватних інтересів вільних громадян у формуванні римського права. «Інтерес у сенсі суб'єктивному, – підкреслював свою думку Р. Ієринг, – указує на відчуття залежності в житті. Підстава, через яку мене цікавить відома річ або відношення, полягає в тому, що я відчуваю свою залежність у моєму існуванні і добробуті, у моєму достатку або щасті від них. Інтереси, відповідно, – це життєві вимоги в широкому сенсі. Поняття життєвих вимог приймається тут переважно у значенні відносному, що складає повноту життя для одного, тобто є умовою його добробуту, а для іншого не має ніякого значення. Це виправдано як по відношенню до окремих осіб, так і до цілих народів, навіть до одного й того ж народу в різні періоди його культури» [127, с. 83].

Наступний крок у вивченні категорії інтересу був зроблений у роботах К. Маркса і Ф. Енгельса. Вони вказували на виключне значення інтересу в складній динаміці людської діяльності. К. Маркс у «Дебатах про свободу друку» зазначав, що «усе те, за що людина бореться, пов'язане з його інтересом» [205, с. 72]. У «Святому сімействі» обидва мислителі вказують на інтерес, як на силу, яка «зв'язує один з одним членів громадянського

суспільства» [204, с. 134]. Інтерес визначається основоположниками марксизму ніби щось відмінне від ідеї, яка існує об'єктивно, незалежно від неї, те, що визначає силу й характер впливу ідеї на хід історії [207, с. 42].

Під впливом сформованої таким чином наукової доктрини Германське цивільне уложення закріпило нові соціальні відносини, просякнуті духом суспільного інтересу. Що стосується договірного права, в уложенні домінував інтерес формальної свободи і рівності партнерів, чіткої конструкції угод, деліктного права – інтерес у відповідальності винної сторони тощо.

Для романо-германської правової системи стало характерним використання загальних засад права (до яких, часом, відносилися і роздуми про інтереси, ще не сформовані в концепції), які знаходяться як у законі, так і поза ним. «Жодна законодавча система не може обійтись без таких коректив і обумовлень; їх відсутність може призвести до справедливого розходження між правом і справедливістю» [102, с. 108].

Зазначимо, що трохи пізніше позицію стосовно інтересу, вироблену К. Марксом та Ф. Енгельсом, розвинув В. І. Ленін, який закликав «відшукувати корені суспільних явищ у виробничих відносинах» та «зводити їх до інтересів певних класів» [180, с. 532]. Подібні думки на цю тему можна побачити і в дослідженнях Г. В. Плеханова. «Звідки беруться інтереси? Чи являють вони собою продукт людської волі і людської свідомості? – задається він питаннями, і відповідає: – Ні, вони створюються економічними відносинами людей» [180, с. 649]. Розуміння інтересу В. І. Леніним пізніше перетвориться на державну ідеологію і зламає всю законодавчу систему, збудує нову, пронизану духом публічного інтересу. Значно пізніше в науковій літературі з’явилися спроби розглядати категорію інтересу крізь призму закону та формування категорії законного інтересу як комплексного політико-правового явища, що характеризується неухильним дотриманням чинного законодавства всіма суб’єктами. Одним із перших учених-юристів, який використав термін «законний інтерес», був Г. Ф. Шершеневич. Зокрема,

він зазначав, що «члени одного суспільства виробили в собі звичку відстоювати всіма законними засобами свої права, повставати проти найменшого порушення їх законних інтересів, відноситися недоброзичливо до порушників правового порядку, як до спільних ворогів, а тому відповідно самі намагаються не виходити за межі свого права» [305, с. 193].

Що стосується розвитку вітчизняного законодавства, то воно пройшло значний процес становлення. Сучасний дослідник має можливість прослідкувати зміну якості юридичної техніки і застосування кожного наступного століття більш складних конструкцій у таких джерелах історії вітчизняного законодавства, як Руська Правда, Статут Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 років), Соборне уложення 1649 року, Права, за якими судиться малоросійський народ 1793 року, Галицький цивільний кодекс 1797 року, Зібрання малоросійських прав 1807 року, Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 року, Звід законів цивільних Російської імперії 1832 року, Звід місцевих законів західних губерній 1837 року.

Треба зазначити, що в Руській Правді інтереси взагалі не згадуються як можливий об’єкт регулювання, що свідчить про нерозвиненість юридичної техніки. У Правах, за якими судиться малоросійський народ 1793 року, дуже детально регламентовані державна служба, судовий устрій, сімейні відносини – заручини, укладення шлюбу, опіка, також деталізовані спадкування, різні договори, боргові зобов'язання тощо. Усе це викликає неабиякий науковий інтерес з точку зору історії нормотворчого процесу, проте категорія «інтерес» зустрічається тільки в руслі «государів інтерес», а все, що стосується інших осіб, – ідеться про образи й осіб, які ображені [302]. Зібрання малоросійських прав 1807 року вже містить категорію «права» [123]. Не сам термін «інтерес», а дух категорії інтересу з’являється тільки в проекті Цивільного уложення 1905 року, який складається з п’яти глав, що поділені на розділи, глави і відділення. У цьому проектному документі максимально деталізовані права і продуманий захист можливих інтересів без

акценту уваги на термінологічному закріпленні. Узагалі, на початку XVIII сторіччя в російську мову термін «інтерес» був запозичений з німецької. Існує думка, що вперше його вжив Петро I у 1703 році [167, с. 545–546]. У Петрівську епоху і до середини XVIII сторіччя інтерес розуміли, як «вигоду», «справу», «користь». Більш пізнім значенням слова інтерес є «увага, що приділяється до кого-небудь, чого-небудь», «цікавість», «захоплення», «важливість», «значення», «користь», яка виникла в російській мові під впливом французького *interet* [341, с. 68]. Безпосередньо ж перші спроби щодо дослідження зазначеного явища вітчизняними науковцями та реалізації його в нормах права розпочались лише після проведення реформ 60-х років XIX сторіччя, які відміняли кріпосне право, радикально змінювали систему судоустрою, місцевого самоврядування тощо. Інтерес як категорію, починаючи з того часу, розвивали такі видатні вчені, як Д. Д. Грімм, П. І. Новгородцев, Є. В. Пассек, В. С. Соловйов, Ф. В. Тарановський, Б. М. Чичерін та інші. Саме ними була висунута позиція, що сутність права полягає в історично-рухомому примусовому збалансуванні двох моральних інтересів – особистої свободи і загального блага. А право, у свою чергу, трактувалося, як засіб розмежування, регулювання інтересів, які стикаються між собою. Є. М. Трубецькой критикував М. М. Коркунова і С. С. Муромцева за возвеличення ними ролі інтересу в праві і правовому регулюванні, оскільки таким чином відбувалося змішування однієї з причин виникнення права із самим правом, хоча не підлягає сумніву, що виникнення норм права завжди обумовлено інтересом і сам інтерес є могутнім фактором правостворення [441, с. 298]. У цей період з’являються значущі роботи Ю. С. Гамбарова, А. О. Євецького, С. А. Ананьїна та інших. Робота С. А. Ананьїна [8] не відноситься до суто юридичних, але він як випускник юридичного факультету Харківського імператорського університету робив висновки, цікаві і з правової точки зору. Але, безперечно, найбільше розвинув концепцію інтересу в російському дореволюційному праві М. М. Коркунов, який не тільки називав інтерес правомочністю, що

забезпечена обов’язком, але й розглядав право як засіб розмежування інтересів задля забезпечення соціального правопорядку. При цьому право не перекривається державою, а відноситься до самої суті суспільства, пронизуючи всі його рівні й відбиваючись у різних формах [156, с. 57].

Визнання об’єктивної та суб’єктивної складових є характерним для розуміння інтересу в науці XIX сторіччя. Зазначене чітко можна побачити у визначенні інтересу, наданому в енциклопедичному словнику 1894 року, відповідно до якого інтерес у більш широкому значенні слід розуміти як участь, яку бере людина в будь-якій події або факті та викликається як властивістю факту, так і схильностями самої людини [45, с. 262]. При цьому в правовій науці XIX сторіччя виник і почав розвиватися самостійний та досить впливовий напрямок – юриспруденція інтересів, яка до другої половини XX сторіччя сформувалася в право суспільних інтересів, що позначилося в західних правових системах терміном “*public interest law*” [257, с. 9].

У радянський період у розробці питань інтересу юридичною наукою можна виділити два етапи. На першому етапі (30–50-ті роки XX століття) дослідження обмежувалися з'ясуванням співвідношення інтересу і суб'єктивного права. Характерним для цього періоду є використання категорії інтересу без розкриття його змісту і без урахування його загально філософських та соціально-політичних аспектів. Інтерес «фігурував» у дослідженнях юристів, як аксіома, поняття загальновідоме. Середина 60-х років минулого століття ознаменувалася початком другого етапу, що відрізняється більш інтенсивним і поглибленим дослідженням проблеми інтересу в праві, включаючи такі аспекти, як вивчення ролі інтересів у формуванні права, питань їх правового вираження і забезпечення, поєднання суспільних і особистих інтересів у праві і тощо. Особливістю розробки питань інтересу в юридичній науці цього періоду стало прагнення розкрити сутність і структуру інтересу.

Глобальне домінування держави в особі відповідних органів у сфері регулювання цивільних відносин у радянський період не могло не позначитися на змісті інтересу як правової категорії. Так, у преамбулах більшості нормативно-правових актів указаного періоду належна увага приділялася цілям прийнятих законів, розпоряджень, проте ці цілі жодним чином не пов'язувалися з інтересами тих чи інших груп населення, як, утім, і з їх суб'єктивними правами. Лише в преамбулі Постанови ЦВК і РНК СРСР від 25 червня 1932 року «Про революційну законність» мова йшла про успіхи в справі захисту інтересів робітників і трудящих селян [388]. Фактично в той час можна побачити, що приватний інтерес не те щоб відійшов на другий план, поступившись інтересу публічному, а був майже роздавлений і знищений по суті. Г. В. Мальцев доречно зазначає, що соціалістична держава слугувала інтересам особистості і через своє соціальне призначення мала заради цих інтересів за допомогою права регулювати суспільну діяльність людей, тобто надавати їм права та покладати на них обов’язки, дозволяти одні дії та забороняти інші, деяких членів суспільства заохочувати, інших – карати, примушувати до певної поведінки та ін. [200, с. 28–29]. Р. Є. Гукасян указував: «У галузі, що регулюється цивільним правом, має місце безпосередня охорона інтересу відповідними правоохоронними органами» [98, с. 19]. У зв’язку з великим різноманіттям інтересів реалізація їх гарантується соціальною державою не тільки шляхом опосередкування суб’єктивними матеріальними правами, але й безпосередньою охороною інтересів відповідними державним органами, без втручання носія інтересу і суб’єктивних матеріальних прав [199, с. 10].

Інтерес як правова категорія був формально представлений у Конституції РРФСР від 10 липня 1918 року [404], Положенні ВЦВК про народний суд РРФСР від 30 листопада 1918 року [405], Кодексі законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне й опікунське право від 16 вересня 1918 року [405], Постанові ЦВК і РНК СРСР «Про основні засади організації Державного нотаріату» від 14 травня 1926 року [387], Положенні

про Державний нотаріат РРФСР, затвердженого ВІДІК і РНК від 20 липня 1930 року [406], Положенні про прокурорський нагляд у СРСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 травня 1955 року [52], Основах законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік, прийнятих у 1958 році [237], Цивільному кодексі Української РСР 1963 р. [474], преамбулі Закону СРСР «Про затвердження основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік» [238]. Крім того, згідно ст. 5 Основ цивільного судочинства Союзу РСР та союзних республік, предметом судового захисту були не тільки суб'єктивні права, але й охоронювані законом інтереси [237].

Чинне цивільне законодавство містить достатньо велику кількість норм про охоронюваний законом інтерес, часом застосовуючи різну термінологію. Так, у нормах Конституції України, ЦК України [470] і деяких інших нормативних актах вживається термін «інтерес», у Кримінальному кодексі (далі КК) України [166] йдеться про «правоохоронювані інтереси», у процесуальних кодексах – про «законні інтереси» та «охоронювані законом інтереси». Але, не дивлячись на термінологічну неузгодженість, існує наявність регламентації охоронюваних законом інтересів у законодавстві.

Таким чином, правова категорія інтересу вже тривалий час займає певне місце в дослідженнях юристів і діяльності законодавців. При цьому, незважаючи на значне історичне наукове надбання з цієї проблематики, питання фундаментального характеру (такі, як форми і способи прояву й закріплення інтересу в конкретних цивільно-правових інститутах, значення інтересу в механізмі реалізації цивільних правовідносин тощо) чекають на своє розв'язання.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ І

1. Наукове пізнання категорії інтересу вимагає від нас певного методологічного підходу. За філософською доктриною, інтерес – найважливіше джерело та чинник суспільного розвитку. Він знаходиться на всіх рівнях активності суб'єкта, виражається в практичних діях і організаційних структурах, що створюються суб'єктом як засіб реалізації його інтересів, а також у всіх сферах його діяльності.

2. У суспільному житті людей інтерес набуває найрізноманітніших форм. Залежно від характеру діяльності, він має різні чинники свого існування та виконує різні суспільні ролі. У формуванні інтересу вже закладені передумови для його реалізації, тобто проведення в життя, справжнє упредметнення. Для реалізації інтересу дуже важливою є наявність таких факторів, як «гарантованість інтересу», «захист та охорона інтересу», «засоби формування та реалізації інтересу».

3. Психологічна природа інтересу полягає в його дослідженні з точки зору предметного співвідношення, міри засвоєння особою життєвих відносин і способу реалізації інтересу в системі відносин з іншими людьми. При цьому інтерес виникає лише під час входження особи в суспільні відносини і лише в тому випадку, якщо таке входження є емоційно цікавим для індивіда з точки зору самореалізації.

4. Соціологічний напрямок розвитку інтересів певним чином впливає на психологічний складник і вказує, що за своєю суттю інтереси спрямовані на соціальне самоствердження суб'єктів, а їх зміст відбиває не що інше, як спосіб соціального самоствердження цих суб'єктів.

5. Економічні інтереси – це форма економічних відносин, із урахуванням яких відбувається спрямованість розвитку економіки, регулюються умови виробництва, обміну, споживання, а також стимулюється підвищення ефективності цих процесів.

6. Під політичним інтересом слід розуміти опосередковане власне ставлення громадян, суспільства та держави до загальнополітичних процесів, подій та явищ, що мотивують їх до досягнення запланованих політичних цілей і здійснення конкретних політичних завдань.

7. Формування інтересу як правової категорії в юриспруденції має значну історію, яка бере свій початок у Стародавній Греції, Стародавньому Китаї, розвивається в умовах римського права, уповільнюється в розвитку в середньовічному праві, з піднесенням громадської свідомості знаходить чітке відображення в кодексі Наполеона, Германському цивільному уложенні, має зародки у Зводі законів цивільних Російської імперії 1832 року, Зводі місцевих законів західних губерній 1837 року. За радянських часів терміни «інтерес» і «захист інтересів» активно ввійшли в законодавство, а з реформуванням правового масиву на засадах ринкової економіки інтерес як правова категорія існує на всіх етапах розвитку і знайшов своє відображення в законодавстві України.

Розділ ІІ. СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО КАТЕГОРІЇ ІНТЕРЕСУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

2.1. Поняття і ознаки охоронюваного законом інтересу в цивільному праві

Практична діяльність потребує синтетичного розуміння такого феномену, як інтерес [400, с. 12]. Інтересу притаманний соціальний характер, оскільки для того, щоб задовольнити інтерес, особи вступають у певні суспільні відносини, які, у свою чергу, детермінуються соціальними, економічними, психологічними, політичними чинниками. Тож «інтерес, спрямовуючи людину на той чи інший спосіб задоволення потреби, є проміжною ланкою між біологічними і соціальними факторами, які визначають сутність потреби, і суспільними відносинами, які активізуються, спрямовуються і багато в чому визначаються існуючими інтересами» [194, с. 21]. Отже, феномен інтересу полягає в гармонійному поєднанні суб'єктивного та об'єктивного навантаження. Хоча існує й інша позиція, що інтереси в праві пов'язані із пробільністю матеріального права [503, с. 189; 427, с. 476]. Співвідношення об'єктивного права й інтересу, їх взаємозалежність і взаємообумовленість звертають на себе увагу в ракурсі врахувань наявності двох аспектів: «… різновиди соціальних інтересів (інтереси особи, колективу, класу, суспільства, держави; економічні, політичні та інші інтереси) і різновиди самого права (різні його норми, галузі; об'єктивне й суб'єктивне право тощо). Тому, розглядаючи взаємодію права й інтересів, треба завжди мати на увазі якісну неоднорідність і складність явищ, що вивчаються» [194, с. 26]. Право виступає, за словами Р. Є. Гукасяна, «універсальним компромісним засобом», який дає змогу реалізувати і гарантувати захист існуючих погоджувальних інтересів, знаходить баланс між публічними і приватними інтересами, у певних випадках застосовує державно-владний вплив на суспільні відносини,

доводить його атрибутивність у процесі ефективного поєднання особистого і суспільного в державі [95, с. 214]. «Ієринг указував, що права існують не для того, аби здійснювати ідею абстрактної правової волі, а для того, аби слугувати інтересам, потребам і цілям цивільного обороту» [65, с. 874]. У 60-х роках ХХ століття з'явилась думка, що право та інтерес треба не змішувати, а протиставляти одне одному [425, с. 66]. Хоча з цим важко погодитись – це не антагоністичні явища. Одне випливає з іншого (а саме право – з інтересу), інтерес формує, змінює об'єктивне право, стає причиною виникнення, реалізації, зміни чи припинення суб'єктивного права. Фактично можна прослідкувати три варіанти деталізації існування інтересів у правовому полі. По-перше, коли окремий інтерес повністю відображається в праві, що спонукає до закріплення його в конкретних нормах – відображення охоронюваних законом інтересів в об'єктивному праві. «У цьому випадку право є певним «фіксатором» інтересу і одночасно своєрідною мірою його втілення в життя і захисту» [194, с. 33]. По-друге, інтереси закріплюються і відображаються через суб'єктивні права. Проте може виникнути ситуація, коли інтерес повністю знаходить свою «підтримку в праві», відображається в одних нормах і захищається низкою інших, але в повній мірі реалізуватися не може, тому що знаходиться в обмеженому поєднанні з іншими законними інтересами різних суб'єктів права. По-третє, ситуація, коли інтерес із самого початку існує поза правом, або не повністю ним закріплюється, або є зафіксованим у праві, але в недостатньому чи небажаному для суб'єкта ступеня.

В об'єктивному праві на рівні із суб'єктивними правами має існувати конструкція, яка б своєчасно й динамічно реагувала на потреби життя, яке не зупиняється й на мить. «Право є більш статичним, ніж регульовані ним відносини. Воно майже завжди "відстає від життя» як при упорядкуванні соціальних зв'язків, так і при опосередкуванні різноманітних інтересів. Також зрозуміло, що «законодавець, як правило, не встигає «визнати» (закріпити, оформити законом) нові соціальні можливості й інтереси, що

з’являються» [192, с. 30–31]. Тому й існують інтереси, «які «пробивають» собі дорогу в «законодавчу матерію», «прагнуть» свого визнання в об’єктивному і суб’єктивному праві, «лобіюють» право на своє існування в «захищеній державі», у «гарантованому» вигляді. Ці інтереси, у випадку їх відповідності суті й принципам права, у цілому можна назвати законними» [194, с. 69–70]. Інтереси як юридична категорія, з одного боку, відображають життя у своєчасному сприйнятті, а з іншого, – забезпечують баланс, урівноважують нормативну матерію з уявою про справедливість і право в широкому розумінні. Але право як ідеальна модель не здатне в повному обсязі задовольнити жодну людину. Його універсальність одночасно стає опосередкованим підходом – благо для всіх не стане благом для конкретно взятої людини. І це має свій сенс, адже «справедливість, як і рівна міра сплати за скоєне, – не завжди благо, а тим більше – істина» [427, с. 40].

Питання про сутність охоронюваного законом інтересу в цивілістичній доктрині не було предметом окремого, самостійного дослідження. Водночас ця проблема має самостійний характер, є актуальною й заслуговує глибокого аналізу. Якщо звернутися безпосередньо до зовнішніх проявів охоронюваного законом інтересу, можна побачити, що прагнення людини володіти благами (матеріальними, соціальними, культурними тощо), приховане чи усвідомлене, первинне, є основним посилом становлення та розвитку цивілізації і ключовим аспектом життєдіяльності громадянського суспільства, яке, виступаючи засобом співіснування індивідів, сонмом перетинань, зіткнень та протистоянь індивідуальних інтересів, урегульовується діалектичною парою право-інтерес, де право – результат діяльності держави, а інтерес – рушійний чинник та результат діяльності й розвитку громадянського суспільства.

Питання ролі охоронюваного законом інтересу в механізмі правового регулювання є достатньо актуальним, оскільки інтерес впливає на волю і свідомість осіб, а не лише виступає інструментом для автоматичного застосування правових норм. Правове регулювання – це «спеціальна дія

права, яка відрізняється за формою і за смислом, здійснюється крізь суб'єктивні права і обов'язки суб'єктів права. У цьому випадку мова йде не про простий вплив права (вплив на почуття, думки), а строго визначений припис можливої й необхідної поведінки» [241, с. 64]. Інтереси – це дозволи, і вони безперечно також є регуляторами поведінки осіб, але регуляторами іншого роду, які мають позитивне дозвільне забарвлення.

Сутністю охоронюваного законом інтересу, у тому числі, є те, що він формує метод правового регулювання цивільного права, оскільки обумовлює, яким чином відносини врегульовуються нормами права, а також характер правового регулювання. Так, цивільно-правовий інтерес є рушійною силою, що забезпечує вираження вільного волевиявлення учасників правовідносин при реалізації своїх прав, припускає багатоваріантність поведінки суб'єкта правовідносин, коли суб'єкт самостійно приймає рішення щодо можливих дій у цих відносинах. Як правильно зазначає Н. С. Кузнєцова, «саме цивільне право дозволяє як окремій особі, так і всіляким об'єднанням осіб реалізувати ініціативу, основану на юридичній рівності і вільному волевиявленні, ініціативу, спрямовану на реалізацію перш за все і головним чином приватного інтересу» [170, с. 23]. Крім того, наявність приватних інтересів у цивільних правовідносинах зумовлює рівність правового статусу їх суб'єктів. Для приватного права характерні «дозвоління і правонаділення, тобто надання суб'єктам можливостей здійснення ініціативних юридичних дій – самостійного використання різних правових засобів для задоволення своїх потреб та інтересів» [86, с. 45]. Компроміс, який досягнуто суб'єктами – носіями приватних охоронюваних законом інтересів, прогресує в цивільні правовідносини, і це обумовлює диспозитивний характер норм приватного права. В. Ф. Яковлєв свого часу зазначав, що «приватноправовий метод регулювання суспільних відносин характеризується наданням суб'єктам правовідносин ініціативи використання правових засобів для задоволення їх матеріальних і духовних інтересів» [504, с. 69]. А оскільки характер

інтересів – дозвільний, він найкращим чином вписується в диспозитивність метода, а з іншого боку, – вимагає такої диспозитивності, тим самим формуючи метод цивільного права таким чином, щоб найефективніше забезпечити реалізацію й задоволення приватних (індивідуальних) інтересів. Часом інтерес координує динаміку різнорідних суспільних відносин і є таким, що визначає юридичні способи й засоби, які впливають на ці відносини. Можливо, він є не чітко визначеним і юридично забезпеченим, але має глибинні психологічні й соціальні чинники для правового регулювання.

С. В. Михайлов зазначає, що категорія інтересу, встановлюючи зв'язок між особою та благами (що представляють для нього ту чи іншу цінність), визначає предмет цивільного права, яким виступають не тільки майнові, але й особисті немайнові відносини, пов’язані або не пов’язані з майновими. Майнове забезпечення, яке становить основу індивідуальної свободи людини, надає їй можливість реалізації немайнових, духовних інтересів [217, с. 60]. На основі особистих немайнових благ в особи формуються особисті немайнові інтереси, які виникають унаслідок необхідності задоволення особою своїх потреб.

Роль інтересу полягає в тому, що, будучи відношенням суб’єкта до блага, інтерес визначає його цінність, завдяки якій благо (предмет інтересу) отримує товарно-грошове вираження. Таким чином, інтерес суб’єкта до певного блага в міру його становлення як учасника ринку трансформується й отримує товарно-грошовий характер [217, с. 61]. У даному випадку тезу, що охоронювані законом інтереси формують предмет і метод цивільного права, слушно підтверджує наступна думка: «Приватне право побудоване на засадах координації (узгодження) діяльності юридично рівних учасників відносин, що регулюються і реалізують власні (приватні) інтереси, тому являє собою систему їх децентралізованого регулювання» [86, с. 7]. Адже цивільне право – основна галузь права, що регулює приватні особисті

немайнові і майнові відносини, які формуються за ініціативою їх учасників і переслідують цілі задоволення їх власних (приватних) інтересів.

У цій структурі приватний інтерес можна визначити як своєрідне «протоправо» (від грецьк.: «протос» – перший, первісний), тобто інтерес виникає в момент з'ясування індивідуумом необхідності в отриманні певного матеріального або нематеріального блага, а вже потім може знайти відображення в суб'єктивному праві.

О. В. Малько вбачав у законних інтересах кілька порядків сутності: сутність першого порядку – державно-правові засади в регулюванні різнорідних суспільних відносин і процесів; сутність другого порядку – юридичний дозвіл, що відбивається в об'єктивному праві або витікає із загального змісту і, в певній мірі, гарантується державою [194, с. 72–74]. Це визначення сутності охоронюваних законом інтересів у приватному праві є більш виразним та об'ємним, але вважаємо за доцільне доповнити його ще й сутністю третього порядку (може, й формальною, але такою, що фактично існує). Йдеться про відповідність певного індивідуального охоронюваного законом інтересу встановленому державою юридичному дозволу – раніше ми вже говорили про те, що захист надається законом формально визначеному інтересу (інтересу, який не заборонений законом і не суперечить моральним засадам суспільства), а певний індивідуальний інтерес стане правовим і отримає законний захист тільки тоді, коли почне відповідати формальним положенням.

Відображення інтересу в нормах приватного права об'єктивно простежити неможливо. Під відображенням, скоріше, мається на увазі інтуїтивне відчуття. У цьому випадку доречно згадати диспозитивний цивілістичний принцип *in favorem* – дозволено все, що не заборонено законом, завдяки якому носій інтересу здатен його реалізовувати фактично самостійно, не будучи залежним від рамок правового поля. Фактично, інтерес спонукає особу до його реалізації, а реалізація інтересу виливається в правовідносини, які вже передбачають суб'єктивне право та обов'язок,

урегульовані нормою приватного права, якою опосередкований і завдяки якій охороняється приватний інтерес. Таким чином, говорити про захист інтересів «за аналогією» не зовсім коректно, радше, можна говорити про те, що однопланові приватні інтереси, які, ймовірно, і мають деякі відмінності, отримають законну (легітимну) охорону, коли в результаті реалізації втіляться в певні правовідносини, урегульовані нормою приватного права.

Як і право, охоронюваний законом інтерес виступає регулятором суспільних відносин. Властива йому регулятивна функція реалізується шляхом надання законної (легітимної) охорони інтересам, які відповідають основоположним критеріям розвитку соціуму, держави. На відміну від права, інтерес не має охоронної функції і впливає на відносини не активно, а реактивно, проектуючи свої трансформації у виникнення, зміну та припинення суспільних відносин. Варто погодитись із Г. В. Мальцевим, який зазначав, що «неможливо уявити собі дію юридичної норми без підтримки та супроводження інтересів людей, у свідомості яких ця норма виявилася пов’язаною з цілями реальної поведінки. Те, що особи діють відповідно до юридичних норм, має, по суті, просте пояснення: це відповідає їх інтересам та потребам» [201, с. 265]. Інтерес обумовлює ініціативу суб’єктів права в реалізації правосуб’єктності шляхом волевиявлення. А з іншого боку, право безперечно регламентує і врегульовує безліч інтересів, що відображається в їх легітимній охороні, створенні сприятливих умов для їхньої реалізації.

У юриспруденції інтерес розглядається в прив’язці із такими категоріями, як «прагнення» [98, с. 28; 400, с. 39, 43], «потреби» [25, с. 39], «мотиви», «дозволи», «стимули» [96, с. 87–88]. Тож варто проаналізувати напрацювання в цих напрямах.

Якщо розмірковувати в ракурсі інтерес-дозвіл, то дійсно, «царина правових дозволеностей у законодавстві представлена набагато ширше, ніж межа правових можливостей. У літературі вірно підмічено, що межа дозволеного не охоплюється і не вичерпується суб’єктивними правами; вона набагато ширша. Внаслідок цього все, на що особа має право, дозволено, але

не на все дозволене вона має права, а тільки на те, що забезпечено конкретним юридичним обов'язком. ... Сутністю суб'єктивного права ... є забезпечена обов'язками інших осіб можливість. Ця можливість більш повна й одночасно конкретна, ніж можливість, ніж конкретність (дозволеність), яка міститься в законному інтересі. Вона більш насичена юридичною матерією, вона краще оберігається державною владою. Сутність же законного інтересу міститься в простій дозволеності. Тому законний інтерес – це своєрідне «усічене право», «усічена правова можливість» без конкретного правового обов'язку, що їй протистоїть. Йому може протистояти лише загальний юридичний обов'язок – поважати його, рахуватися з ним, сприяти в певних випадках його здійсненню, оскільки й сам він являє собою правову можливість загального характеру» [194, с. 96]. А з іншого боку, не можна нехтувати тим положенням, що «якщо б одного дозволу на дію було б достатньо для того, щоб надати їй характеру права, і якщо б користування яким-небудь благом, у формі різних дозволених дій, було відправленням права, тоді довелося б визнати велику кількість прав, що виходять перш за все з права особи на життя й на функції, у яких воно відбивається, як, напр., право на сон, на працю, на прогулянку тощо» [65, с. 866]. І, крім того, не можна не звертати уваги на те, що дозволеність певної поведінки з необхідністю припускає обов'язок всіх оточуючих утримуватись від дій, що перешкоджають особі вчинювати дозволені акти поведінки. «Якщо існує такий обов'язок, то йому не може кореспондувати відповідна юридично забезпечена можливість вимагати виконання цього обов'язку» [233, с. 185]. Не можна оминути увагою позицію Г. В. Мальцева з цього приводу: «Щоб той чи інший інтерес став законним, законодавцю треба зробити більше, ніж дати дозвіл; він має інституалізувати порядок його реалізації... Юридичний дозвіл не створює законного інтересу так само, як юридична заборона не припиняє його існування» [201, с. 370]. Отже, існування охоронюваних законом інтересів – це не просто дозвоління з боку держави на їх реалізацію,

а наявність достатньої системи засобів реалізації, передбаченої і встановленої державою задля забезпечення можливості їх здійснення.

Інтерес в якості домагання (претензії) не розглядався в літературі, хоча саме в юридичному аспекті це логічно, оскільки розкривається його об'єктивна природа: з одного боку, він здатен бути врегульованим нормами права, а з іншого, – сам виступає регулятором і виконує регулятивну функцію шляхом скеровування особи на досягнення певного статусу, цілі, результату діяльності, певного матеріального або нематеріального блага.

У цивільному праві ми спостерігаємо мультиаспектність проявів сутності інтересу:

по-перше, інтерес спонукає його носія до дій, що в подальшому формуються в правовідносини. Поява інтересу є відправним моментом процесу виникнення правовідношення. Усвідомивши потребу, набувши інтерес, особа водночас окреслює для себе коло можливих та належних дій, необхідних для реалізації інтересу. У процесі розвитку певного приватного інтересу (його зміни, доповнення, конкретизації або появи супутніх інтересів) коло дій змінюється, корегується але, у будь-якому випадку, мова йде про дії, що призводять до реалізації правового інтересу в правовідносинах;

по-друге, виникнення охоронюваного законом інтересу є запорукою подальшої реалізації прав та обов'язків носія інтересу, застосування певних правових норм. Інтерес, який виник, але не набув реалізації за браком дії, або в результаті того, що необхідність, яка лежала в його основі, зникла, або за будь-яких інших обставин цей інтерес не реалізувався у відносинах, регламентованих правом, його належить віднести, скоріше, до планів чи задумів. Розгляд та вивчення такого «недоінтересу» може бути метою психологічного або філософського дослідження. З точки зору юридичної науки, будь-які правовідносини відбивають певні інтереси, виступають результатом їх реалізації і навпаки – наявність інтересу призводить до

набуття прав та обов'язків, які є змістом правовідносин та визначені правовими нормами;

по-третє, необхідність належного врегулювання множини приватних інтересів є орієнтиром для нормотворця. Життя не стоїть на місці, і з'являються нові сфери діяльності, більш сучасні правові конструкції, модифіковані й ускладнені правовідносини між різними суб'єктами цивільного права. Але виникнення інтересів – це стрімкий і динамічний процес, який точно і об'єктивно проектує модель розвитку громадянського суспільства.

У цьому випадку слід підкреслити роль інтересів у формуванні й розвитку цивільних правовідносин; у залежності ефективності правового регулювання суспільних відносин від оптимального співвідношення інтересів різних суб'єктів цих відносин; у використанні економічних важелів і стимулів у ході регулювання економічних процесів, впливу правовими засобами на процеси формування й прояву інтересів з метою збільшення ефективності економіки. Розвиваючись у правовідносинах, інтерес одночасно не може не виступати їх регулятором.

Погляд на сутність охоронюваних законом інтересів у літературі розкрито через структуру, що складається з «чотирьох основоположних аспектів:

а) їх існування не мислиться без того, щоб суб'єкт правовідносин не прагнув до володіння благом, яке в змозі задовольнити його потребу;

б) прагнення до володіння вказаним благом повинно не суперечити існуючим нормативним приписам, змісту чинного законодавства;

в) благо, до якого прагне суб'єкт, не повинно бути протиправним, що позбавить інтерес «рангу» законного (у цьому випадку можна буде говорити про інтерес, що має юридичний характер, але є протиправним за змістом);

г) не дивлячись на те, що особа – носій законного інтересу – не може вимагати певної поведінки від інших осіб (на відміну від суб'єктивного

права), законний інтерес – самостійний об’єкт правової охорони та захисту» [498].

Наведене уявлення про сутність інтересу не є ідеальним, оскільки не розкриває в повній мірі сутності (змісту) поняття, а насамперед указує на ознаки охоронюваного законом інтересу.

Якщо все ж таки дотримуватися аспектуальної форми викладення змісту охоронюваного законом інтересу (тобто такої, що утворює структуру відповідних поглядів з певної точки зору), то вона, вбачається, повинна виглядати наступним чином:

а) наявність усвідомленого суб’єктом домагання володіти соціальним благом – рушійна сила процесу реалізації інтересу. Необхідність стосується фізичних або моральних уподобань чи бажань особи. Ми ж говоримо про усвідомлене домагання, оскільки момент усвідомлення співпадає з моментом постановки цілі, а наявність цілі дозволяє визначити необхідні та можливі дії для реалізації інтересу в задоволенні потреби;

б) наявність законної (легітимної) охорони інтересу, яка відображається в певній юридичній нормі – статична складова процесу реалізації інтересу. Цілком зрозуміло, що, запроваджуючи правову норму, якою охороняється приватний інтерес, держава визнає цей інтерес як законний, належний, доктринально відповідний. Невідповідність конкретного індивідуального інтересу формальному, якому надано законного захисту, позбавляє цей індивідуальний інтерес захисту, а при певному збігу обставин може перевести його в ранг протизаконного;

в) усвідомлені дії носія щодо отримання певного матеріального (нематеріального) блага або зміни правового статусу, що перетворюються на відповідний інтерес, якому нормою права надана законна (легітимна) охорона, це – динамічна складова процесу реалізації інтересу. Для реалізації інтересу або отримання його законного захисту замало лише усвідомлення приватного інтересу – носієві інтересу необхідно вчинити певні дії досить широкого спектру: від дій із відображення інтересу (реалізація можливостей,

наданих матеріальними правами) до дій із захисту прав, що є втіленням інтересу (користування процесуальними правами). Існує й інша позиція, що, виходячи із специфіки інтересу, для його задоволення жодних дій не потрібно, а необхідна лише пасивна поведінка оточуючих, а суспільного відношення стосовно задоволення цього інтересу між носіями інтересу й оточуючими не виникає [233, с. 188]. Але ми категорично з цим не згодні. Існування інтересу без його реалізації або захисту в правовому полі не має сенсу. Способи реалізації приватного інтересу суб'єкт обирає самостійно, керуючись лише фактором законності інтересу та способом його реалізації – оскільки незаконний інтерес, або незаконний спосіб його реалізації, виключає можливість правової охорони. Успіх у реалізації приватного охоронюваного законом інтересу підкріплюється відповідністю закону й наявністю відповідної юридичної ніші в механізмі правового регулювання.

Якщо звернутися до виведення категоріального апарату, то треба виходити з того, що за своїм походженням будь-яке поняття є результатом процесу вивчення (пізнання) і концентрованим вираженням досягнутого знання. Це стислий вислів, який відносить будь-який об'єкт до якоїсь категорії й описує найважливіші ознаки цього об'єкта. При цьому розрізняють поняття в широкому сенсі та наукові поняття. Перші формально виділяють загальні (схожі, універсальні) ознаки предметів і явищ, закріплюють їх у словах. Наукові поняття відбивають суттєві та необхідні ознаки. Як правило, формування дефініції проходить шляхом виділення видової відмінності певної категорії декількома способами: указівкою на ознаку, що характеризує сутність поняття (предметне визначення); описом його походження й виникнення (генетичне визначення); розкриттям його призначення, ролі й функцій (операційне визначення). При цьому норма-дефініція може закріплюватися в окремій самостійній статті; у статті, що містить відповідний термін; а також комплексно, коли низка основних понять міститься в самостійній статті, а інші – у відповідних статтях при першому їх згадуванні [173, с. 25]. О. А. Кузнєцова виводить дуже корисне для логічної й

граматичної правильності нормотворення та законотворчої техніки положення стосовно того, що в нормативних актах використовуються три категорії термінів: загальновживані (зміст яких доречно розкривати в законі, якщо це поняття використовується в особливому, відмінному від звичайного, смислі); спеціально-юридичні (які необхідно в обов'язковому порядку оформлювати в дефінитивні норми) і технічні (які слід визначати в законодавчих актах широкого застосування) [173, с. 25].

Якщо звернутися до поняття інтересу, то можна побачити, що протягом усієї історії дослідження цього явища існувало чимало спроб науковців сформулювати його визначення. Р. Ієринг, будучи родоначальником теорії інтересу, розглядав його як основу визначення права – «права суть захищені інтереси» [127, с. 13], і далі: «… право є розумний порядок примирення існуючих між членами певного союзу людей відношень один до одного та до речей» [127, с. 16]. Д. І. Мейєр, визначаючи право як міру свободи людини, що живе в суспільстві [212, с. 3], інтерес розглядав як бажання особи реалізовувати свої свободи, чим, у принципі, будуть порушені інтереси інших осіб. І такий стан є абсолютно природним для людини в процесі її життєдіяльності [211, с. 186]. Ю. С. Гамбаров визначав інтерес як основу, що виражає мету права [65, с. 869]. У роботах дореволюційних учених інтерес розглядався, як окрема категорія, але в поєднанні із суб'єктивними правами особи або в їх протиставленні (Г. Ф. Шершеневич [490, с. 293], Ю. С. Гамбаров [65, с. 862–863; 67, с. 377], О. А. Рождественський [372, с. 128; 373, с. 26–27], І. В. Михайловський [218, с. 88]). У радянській науковій доктрині можна прослідкувати напрями дослідження інтересу в якості: 1) потреби у вигляді свідомого спонукання, намірів, бажань, що проявляються у формі певних правовідносин [90, с. 240; 95, с. 42; 398, с. 17]; 2) правовідношення загального типу, у якому відсутнє домагання уповноваженого або зобов'язаного суб'єкта [191, с. 50–64]; 3) ставлення суб'єкта до власних економічних зв'язків стосовно матеріальних благ [206, с. 718; 439, с. 18]; 4) об'єктивно існуючого особливого роду відношення

соціального суб'єкта до матеріальних потреб та інших матеріальних умов життя, що забезпечує його соціально-природне й необхідне самоствердження і розвиток [264, с. 36]

Сучасні дослідники розглядають інтерес, як: 1) гарантований державою юридичний дозвіл [59, с. 41; 195, с. 58]; 2) прагнення суб'єкта до досягнення певних благ, які прямо не заборонені законом [427, с. 90; 479, с. 6]; 3) стимул для вибіркової діяльності людини з метою задоволення своїх потреб [494, с. 21] або певний мотиваційний стан особи при задоволенні її потреб [183, с. 47; 146, с. 89]; 4) юридичну можливість [182, с. 58; 255, с. 6]; 5) потребу в отриманні дозволених або незаборонених благ [128, с. 104].

Таким чином, ми бачимо, що кожен з науковців, які присвятили свої роботи дослідженню інтересів, уважали за необхідне сформувати відповідне власне його визначення. При цьому, розглядаючи одне й те ж саме явище, надаючи йому певної правової характеристики, вони інколи по-різному його називали. На цей час цивілістична наука збагатилася такими термінами, як: «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», «правовий інтерес», «юридичний інтерес» тощо. Необхідно також розрізняти поняття «охоронюваний законом інтерес» і просто «інтерес». Звичайно, що друге поняття є ширшим і тлумачить також охоронювані законом інтереси. Проте для юриспруденції мають значення лише останні – законні інтереси. Вони й будуть виступати самостійним об'єктом охорони й захисту. Саме тому Конституційний Суд України (далі КСУ) у своєму рішенні визначив охоронюваний законом інтерес, як гарантований державою простий легітимний дозвіл задовольняти виникаючі потреби й забезпечувати себе певними благами [357]. Отже, можна зробити висновок, що в законодавстві інтереси розглядаються власне як охоронювані законом інтереси. І далі в нашому дослідженні ми будемо керуватися саме таким застосуванням терміну «інтерес».

Деякі автори акцентують увагу на тому, що законні інтереси й охоронювані законом інтереси – це різні поняття [92, с. 63]. Аргументація

наводиться наступна: законні інтереси – це інтереси, які не суперечать закону, а охоронювані інтереси – інтереси, не опосередковані суб'єктивними правами. Таку позицію необхідно визнати хибною: по-перше, не можна відрізняти через опосередкування чи не опосередкування інтересу суб'єктивним правом – це зовсім різні речі, і, по-друге, законодавець не розрізняє ці категорії, хоча в нормативних актах різних галузей законодавства і називає їх по-різному.

Так, наприклад, М. В. Вітрук пише, що законний інтерес – це «можливість особистості щодо користування соціальними благами. Ця можливість відображається в правомочностях носія законного інтересу діяти певним чином, вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб, органів та установ, звертатися за допомогою до компетентних державних органів та суспільних організацій» [57, с. 108–109]. На думку Г. В. Мальцева, недостатньо «відносити до законних інтересів лише ті, які названі в законі, оскільки кількість пойменованих у законі інтересів значно менша за весь об'єм інтересів особи, до того ж усе це … узагальнені, типізовані інтереси, за якими стоять справжні, різнорідні, конкретні інтереси особи. Саме ці інтереси є законними в тому смислі, що їх реалізація допускається, заохочується, стимулюється, охороняється правом і законом» [199, с. 24]. Законний інтерес – це відображена в об'єктивному праві або така, що випливає з його загального смислу і в певній мірі гарантована державою, юридична дозволеність, яка відбивається через прагнення суб'єкта користуватися певним соціальним благом, а також у необхідних випадках звертатися за захистом до компетентних структур – з метою задоволення своїх інтересів, що не суперечать загальнодержавним [194, с. 73]. «Різні конкретні інтереси людини є законними в тому сенсі, що потрапляють у сферу дії права, та їх реалізація допускається, заохочується, охороняється правом» [503, с. 189]. Тобто, щоб інтерес був визнаний законним, він має бути непротиправним.

Правовий інтерес, у розумінні М. В. Першина, є соціальним інтересом, визнаним і гарантованим державною владою. Розуміння правового інтересу як результату взаємодії права та інтересу дає достатньо, на погляд ученого, підстав для того, щоб, по-перше, визнавати існування правового (юридичного) інтересу, а по-друге, визнавати правовий інтерес самостійною категорією права або, що те ж саме, визнавати інтерес як правову категорію [254, с. 40, 114]. «Ця категорія застосовується для позначення не самих інтересів, а певних конструкцій, що використовуються в якості інструментів, засобів правового регулювання. Вона вживається тут нібито в переносному смислі. Мова йде, строго кажучи, про юридичний зміст правового інтересу як єдності соціального інтересу й правової форми. Законний інтерес, що розглядається в структурному плані як сукупність правомочностей, своїм функціональним призначенням має визначення для суб'єкта міри його можливої поведінки в конкретній ситуації. Категорія законного інтересу найбільш чітко виражає інструментальний смисл інтересу як правової категорії» [254, с. 174]. С. В. Михайлов зазначає, що юридично значимий інтерес являє собою «за формою суспільне відношення, змістом якого є потреба суб'єкта, що має соціальний характер та проявляється у встановленні, зміні, припиненні, захисті суб'єктивних прав та обов'язків у правових відносинах з використанням юридичних засобів для досягнення поставлених цілей» [217, с. 51–52].

Досліджуючи інтерес у цивільному процесі, Р. Є. Гукасян зазначав, що юридичний інтерес – це об'єктивно існуючий зв'язок, залежність між рішенням у даному процесі і передбачуваними правами, обов'язками і охоронюваними законом інтересами особи [95, с. 50]. При цьому, виокремлюючи поняття «правовий інтерес» та «охоронюваний законом інтерес», учений указував на те, що це різні соціальні явища та правові категорії у зв'язку з тим, що правова охорона тих чи інших інтересів не перетворює їх у правові за змістом, вони тільки стають охоронюваними законом. На думку Р. Є. Гукасяна, ототожнення правових інтересів та

охоронюваних законом інтересів призводить до заперечення самостійності правових інтересів як соціальних явищ, що існують поряд з іншими інтересами та мають свої засоби реалізації [97, с. 116]. А юридичний інтерес – це суто процесуальний інтерес [95, с. 49]. Далі вчений доходить висновку, що «терміни «охоронюваний законом інтерес» і «законний інтерес» відображають одне й те ж поняття, тому можуть використовуватися, як рівнозначні ... Терміни ж «охоронюваний законом інтерес» і «правовий інтерес» виражають різні поняття, тому їх не можна вживати як синоніми» [95, с. 214]. Я. О. Мотовиловкер також зазначає: «Адвокат не має права ототожнювати поняття «правові» й «охоронювані законом інтереси» підсудного» [226, с. 57]. І В. Ю. Колобов та Н. К. Якуніна поділяють цю точку зору, наголошуючи, що «не будь-який правовий інтерес потребує захисту, тобто може виступати в якості охоронюваного законом інтересу» [147, с. 19]. У свою чергу, Ф. О. Богатирьов навпаки поєднує ці категорії [37, с. 37].

Як правильно підкреслюють О. В. Малько і В. В. Субочев, законні та охоронювані законом інтереси – це тотожні поняття, розмежовувати необхідно законні інтереси й правові інтереси [194, с. 78]. У цьому випадку йдеться про наповнення законних інтересів різним змістом – економічним, правовим тощо, і тоді вони стають законними економічними інтересами, законними правовими інтересами тощо залежно від смислового навантаження.

Вищенаведені позиції вчених ще раз підтверджують той факт, що тема інтересу була й залишається достатньо актуальною в юридичній науці та, зокрема, у сучасній цивілістиці, а питання щодо співвідношення понять «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», «правовий інтерес», «юридичний інтерес» набуло широкого обговорення у фаховій літературі.

Підбиваючи підсумки цієї дискусії і роблячи власні висновки з цього приводу, зазначимо наступне.

1. Правові інтереси, на нашу думку, – це інтереси, які лежать у правовій площині, не суперечать закону, але є ширшими в розумінні настільки, наскільки поняття «право» ширше від поняття «закон» з урахуванням критеріїв справедливості, доречності, свободи вибору поведінки тощо. Якщо право – це система відповідних суспільних відносин і правил поведінки, реалізація яких охороняється державою, то законодавство, виступаючи джерелом права, є своєрідною «можливістю» для існування й зовнішнього вираження цих правил поведінки і суспільних відносин. При цьому існування закону ще не свідчить про існування самого права, оскільки закон може бути віднесеним як до правового, так і до неправового, тобто такого, що, наприклад, порушує справедливість і генерує нехтування правами людини, підтримує утискання принципів свободи й рівності (як приклад можна навести расистське законодавство фашистської Німеччини або будь-яке інше антисоціальне законодавство диктаторських держав). Таким чином, не всі правові інтереси закріплені в нормах законодавства та охороняються законом. Законний інтерес, насамперед, спонукає суб'єктів правовідношення будувати свої правові зв'язки виключно в межах чинного законодавства. Юридичні інтереси, відповідно, – це інтереси суб'єктів у вузькій процесуальній площині, обмежені сферою реалізації правових норм (наприклад, укласти заповіт, учинити правочин, виграти справу в суді тощо).

2. Терміни «законний інтерес» та «охоронюваний законом інтерес» за своїм смисловим навантаженням є тотожними, оскільки саме законність обумовлює існування вказаної категорії інтересу й надання інтересу законної (легітимної) охорони. У свою чергу, поняття закону є неповноцінним без забезпечення його дотримання з боку відповідних державних органів.

3. Співвідношення понять «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», «правовий інтерес» та «юридичний інтерес» може бути представлене наступною послідовністю: «законний інтерес (охоронюваний законом) – правовий інтерес – юридичний інтерес». Охоронюваний законом інтерес є набагато ширшим за правовий та юридичний інтереси, поглинає їх

як складові і є відповідною «площиною» для існування зазначених двох категорій інтересів. При цьому правовий інтерес – це інтерес у сфері «спрацювання» юридичних норм, а юридичний інтерес – інтерес у процедурній реалізації процесуальних норм.

4. Охоронюваний законом інтерес як юридична категорія здатний до врегулювання нормами й механізмами приватного права. З одного боку, охоронюваний законом інтерес є суб'єктивним, оскільки виступає психологічним відношенням особи до певного явища або суспільних зв'язків у кожному конкретному випадку. З іншого боку, інтерес є явищем об'єктивним, оскільки відбиває об'єктивні чинники, які полягають у необхідності задоволення потреб, що вже існують або виникнуть в осяжному майбутньому. Цей нюанс перегукується з правом узагалі, оскільки воно, виражаючи волю людей як надано характер об'єктивної більшості, має суб'єктивний сенс, а об'єктивно – формується у вигляді законодавчих норм. Увесь спектр приватних інтересів неможливо охопити законодавством, та й не можна ставити таке завдання перед ним. Отже, законної (легітимної) охорони набувають охоронювані законом інтереси, що виділені серед інших діалектичною співпрацею держави та громадянського суспільства, тобто такі, що не суперечать позитивному законодавству, загальним засадам права, інтересам громадянського суспільства та держави. Охоронювані законом інтереси мають бути реалізовані саме в цих межах.

6. Інтерес виступає своєрідною передумовою виникнення права, рушійним посилом його реалізації, а також установлення, зміни та припинення правовідносин. Охоронюваний законом інтерес не можна ототожнювати із суб'єктивним правом. Суб'єктивним правом управомоченому суб'єкту правовідносин встановлюється міра дозволеної поведінки для задоволення його інтересів. З іншого боку, міра дозволеної поведінки зобов'язаного суб'єкта визначена обов'язком, що за змістом правовідносин кореспондує суб'єктивному праву. Однак, на відміну від управомоченого суб'єкта, зобов'язана особа діє не у своїх інтересах, а в

інтересах носія суб'єктивного права. Інтерес управомоченого суб'єкта правовідносин отримує законний захист разом із суб'єктивним правом, у яке він утілився в процесі реалізації. Крім того, здійснення суб'єктивного права передбачає: можливість управомоченої особи здійснювати дії в межах свого права, можливість вимагати вчинення певних дій від зобов'язаної особи, можливість звернутися до компетентних органів за захистом порушеного права. У свою чергу, як неодноразово зазначалося, інтересу, на відміну від суб'єктивного права, не кореспондує зустрічний обов'язок. Отже, реалізація приватного охоронюваного законом інтересу передбачає вчинення дій у правовому полі – це умова розповсюдження законного захисту та можливість звернутися до компетентних органів у разі, якщо з боку будь-кого виникнуть незаконні перешкоди. Наявність охоронюваного законом інтересу не зумовлює виникнення зобов'язань в інших суб'єктів, дія охоронюваного законом інтересу ab extra виражається в знаходженні компромісу з інтересами інших суб'єктів. У цьому випадку доречно навести слова І. О. Покровського, який зазначав, що зростання суб'єктивних прав людини йде паралельно зростанню її інтересів, проте «це неухильне зростання особистості має дві сторони. У загальному ході економічного й культурного розвитку неминуче збільшується загальний рівень вимог особистості в даному середовищі: зростають самосвідомість і самооцінка середньої, типової людини, і відповідно з цим розширюється загальна система суб'єктивних прав; право об'єктивне неминуче має встигати за зростаючою загальною самосвідомістю й надавати їй належного задоволення» [261, с. 120–121]. Далі вчений підсумовує: «Зміст цивільного права знаходиться в прямій та безпосередній залежності від змісту людських інтересів, і внаслідок цього цивільне право повинне неминуче розвиватися разом з розвитком людської особистості» [261, с. 132]. Як не згадати тезу С. В. Михайлова про те, що «інтерес і право мають спільне поле взаємодії – це суспільні відносини» [217, с. 26]. Для інтересу характерним є відсутність обов'язку реалізовувати інтерес, носій інтересу повинен сам здійснювати дії з

метою його реалізації. Інші суб'єкти (фізичні та юридичні особи) не виступають як зобов'язані особи по відношенню до носія інтересу. Держава при цьому повинна йому сприяти, надаючи допомогу в реалізації вказаного інтересу, навіть шляхом зобов'язання інших осіб. Специфічним для суб'єктивного права є зобов'язання суб'єктів правовідносин (фізичних або юридичних осіб, держави) не порушувати права або здійснювати дії. Крім того, інтерес як необхідність задовольнити потреби соціального характеру є первинним по відношенню до суб'єктивного права, а останнє – похідним від нього. Інтерес є таким унікальним юридичним феноменом, що стає способом реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

7. На нашу думку, утворюючим елементом у структурі приватного охоронюваного законом інтересу є усвідомлення суб'єктом необхідності в отриманні блага – саме усвідомлена необхідність детермінує постановку цілі та вибір шляху її досягнення (утворюючий елемент). Цей елемент втілює в собі значну частину всього змісту охоронюваного законом інтересу. Другий елемент поняття – це надана законом охорона (визначальний елемент), що містить дві складові: перша – правові норми, принципи, презумпції тощо, які забезпечують усунення перешкод, закріплюють гарантії в реалізації законного інтересу (тобто завдяки ним можна дійсно захищати охоронюваний законом інтерес), друга – Конституція й закони України, суспільні інтереси, загальновизнані принципи права, яким не може суперечити інтерес, і це є критерієм розповсюдження законної (легітимної) охорони на певний інтерес (цій складовій охоронюваний закон інтерес має відповідати, щоб вважатися законним). Убачається, що запропонована конструкція краще окреслює структуру охоронюваного законом інтересу в приватному праві.

8. Охоронюваний законом інтерес є певною мірою узагальнюючою категорією, з якою пов'язуються всі інтереси, що не суперечать діючому законодавству і які не знайшли свого відображення в суб'єктивних правах, але мають значення для кожного конкретного суб'єкта правовідносин при

набутті певного матеріального або нематеріального блага. Характер охоронюваного законом інтересу є невизначеним. Ця його особливість дозволяє бути ефективно реалізованою в умовах дії диспозитивних норм цивільного права, які найкращим способом сприяють розвитку правовідносин саме відповідно інтересам їх суб'єктів.

Таким чином, на наш погляд, охоронюваний законом інтерес у цивільному праві слід розуміти як усвідомлене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії чи, навпаки, утримуватися від них, знаходиться в правовому полі та забезпечується в реалізації підтримкою держави, здійснюється у формі дозволу і відбивається в конкретних правовідносинах.

Виділення поняття певної правової категорії дозволяє виявити коло її конститутивних ознак (тобто її характерних рис, властивостей, якостей тощо), завдяки яким можна зробити висновок про існування певного явища, якому ці ознаки належать, про його унікальність, відмінність від інших явищ соціального буття й наукової сфери діяльності.

КСУ у справі №1-10/2004 вказав на наступні ознаки охоронюваного законом інтересу. Такий інтерес: а) виходить за межі змісту суб'єктивного права; б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб, що формують інтерес; г) не може суперечити Конституції й законам України, суспільним інтересам, загальновизнаним принципам права; д) може розглядатися як простий легітимний дозвіл; е) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування в межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом [357, с. 9–10].

Визначення ознак охоронюваного законом інтересу, надане КСУ, варто доповнити й розширити деякими положеннями сучасної цивілістичної доктрини.

Ю. А. Тихомиров, аналізуючи категорію законних інтересів, виходить з їх правових форм. Це – нормативні дефініції інтересів, безпосереднє закріплення пріоритету інтересів, опосередковане встановлення співвідношення інтересів у вигляді різної юридичної сили правових актів і різних значень компетенцій суб'єктів права, закріплення певної послідовності юридичних дій, використання часових факторів юридичних дій – строків тощо, використання способів урахування суспільної думки й позицій різних суб'єктів права, застосування різних засобів відображення публічних і приватних інтересів у галузях законодавства [435, с. 8].

В. Ю. Колобов, говорячи про абстрактно-правовий характер інтересу, називає однією з найважливіших ознак законного інтересу віднесення його до «об'єктів правової охорони й захисту. Законний інтерес, як і суб'єктивне право, має деякі якості правової можливості, що надається особі і, в певній мірі, гарантується державою» [147, с. 71–72].

Д. М. Чечот вважає головною ознакою охоронюваного законом приватного інтересу те, що «охоронюваний законом інтерес особи не дає йому можливості здійснювати будь-які матеріально правові дії або вимагати здійснення таких дій від інших осіб» [485, с. 11]. На нашу думку, ця ознака може використовуватися в досить вузькому сенсі – для відокремлення охоронюваного законом інтересу від суб'єктивного права – і через це не є надто суттєвою.

Ю. С. Зав'ялов зазначає, що «законність інтересів не може характеризувати та обставина, що нормами права гарантуються їх досягнення й захист; суб'єкту права надається юридично забезпечена можливість діяти заради досягнення свого інтересу» [117, с. 83], – таким чином, фактично наголошуючи на тому, що законність інтересу не є гарантією задоволення потреби, за наявності якої він виникає. Будь-які дії з утілення законного інтересу особа здійснює самостійно, на власний розсуд, із дотриманням власних пріоритетів.

З. В. Ромовська звертає увагу на те, що «зарахування інтересу в групу охоронюваних законом інтересів створює його носієві можливість діяти певним чином, претендувати на певну поведінку іншої особи, а у випадку незадоволення цього інтересу звертатися за його захистом» [377, с. 77]. З цього можна резюмувати, що захист інтересу встановлюється законом, а забезпечується активними діями його носія.

О. І. Чепис виділила такі ознаки охоронюваного законом інтересу: «а) не може суперечити загальним засадам цивільного законодавства; б) виходить за межі змісту суб'єктивного права, співвідноситься з ним, як ціль і засіб; в) не опосередкований правовими нормами; г) має на меті задоволення соціально-економічних потреб; д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування в межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; е) реалізується в цивільних правовідносинах; є) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони» [479, с. 6].

З огляду на вищевикладене, а також у результаті аналізу конститутивних ознак законних інтересів і їх проектуванні на охоронювані законом інтереси в приватному праві, останні потребують наступних доповнень.

1. Охоронюваний законом інтерес є регулятором і певним каталізатором виникнення, зміни й припинення правовідносин у цивільному обороті.

2. Інтереси існують незалежно від їх визнання будь-ким, у тому числі з боку права, шляхом закріплення в законі на кшталт суб'єктивних прав. Вони об'єктивні за своїм змістом.

3. Охоронюваний законом інтерес можливий тільки в суспільних відносинах. Він виникає, реалізується й припиняється тільки як суспільне відношення, поза яким не можна й говорити про охоронювані законом інтереси, а тільки про психологічний стан окремої особи.

4. Інтерес визначає предмет і метод цивільного права. Характер суспільних відносин, що складають предмет цивільного права, визначає й характер їх правового регулювання. Приватні інтереси сторін у кожному конкретному правовідношенні, як правило, є протилежними. Збіг протилежних інтересів дає можливість їх взаємного задоволення, коли суб'єкти є юридично рівними в умовах диспозитивного правового регулювання. При цьому учасники суспільних відносин знаходяться в юридично рівному стані, мають широку автономію волі у виборі конкретного варіанта поведінки, є майново самостійними, що дає можливість саморегулювання в рамках засад цивільного права, дозвільному типі правового регулювання, у якому превалюють законодавчі дозволи. Крім того, носії приватних інтересів як учасники цивільних правовідносин вільні як у власних діях, що не суперечать закону, так і в можливостях на власний розсуд використовувати чи не використовувати надані цивільно-правові способи й форми захисту їхніх інтересів.

5. Інтерес є передумовою виникнення, розвитку та припинення суб'єктивного права. Суб'єктивне право (міру дозволеної поведінки) слід розглядати як засіб реалізації інтересу, що полягає в соціальній потребі (необхідності) такої поведінки. Шляхом реалізації суб'єктивних прав інтереси втілюються у правовідносинах, урегульованих нормами приватного права.

6. Індивідуальний охоронюваний законом інтерес належить окремому, автономному й відносно самостійному суб'єкту і пов'язаний безпосередньо з ним, зумовлений індивідуальними якостями, устремліннями, мотивами, цілями, потребами суб'єкта або групи суб'єктів. Звідси випливає, що для суспільства в цілому він, як правило, не є загально визнаним та пріоритетним.

7. За своєю сутністю охоронюваний законом інтерес є домаганням (рос.: притязанием), що означає скерування особи на досягнення певного блага або статусу, а за правовою природою – дозволом, оскільки особа вільна

у своїх діях за принципом in favorem – дозволено все, що не заборонено законом.

8. Існування охоронюваних законом інтересів – це не просто дозвоління з боку держави на їх реалізацію, а наявність достатньої системи засобів реалізації, передбаченої і встановленої державою задля забезпечення можливості їх здійснення.

9. Охоронюваний законом інтерес у цивільному праві реалізується добровільно, за власною ініціативою. З'ясування потреби та реалізація (перетворення) її в інтерес знаходиться безпосередньо в його носія. Чи з'явиться в результаті охоронюваний законом інтерес, чи отримає певний охоронюваний законом інтерес законну (легітимну) охорону, чи здобуде він врешті-решт реалізацію – це залежить виключно від ініціативи носія інтересу, будь-яких механізмів спонукання індивідууму в цьому питанні не має і не може бути.

2.2. Співвідношення публічних і приватних інтересів у цивільному праві

Предметом нашого дослідження є охоронювані законом інтереси в цивільному праві, які можуть бути приватними (індивідуальними) й публічними. Так чи інакше, але публічні інтереси мають значний вплив на формування, виникнення, зміну та припинення цивільних правовідносин. Так, у ст. 203 ЦК України зазначено, що зміст правочинів, що укладаються, не може суперечити інтересам держави й суспільства [470].

Визначення публічного інтересу як юридичної категорії зводяться до наступних дефініцій. Ю. О. Тихомиров відзначає, що публічні інтереси – не тільки і не стільки державні інтереси, скільки спільні інтереси людей, їх об'єднань, суспільства в цілому [436, с. 25], і далі: «… визнаний державою і забезпечений правом інтерес соціальної спільноти, задоволення якого служить гарантією її існування і розвитку» [436, с. 55]. Схожу позицію

займають О. Ю. Ільїна [128, с. 57], О. В. Костін [157, с. 47], Е. В. Талапіна [430, с. 3]. Так і є, що в загальному розумінні публічні інтереси – це спільні, усереднені інтереси певної соціальної спільноти. До того ж вони відповідають наявності двох критеріїв: з одного боку, це суспільні інтереси, без яких неможливо забезпечити цілісність і стабільність держави й суспільства, і в тому числі реалізацію окремих приватних інтересів; а з іншого боку, – це офіційно визнані інтереси, які отримали підтримку держави.

О. В. Кряжков публічними називає лише суспільні інтереси, «визнані державою та врегульовані (забезпечені) правом» [168, с. 96].

О. М. Вінник, досліджуючи теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів у господарських товариствах, зазначає, що «публічні інтереси можна визначити як відображені в праві гармонізовані, збалансовані певним чином інтереси держави як організації політичної влади, а також інтереси всього суспільства (спільні інтереси його членів), значної його частини, у т. ч. територіальних громад, соціальних груп, особливо тих з них, які власними силами (через відсутність, скажімо, відповідних коштів для оплати послуг юриста) за допомогою правових засобів не спроможні захистити свої інтереси і тому потребують державної підтримки, за відсутності якої велика ймовірність виникнення кризових явищ у суспільстві, страйків та інших колективних форм протесту та самозахисту» [59, с. 48].

О. В. Малько, В. В. Субочев зазначають, що публічні інтереси можуть реалізовуватися лише при певній взаємодії з державними органами, державною владою, у чому й полягає їх основна відмінність [194, с. 200].

С. В. Михайлов застосовує публічний інтерес, щоб вивести предмет і метод публічного права. Так, на його думку, предметом регулювання публічного права є суспільні відносини, які спричиняються реалізацією інтересів суспільства як єдиного цілого, тобто суспільні відносини за участю держави [217, с. 66]. А методом, у свою чергу, є імперативний метод

регулювання, заснований на субординації інтересів і покликаний централізувати суспільні відносини [217, с. 67]. Він указує, що категорія публічного інтересу визначає межі реалізації компетенції органів державної влади. Юридично це виражається в тому, що державні органи мають спеціальну правосуб'єктність і компетенцію. Таким чином публічні інтереси об'єктивно обмежують приватні інтереси [217, с. 67].

Для нашої правової системи стає характерним подвійний розподіл права на публічне й приватне, а також за галузями. Якщо віднесення тих чи інших галузей права до суто приватного або суто публічного права часом неможливо й недоречно, то говорити про відображення публічного інтересу в конкретних галузях права є завжди виправданим з практичної точки зору. Перш за все, публічний інтерес відбивається на конституційному рівні, що обумовлює його правотворюючу роль у всіх галузях права. Згідно вищезгаданого рішення КСУ, інтереси в широкому сенсі – це національні інтереси, інтереси національної безпеки, економічного добробуту, територіальної цілісності, громадського порядку, політичні, економічні, культурні інтереси, інтереси суспільства, держави, територіальних громад та ін., що закріплені в нормах Конституції України [154]. Публічні інтереси мають відбиватися через принципи державної політики, закріплені на законодавчому рівні, у державних програмних документах. Загальний інтерес є в певному сенсі сукупністю приватних інтересів – це такі категорії, що переходять одна в одну. Загальний інтерес покладений в основу державного інтересу. Варто підтримати думку, що поняття «публічний інтерес» є поняттям родовим, яке містить у собі й інші категорії [436, с. 61]. До них можна віднести національний, державний, суспільний, регіональний (муніципальний) і деякі інші інтереси. Але існує й радикально протилежна позиція, що держава не повинна мати «власні» інтереси – вони всі мають бути інтересами суспільства. Іншими словами, «державний інтерес не має самостійного значення – це той самий публічний інтерес, спрямований на

забезпечення в суспільних інтересах державних функцій, що реалізуються» [263, с. 50].

У літературі виділяють і публічні корпоративні інтереси. Так, М. В. Немитіна категорію публічні інтереси поділяє на державно-публічні й корпоративно-публічні інтереси, до останніх вона відносить інтереси будь-яких об'єднань людей [230, с. 123]. О. І. Нікологорська вказує, що спільний корпоративний інтерес є інтересом подвійної природи, що включає як приватноправовий, так і публічно-правовий елементи, і він не може дорівнювати приватним інтересам окремих суб'єктів [231, с. 136]. В. Ф. Сіренко говорить про колективні інтереси так: «Колективний інтерес завжди містить дві сторони, одна з яких відбиває зв'язок колективу й суспільства в цілому, а друга – зв'язок колективу і його окремих членів» [400, с. 56]. Ми вважаємо, що говорити про наявність колективних інтересів не зовсім сучасно. Краще застосовувати терміни «корпоративні інтереси» чи «інтереси окремих соціальних груп». Такий підхід вважаємо більш адаптованим до реалій сучасної економіки й відповідних прийомів законодавчої техніки.

Цільове призначення закріплення публічного інтересу – це в кінцевому результаті забезпечення приватного інтересу засобами публічного права [263, с. 50]. При цьому необхідно усвідомлювати, що постійним завданням держави й суспільства є максимальна нейтралізація несанкціонованого законом приватного інтересу в публічній владі, оскільки він викривляє цілі й завдання держави як загальної організації всього народу [263, с. 52].

Роль публічного інтересу в цивільному праві була детально досліджена на рівні дисертаційного дослідження А. Є. Кубком, який дійшов висновку, що «реалізація публічних інтересів є об'єктивною необхідністю в цивільному праві України» [169, с. 63], яка можлива в цій галузі права у двох видах засобів: обмеження й державне втручання в цивільно-правові відносини [169, с. 80].

Варто зазначити, що у сфері приватного права відбиття публічних інтересів має гарантувати права й законні інтереси громадян і юридичних осіб, що досягається завдяки наявності в цивільному законодавстві низки інститутів публічного характеру [435, с. 7]. Доцільно підтримати думку, що законодавцю треба розрізняти «приватний законний інтерес, який може існувати в суб'єктів публічного права, суто публічні законні інтереси державних органів, публічні законні інтереси, у реалізації яких може брати участь окремий громадянин, і охоронюваний законом приватний інтерес» [194, с. 215].

Традиційно, під приватним у праві розуміється сукупність норм, що регулюють майнові й немайнові суспільні відносини з індивідуальним або груповим (недержавним) інтересом окремих фізичних та юридичних осіб, а також відносини, у яких держава виступає не як носій публічної влади, а як суб'єкт цивільних правовідносин, де особи є рівними у своїх правах, а їх інтереси здійснюються та охороняються виключно за власною ініціативою.

Д. М. Горшунов вважає, що приватний інтерес заснований на визнанні свободи окремих суб'єктів здійснювати певні дії, виражати ставлення до того чи іншого предмета, процесу чи явища [80, с. 82]. І, якщо поведінка в певній ситуації запрограмована у веліннях, що містяться в правових нормах, то одночасно надається можливість визначити характер вчинку своєю волею. Крім визнання юридичної сили за такими рішеннями з приводу приватного інтересу суб'єктів правовідносин, його правове значення відбивається ще й через забезпечення їх з боку держави у вигляді гарантії захисту правомірних приватних інтересів.

О. Я. Курбатов визначає приватні інтереси, як охоронювані правом інтереси окремих осіб або соціальних груп [176, с. 74]. У тому ж аспекті розглядає поняття приватних інтересів і О. М. Вінник [59, с. 45]. Проте ми вважаємо, що приватність жодним чином не пов'язана з індивідуальним суб'єктом. Інтерес окремого суб'єкта може мати як приватний, так і публічний характер. «Зневажання цими «тонкощами» у розумінні приватного

інтересу може призвести до серйозних розходжень у думках і оцінках його ролі в різних сферах суспільного життя» [254, с. 26]. За суб'єктами інтереси можуть бути публічними, а за змістом – приватними. Отже, один і той же інтерес може бути публічним (за формальною ознакою) і одночасно приватним (за змістовою ознакою) [411, с. 15].

Цікавою є наукова позиція, що реалізація законних інтересів у сфері приватного права має характер одночасно і домагання (на володіння конкретним соціальним благом), і вимоги, яка спрямована до конкретних осіб (чи невизначеного кола осіб) залежно від характеру правовідносин (поводитися певним чином або утримуватися від конкретної дії), а також може визначатися у вигляді надії на здійснення задуманих планів, яка підкріплюється своєю «відповідністю» закону і «зайняттям» визначеної юридичної ніші в механізмі правового регулювання [194, с. 203].

Конститутивні ознаки приватного охоронюваного законом інтересу зводяться до наступних: 1) він належить окремому, автономному й відносно самостійному суб'єкту і пов'язаний безпосередньо з ним; 2) він зумовлений індивідуальними якостями, устремліннями, мотивами, цілями, потребами суб'єкта або групи суб'єктів; 3) певним чином він протистоїть публічному інтересу з його особливим змістом; 4) він урегульований, як правило, нормами приватного права; 5) він реалізується добровільно і за власною ініціативою; 6) захист порушеного приватного інтересу відбувається за активних дій самої особи і йде від неї; 7) для суспільства в цілому він, як правило, не є загальновизнаним і не є пріоритетним.

Але при цьому, наголошуємо, інтерес – це настільки всеосяжна й універсальна категорія, що можна сміливо стверджувати про наявність як мінімум чотирьох суб'єктів інтересів: особа, група, держава, суспільство. А отже, ми можемо говорити про індивідуальні, групові, державні та суспільні інтереси. І всі вони можуть бути і публічними, і приватними. У жодному разі не можна поділяти за суб'єктом і відносити індивідуальні й групові інтереси до приватних, а суспільні й державні – до публічних. Держава також може

переслідувати приватні інтереси – інтереси, які не покриваються компетенцією державних органів, а окрема фізична особа переслідувати публічний інтерес. У цьому аспекті міркувань можна навести яскраві приклади із судової практики:

А) Реалізація і захист індивідуального інтересу. Суб'єкт підприємницької діяльності – фізична особа А звернулась до суду з позовом до відповідача Комунального підприємства «Добробут» Корецької міської ради про повернення незаконно стягнутих грошей у сумі 44 грн 00 коп., визнання самовільно зайнятою земельної ділянки та проведення на ній незаконної підприємницької діяльності. Позивач звертав увагу суду, що він здійснював торгівлю хлібобулочними виробами на території колишнього ринку. Директор КП «Добробут» Корецької міської ради та бухгалтер цього підприємства змусили його сплатити 44 грн 00 коп. за торгове місце, про що було видано касовий чек на суму 44 грн 00 коп. Позивач уважає такі дії КП «Добробут» Корецької міської ради незаконними, оскільки, скориставшись рішенням міської ради про надання дозволу комунальному підприємству «Добробут» на виготовлення технічної документації із землеустрою щодо передачі в постійне користування земельних ділянок для обслуговування ринків і порушивши вимоги ст. ст. 125, 126 Земельного кодексу (далі ЗК) України [122] щодо порядку надання земельних ділянок, комунальне підприємство «Добробут» самовільно захопило земельну ділянку і розпочало незаконну підприємницьку діяльність, використовуючи вказану земельну ділянку під ринок [355].

Б) Реалізація і захист групового інтересу. Комунальне підприємство Печерської у м. Києві ради по утриманню житлового господарства «Хрещатик» звернулось до суду з позовом до громадянки А про надання доступу для обстеження квартири. З матеріалів справи стало відомо, що відповідачка відмовлялася виконати припис ВАТ «Київгаз ФЕЕГ №2» щодо приведення газопроводу в її квартирі в належний стан, надати договір на обслуговування газового котла, акти на димовентканали та на

обслуговування сигналізатора газу. Такою поведінкою порушувалися інтереси мешканців будинку на безпечні умови проживання. Позивач, зобов'язаний здійснювати контроль за технічним станом інженерного обладнання будинків, квартир, приміщень; забезпечити належні експлуатацію та утримання майна, що перебуває на його балансі, просив позов задовольнити та винести рішення, на підставі якого зобов'язати громадянку А надати доступ представникам КП УЖГ «Хрещатик» для обстеження технічного стану її квартири [364].

В) Реалізація і захист державного інтересу. До них відноситься категорія справ щодо передачі в оренду земельних ділянок, у яких позивачами виступають, як правило, прокурори, що діють в інтересах держави. Суд може визнати незаконним та скасувати рішення органу місцевого самоврядування про надання в оренду земельної ділянки на тих підставах, що рішення про надання було прийнято неналежним органом (наприклад, сільською, а не районною радою) або з порушенням встановленого законом порядку надання земельних ділянок в оренду (наприклад, не розроблено проект відведення земельної ділянки). При цьому права ані держави, ані окремих осіб прийняттям такого рішення зазвичай не порушуються – підставою виникнення такого роду спорів є зачіпання законних інтересів осіб приватного або публічного права. Нерідко саме в таких справах відбувається цитування рішення КСУ від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004. Наприклад, бориспільський міжрайонний прокурор Київської області в інтересах держави в особі Київської обласної ради, Державного комітету України із земельних ресурсів та Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель у Київській області звернувся до господарського суду Київської області з позовом до Дударківської сільської ради Бориспільського району Київської області та Закритого акціонерного товариства «Спільне українсько-голландське підприємство «Кребо», за участю третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору на стороні відповідача: Державне підприємство «Центр державного земельного

кадастру» Державного комітету України із земельних ресурсів в особі Бориспільського районного відділу Київської регіональної філії Державного підприємства «Центр державного земельного кадастру» про визнання незаконним та скасування рішення виконавчого комітету Дударківської сільської ради Бориспільського району Київської області «Про вилучення земельних ділянок із користування ДМА «Бориспіль» та передачі її в користування ЗАТ «Спільне українсько-голландське підприємство «Кребо» під розміщення об'єктів для зберігання пального, пожежних водоймищ та очисних споруд». Позовні вимоги обґрунтовано тим, що оскаржуваним рішенням вилучено із землекористування ДМА «Бориспіль» земельну ділянку, яка розташована в адміністративних межах Дударківської сільської ради, і передано в постійне користування ЗАТ «СП «Кребо» згідно ст. 30 чинного на той час ЗК. Проте враховуючи, що земельну ділянку ЗАТ «СП «Кребо» отримало в постійне користування для зберігання пального, пожежних водоймищ та очисних споруд, її вилучення та надання в постійне користування повинно здійснюватись за рішенням обласної ради народних депутатів, як визначено ч. 5 ст. 31 ЗК [345].

Г) Реалізація і захист суспільного інтересу. У 2006 році Печерський районний суд м. Києва розглянув позовну заяву С. Ю. Побережець, лікаря анестезіолога-реаніматолога МКЛ №2 м. Вінниці до Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України та Міністерства юстиції України про визнання незаконним нормативно-правового акту – спільного Наказу адміністративних відповідачів «Про затвердження зразка, технічного опису листка непрацездатності та Інструкції про порядок заповнення листка непрацездатності». В адміністративному позові С. Ю. Побережець ставила питання про визнання незаконною вимоги подавати в листку непрацездатності інформацію про діагноз особи та код захворювання за

Міжнародною Класифікацією Хвороб, оскільки це порушує конституційні права громадян України на приватність (конфіденційність інформації про стан здоров'я особи) [293].

Межі приватного й публічного права є вже розмитими. І якщо не можна «відірвати» одне від іншого, не захопивши частини від іншої сфери права, то приватні й публічні інтереси чітко відрізняються й здатні бути проаналізованими та виокремленими один від одного. Більше того, переважна присутність (пріоритет, визначальне положення) чи приватного, чи публічного інтересу може кваліфікувати відносини як відносини приватного або публічного права. Наше завдання наразі провести певну межу, яка розділить приватний і публічний інтерес, підкреслити, що приватний інтерес є основою формування й розвитку приватного права, а боротьба за приватні інтереси певним чином формує громадянське суспільство.

Питання про узгодження приватних і публічних інтересів у праві, встановлення їх оптимального балансу існує постійно. Під балансом приватних і публічних інтересів не завжди варто розуміти обов'язкову рівновагу цих інтересів, оскільки за певних обставин треба встановлювати пріоритет одного інтересу, а отже, – обмежувати інший [50, с. 37]. Юристи доходять висновку, що «існуючі проблеми встановлення балансу й виявлення дисбалансу публічних і приватних інтересів у правовому регулюванні слід насамперед вирішувати в серйозних теоретичних дослідженнях» [50, с. 44].

У жодному разі не можна розділяти й протиставляти публічні й приватні інтереси. У тій чи іншій ситуації будь-який приватний інтерес може бути зведено до публічного інтересу, розглянуто або подано як цей же публічний інтерес. «Для соціального цілого часом дуже важливий і окремий, приватний інтерес... Такий релятивізм виникає тому, що соціальна система – утворення вельми складне: суспільні відносини тут тісно переплетені й взаємопов'язані» [393, с. 45]. А з іншого боку, публічний інтерес втрачає сенс, коли він не потрібний і не несе цінності реалізації для окремо взятого

суб’єкта правовідносин. Г. В. Мальцев зазначає, що на стадіях правотворення протиставлення, а можливо, і сам розподіл приватних і публічних інтересів утрачає будь-який сенс: «… приватний інтерес, що потрапляє в поле зору законодавця, отримує тим самим відоме публічне визнання, без якого він просто не може знайти відбиття в законі і праві» [198, с. 14]. Усе, що передбачено законодавством, відповідає одночасно і публічним, і приватним цілям.

Проте Ю. О. Тихомиров бачить існуючі протиріччя між приватними й публічними інтересами й навіть структурує їх за можливими ситуаціями виникнення. До проблемних моделей співіснування приватних і публічних інтересів учений відносить такі: перевага публічного інтересу, одержавлення і придушення приватного інтересу; перебільшена оцінка приватного інтересу і нівелювання публічного інтересу; тиск негативного неправового інтересу; позитивний тиск інтересу, невизнаного правом [435, с. 10]. Дисбаланс може поглиблюватися різним, іноді протилежним розумінням публічних і приватних інтересів.

В. В. Субочев указує, що протиріччя й конфлікти, які виникають між публічним і приватним правом, не завжди мають означати, що приватний інтерес повинен суперечити публічному [427, с. 283–284]. Правові норми, які виражені об’єктивно, є узагальненим суспільним інтересом, а отже, не можуть влаштовувати всіх, і це викликає протиріччя між приватним і публічним. Проте існування гарантій реалізації й захисту охоронюваних законом інтересів компенсує виникнення можливих конфліктів.

Якщо говорити про співіснування приватних і публічних інтересів, їх узгодження і встановлення балансу, необхідно зазначити, що критерії встановлення такого балансу, як і дисбалансу цих інтересів, не тільки не визначені в законодавстві, але й недостатньо вивчені в літературі. Однак ці критерії «можуть міститися не у сфері права, їх обсяг і зміст є неоднаковими до кожного конкретного випадку» [50, с. 37]. О. Я. Курбатов пропонує такі способи узгодження інтересів: 1) побудова ієрархії інтересів суб’єктів сфери

діяльності; 2) установлення меж реалізації інтересів, у тому числі у вигляді недопустимості зловживання правом; 3) установлення спеціального правового режиму окремих об’єктів; 4) розмежування наслідків угод на цивільно-правові та публічно-правові; 5) напрацювання процедурного механізму реалізації та застосування правових норм; 6) створення юридичних осіб певної організаційно-правової форми; 7) вироблення принципів розв’язання колізій у праві [175, с. 90]. На думку науковця, інтереси завжди становлять певну ієрархію як з точки зору носія інтересу, так і з точки зору державної влади. Ігнорування цієї ієрархії завжди спричинятиме конфлікти, у тому числі й конфлікти інтересів [175, с. 89]. При цьому варто звернути увагу та те, що публічні інтереси, як правило, є законними, однак це не завжди стосується приватних інтересів [59, с. 49].

Проблема балансу в співвідношенні приватних і публічних інтересів постала з початку системного усвідомлення ролі права й залишається відкритою й до сьогодні. Однією з функцій держави як організації публічної влади є певне задоволення приватного інтересу. У сучасному суспільстві правова держава реалізує приватний інтерес, задовольняючи потреби членів суспільства, тому в якості однієї з інтерпретацій публічного інтересу можна прийняти заінтересованість органів державної влади в реалізації приватного інтересу, інтересів членів суспільства [219, с. 83]. Наслідком такої збалансованості у суспільних відносинах, приватних та публічних інтересах стає правопорядок. Він є конгломератом урахування, захисту й охорони законних інтересів осіб, існування ефективного механізму їх реалізації, оптимального задоволення. Правильно зазначають О. В. Малько і В. В. Субочев, коли говорять про те, що «дисципліна, як і законність та правопорядок, мають взаємообумовлені зв’язки із законними інтересами. Охоронювані законом інтереси є однією з умов повноцінного розвитку всіх трьох інститутів правової дійсності (дисципліна, законність, правопорядок. – *І. В.*), у той же час саме їх існування й гарантованість реалізації залежить від указаних категорій» [194, с. 300].

Неабияку роль у співвідношенні приватних і публічних інтересів відіграють економічні процеси. О. М. Вінник розмірковує з цього приводу таким чином: «Співвідношення публічних і приватних інтересів та відповідно – публічно-правових і приватноправових методів регулювання протягом розвитку людської спільноти змінювалося залежно від стану та якості розвитку економічних відносин у суспільстві: кризові та надзвичайні ситуації вимагали захисту переважно публічних інтересів з відповідним застосуванням публічно-правових методів регулювання, а прагнення держави до заохочення певних видів господарської діяльності (інноваційної наприклад) або певних категорій суб'єктів (дрібних підприємців та малих підприємств зокрема) – до стимулювання приватної ініціативи, що забезпечується переважно за допомогою приватноправових методів. У першому випадку надається пріоритет публічним інтересам, у другому – приватним» [59, с. 64]. Т. Л. Комарова також указує на закономірність обумовленості права економікою й економічними інтересами, які мають відбитися у внутрішній узгодженості права, оптимізації публічного й приватного інтересів, що виступає властивістю права в цілому, а не окремих його ланок [149, с. 135]. У тому ж аспекті розглядають баланс інтересів і Т. Д. Зражевська та С. О. Савченко, говорячи про конституційний принцип свободи економічної діяльності, який містить вимогу оптимального співвідношення публічного й приватного права [124, с. 244].

Для попередження протиріч між публічним і приватним інтересом державі треба створювати умови, коли додержання публічних інтересів було б вигідно всім носіям приватних інтересів і через додержання публічного інтересу реалізовувався б приватний. Таким чином створювався би універсальний інтерес – симбіоз публічного і приватного. Такі тенденції і перетворення існують в одиничному вигляді, коли «публічний інтерес переходить у приватний інтерес універсального характеру, а приватний інтерес – у публічний» [103, с. 141].

Велика значимість публічних інтересів для збалансованого суспільного розвитку полягає саме в тому, що вони спрямовані на забезпечення охоронюваних законом інтересів кожної окремої особистості, і тим самим вони мають бути підпорядковані інтересам приватним, особистим. Хоча в реаліях ми бачимо інше, коли для задоволення публічних інтересів пригнічуються приватні. Проте це питання пріоритетів інтересів у кожній конкретній ситуації. І може має рацію Ю. О. Тихомиров, коли говорить, що «якщо реалізація публічного інтересу дасть змогу здійснитися багатьом індивідуальним законним інтересам, то заради того, щоб подібного роду публічний інтерес реалізовувався, можна «пожертвувати» деякими охоронюваними законами інтересами у сфері приватного права. Проте це «жертвування» не означає ігнорування кожного приватного законного інтересу, що вступало б у протиріччя основним принципам об'єктивно існуючого права в цілому» [435, с. 10]. Право, відображене в нормах законів, має узгоджувати публічні й приватні інтереси. Мінливість і постійний рух межі між приватним і публічним правом, приватними й публічними інтересами відбиваються в тому, що те, у чому раніше полягала суть суспільних чи державних інтересів, набуває сенсу тільки в якості приватного інтересу. Але цілком можлива й інша ситуація – визнання за приватними інтересами загальносуспільної важливості й виведення їх у ранг публічних. Так чи інакше, але публічні інтереси є засобом для досягнення цілей приватного права, яке становить, безсумнівно, велику цінність у громадянському суспільстві.

2.3. Система охоронюваних законом інтересів у цивільному праві

Науковий досвід і методика проведення наукових досліджень базуються на аксіомі, що розгляд об'єкта, який вивчається, поза його зв'язками з іншими об'єктами та явищами дає нам вузьке розуміння цього об'єкта, обмежене сприйняття його дії в правовому середовищі, впливу на

правові конструкції, цивільні правовідносини, на формування поведінки їх суб'єктів, наповнення змісту тощо. Власне, йдеться про сприйняття охоронюваних законом інтересів, з одного боку, як певної цілісності, що являє собою сукупність елементів, властивостей, зв'язків між ними, – сприйняття їх у якості певної системи, а з іншого боку, – бачення місця охоронюваних законом інтересів у системі приватного права і як результат – сприйняття їх як певної підсистеми приватного права, що складає сукупність взаємопов'язаних елементів.

Для такого розуміння й пізнання необхідним є системний підхід до вивчення інтересів і побудови їх класифікації, який має враховувати якісну специфіку й унікальність цієї системи. Поширення застосування системного підходу в наукових дослідженнях пов'язано із ускладненням об'єктів дослідження та зміною змісту методології. Це спричинило розвиток нових напрямів розуміння й аналізу систем – кібернетики [140] та синергетики [48, с. 322; 54, с. 36; 397; 511, p. 17].

Будь-яку систему можна розглядати з двох позицій. По-перше, як доктринальне відображення, що є об'єктивно існуючою категорією й науковою основою законодавства. У цьому сенсі система – це об'єктивно обумовлена й цілісна множина взаємопов'язаних елементів, їх об'єднання й розташування у визначеній послідовності. Система базується на логічному, послідовному розділі певного явища, у нашому випадку – сукупності охоронюваних законом інтересів, – на складові і їх об'єднанні в однорідні групи. При цьому відображається взаємозв'язок і взаємообумовленість правового регулювання питань охоронюваних законом інтересів як цілісного соціального явища, що має об'єктивну основу: її побудова зумовлена не тільки структурою законодавства, але й потребами практики в регулюванні цивільного обороту. По-друге, визначаючи систему, акцентовано увагу на характеристиці основоположного його елементу, яким уважають саме структуру, тобто система – це внутрішня структура (побудова, організація), яка об'єктивно є відображенням реально існуючих суспільних відносин.

Будь-яку систему утворюють два аспекти: а) склад – сукупність необхідних елементів і б) структура – доцільний спосіб зв'язку цих елементів, їх взаємодія. Тому поняття «система» охоплює як елементи, так і структуру; є внутрішньою єдністю, яка відображає послідовне розміщення і взаємозв'язок її структурних елементів. Структурні елементи залежні один від одного та обов'язково мають закономірний зв'язок не тільки між собою, а й з тим середовищем, у якому вони розташовані, при їх відносній автономності й незалежності від нього. Є такі цілісні утворення, частини яких можуть існувати відносно самостійно, що не порушує діалектичної єдності цілого, оскільки характер зв'язків між частинами правового цілого визначається особливостями його змісту [51; 59, с. 74; 139, с. 217–219; 384, с. 104; 481, с. 73]. Повне й науково цікаве поняття системи запропонував Р. О. Стефанчук, визначаючи систему особистих немайнових прав. На його думку, «система особистих немайнових прав – обумовлене біологічними, соціальними, духовними, культурними, економічними, політичними та іншими чинниками поєднання особистих немайнових прав фізичної особи у погоджене, впорядковане та єдине ціле і одночасний їх поділ на відповідні внутрішньо диференційовані складові, що наділені самі по собі відносною самостійністю та автономністю функціонування» [419, с. 134].

Наукові погляди стосовно системного підходу й теорій систем зводяться до того, що система – це відмежувальна множинність взаємодіючих елементів. Отже, для системної класифікації важливим є взаємодія щодо ознак, які повторюються. Це дасть змогу виявити спільні риси, що виявляються у відносно відособленій групі, і які, як правило, не властиві для іншої. Виявлення груп спільних ознак із урахуванням об'єднаних у систему елементів дозволить краще розкрити і взаємодію цих елементів у самій системі.

Системі притаманні такі ознаки, як цілісність, єдність, структурованість [173, с. 17], ієрархічність, ефективність (інтегративність), диференційованість [173, с. 12], наявність системоутворюючих зв'язків між

елементами, які мають бути не лише зовнішніми, але й внутрішніми [419, с. 134–135].

Ознаки системи доповнюються її властивостями. До властивостей системи охоронюваних законом інтересів відноситься те, що вона: 1) є об'єктивно існуючою категорією; 2) здатна оновлюватися, витісняючи ті елементи (охоронювані законом інтереси), які застаріли й не відповідають її поточним вимогам і потребам, фактично усуваючи їх; 3) відтворює соціально-економічні перетворення в суспільстві, державі й реагує на ці зміни трансформацією своїх складових; 4) є функціональною, що означає залежність кожного елемента системи від його ролі в суспільних відносинах, впливі на них і на їхнє врегулювання; 5) виражає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм; 6) є гетеромною, тобто «одна система може виступати елементом системи більш високого порядку, і в той же час її елементи можуть виступати в якості систем більш низького, приватного порядку» [173, с. 18]; 7) поєднує в собі динамічність і статичність, тобто знаходиться і в стані перманентного розвитку та якісних змін, і має у своїй основі відносно сталий характер щодо принципів функціонування протягом тривалого історичного періоду.

Для правильної побудови системи необхідно чітко визначитися із принципами її формування й подальшої дії. Ученими виділяється сам по собі принцип системності, який «вимагає розмежування зовнішньої і внутрішньої сторін матеріальних систем, сутності і її проявів, знаходження багатьох різних сторін предмета, їх єдності, розкриття форми й змісту, елементів і структури, випадкового й необхідного тощо. Цей принцип спрямовує мислення на перехід від явищ до їх сутності, до пізнання цілісності системи, а також необхідних зв'язків досліджуваного предмета з предметами і процесами, що його оточують. Принцип системності вимагає від суб'єкта ставити в центр пізнання уявлення про цілісність, яке має керувати пізнанням від початку і до кінця дослідження, як би воно не розпадалось на окремі, можливо, на перший погляд, і не пов'язані один з одним цикли або моменти,

на всьому шляху пізнання уявлення про цілісність буде змінюватися, збагачуватися, але воно завжди має бути системним, цілісним уявленням про об'єкт» [447, с. 389]. Таким чином, принцип системності обов'язково застосовується і є основоположним при побудові будь-якої системи. О. А. Кузнєцова виділяє такі універсальні системні принципи: цілісність, структурність, ієрархічність, взаємозалежність системи і середовища, функціональність, інтегративність, динамічність, гетеромність [173, с. 27–28].

З іншого боку, і сама система охоронюваних законом інтересів (уже побудована за названими принципами) має свої принципи функціонування – основоположні засади цивільно-правового регулювання суспільних відносин, які є загальнообов'язковими і, як правило, ураховуються при наявності прогалин законодавства і застосуванні правових норм за аналогією. «Правові принципи – це керівні положення права, його основні засади, які виражають об'єктивні закономірності, тенденції й потреби суспільства, що визначають сутність усієї системи, галузі або інституту права і що мають через їх правове закріплення загальнообов'язкове значення» [90, с. 223]. А принципи реалізації цивільних прав – це ті основні вимоги, які суспільство крізь норми цивільного права ставить управомоченій особі і тим особам, що від її імені здійснюють права [90, с. 225]. Таким чином, принципи реалізації інтересів – це об'єктивно існуючі першооснови розвитку громадянського суспільства, які виявляються в дозволених (незаборонених) правом і мораллю межах і спрямовані на задоволення усвідомленої суб'єктом права необхідності в отриманні певного блага, зміни правового статусу й реалізуються у формі правовідношення, виконуючи тим самим регулятивну роль.

ЦК України в ст. 3 встановлює загальні засади цивільного законодавства, які є загальними принципами цивільно-правового регулювання і які мають бути покладені в основу розвитку системи охоронюваних законом інтересів. Це: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення

права власності; свобода договору; свобода підприємницької діяльності; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність.

Достатня кількість учених розглядала принципи цивільно-правового регулювання в їх сукупності [28, 83, 85–86, 88, 90, 148, 172, 227, 260, 300, 389, 456–457, 462–463, 465–468, 471], а також присвячували увагу окремим принципам [11, 21, 29, 63, 74, 113, 202, 229, 245, 247, 338, 476, 487, 496, 505]. Аналіз цивільного законодавства й наукових робіт щодо принципів цивільно-правового регулювання дозволяють запропонувати наступну низку принципів, відповідно з якими існуючі інтереси «проходитимуть перевірку» на відповідність охоронюваності законом і можливості включення їх до системи охоронюваних законом інтересів: принцип самостійності й ініціативи в набутті, здійсненні й захисті цивільних інтересів; принцип безперешкодної реалізації цивільних прав та інтересів; принцип заборони зловживання правом і неналежного здійснення цивільних прав; принцип належного виконання цивільно-правових обов'язків; принцип юридичної рівності суб'єктів цивільних правовідносин, який передбачає збереження балансу їхніх інтересів; принцип справедливості, добросовісності та розумності; принцип судового захисту цивільного інтересу; принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини; принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, установлених законом, недоторканності власності; принцип свободи договору (вступаючи чи не вступаючи в договір, особа реалізує власні інтереси); принцип свободи підприємницької діяльності, не забороненої законом.

Система охоронюваних законом інтересів може мати у своєму складі підсистеми – складові частини системи, у яких можна виокремити інші складові – елементи, а елемент системи – це «найпростіша складова частина системи, яку умовно розглядають як неподільну» [515]. Крім того, у системи може бути видова (горизонтальна) та рівнева (вертикальна) класифікації

інтересів. Разом вони складають систему інтересів. Класифікація – це один з основних наукових методів, оскільки є передумовою побудови будь-якої теоретичної конструкції із встановленням зв'язків між об'єктами, що підлягають класифікації. Установити певний клас – означає виявити істотні характеристики, спільні для всіх складових елементів – об'єктів класифікації.

Класифікація надає можливості додатково виявити особливості окремих елементів і властиві їм риси, тому вона є необхідною стадією побудови системи, де за основу беруться різні грані, властивості, аспекти явища, які його характеризують і можуть бути покладені в основу цієї класифікації [221, с. 200]. Тобто система йде від класифікації, остання є певною стадією побудови системи. І це не тотожні поняття. Є. О. Мічурін, розглядаючи систему обмежень речових прав, пропонує брати за основу класифікації різні грані, властивості, аспекти явища [221, с. 200]. Традиційно, під класифікацією розуміється прийом, за допомогою якого досліджувані явища підрозділяються на основні групи, класи, види, що входять до загальної системи і складають єдине ціле [374, с. 159].

Таким чином, класифікація – це завжди структурування на види залежно від чітко визначеного критерію. Стосовно класифікації норм М. І. Байтин писав, що вона дає змогу чітко визначити місце кожного виду юридичних норм у системі права; краще усвідомити функції правових норм та їх роль у механізмі правового регулювання; точніше визначити межі й можливості регулюючого впливу права на суспільні відносини; удосконалити правотворчу і правозастосувальну діяльність державних органів [22, с. 211–212]. Те ж саме, у певній мірі, можна сказати і про класифікацію інтересів. Варто погодитись із думкою, що «класифікація дозволяє визначити місце, напрями та способи здійснення (реалізації) певного виду інтересів. Цей захід спрямований на забезпечення прав, свобод та інтересів юридичних осіб, а також на стабілізацію відносин, та виступає своєрідним гарантом від сваволі держави та її органів» [385, с. 25]. Продовженням є теза, що «класифікація структурних елементів, які у своїй сукупності створюють певне явище,

сприяє більш цілісному теоретичному та практичному сприйняттю явища загалом. З точки зору практики класифікація важлива тим, що будь-яка система, сформована й перенесена із теоретичної сфери у реальне життя, допомагає структурувати поведінку учасників суспільних відносин, пов'язаних з цим систематизованим явищем» [340, с. 32].

Не можна переоцінити роль класифікації охоронюваних законом інтересів у цивільному праві як для теорії цієї науки, так і для практики використання та застосування узагальнень їхніх видових характеристик. Це підкреслюють і О. В. Малько, і В. В. Субочев: «Класифікація законних інтересів – раціональна та очевидна річ, оскільки останні мають, не дивлячись на свою специфіку, постійні ознаки, конкретний зміст і структуру» [194, с. 133; 426, с. 217].

Будучи послідовним у проведенні нашого наукового дослідження, є логічним застосовувати методологічний підхід, звертаючись до напрацювань науковців загальногуманітарного профілю при класифікації інтересів. Узагальнюючий аналіз класифікацій інтересів, що був запропонований представниками правової науки, можна подати наступним чином. Перш за все, класифікація інтересів у юриспруденції має виходити з того, що існують інтереси, які охороняються законом, і такі, що законом не охороняються. У нашому дослідженні для побудови системи охоронюваних законом інтересів увага буде приділена видовому поділу лише охоронюваних законом інтересів. Так, Р. Є. Гукасян свого часу провів розподіл інтересів за ознакою носія інтересу, за сферою дії інтересів, за часом дії, за змістом [95, с. 19, 49, 210]. В. К. Попов у докторській дисертації, присвяченій матеріальним інтересам в агропромисловому комплексі, визначав загальнонародні, колективні, особисті, галузеві, міжгалузеві, поточні, основні, другорядні, перспективні та інші інтереси [264, с. 47]. К. Е. Торган розділяв інтереси на законні, протизаконні та інтереси, які об'єктивно не відповідають суспільним інтересам, але які залишились у категорії «легальних» з погляду недосконалості правового регулювання майнових відносин та

індиферентності права в боротьбі з їх проявами [439, с. 21]. О. В. Малько та В. В. Субочев систематизують інтереси за наступною класифікацією: за суб'єктами, за ступенем важливості, за галузевою приналежністю, за характером, за сферою прояву, за часом дії, за причинами, що обумовлюють їх існування нарівні із суб'єктивними правами, за функціональною роллю [194, с. 134–143]. Ю. О. Тихомиров розрізняє інтереси за ступенем загальності, за спрямованістю, за характером суб'єкта, за ступенем усвідомлення, за можливістю їх здійснення, за відношенням до об'єктивних процесів [436, с. 53]. Проте, як бачимо, подана класифікація не має правового забарвлення і зовсім не розкриває видову множину охоронюваних законом інтересів, не кажучи про можливість окреслення їхньої системи. В. Ф. Сіренко подає сім критеріїв типології інтересів: за носієм інтересу, за змістом, сферою діяльності та спрямованістю, за соціальною значимістю, за відношенням окремих колективних та індивідуальних інтересів до інтересів суспільного розвитку, за часом дії, відносно розвитку суспільства в цілому, за відповідністю природі, сутності, справжньому положенню самого суб'єкта – носія інтересу [400, с. 29–30]. О. М. Вінник у своїй комплексній роботі, присвяченій забезпеченню реалізації інтересів у господарських товариствах, пропонує класифікувати інтереси за сферою виявлення, за носієм, за об'єктом (умовою, засобом) реалізації, за значущістю, за часовою ознакою, за сферою охоплення інтересом, за характером потреб, за актуальністю, за засобом досягнення цілей діяльності [59, с. 38–39]. О. Я. Курбатов класифікує інтереси наступним чином: за змістом, за носіями, за відповідністю об'єктивним інтересам, за ступенем вираження в нормах права [177, 14].

Цікавим з теоретичної точки зору є виокремлення такого різновиду інтересів, як залежний інтерес, що притаманний фідуціарію (як правило, за правом довірчої власності), і є «передумовою або основою суб'єктивного права та можливістю задоволення за його допомогою вимог, що ґрунтуються

на зобов’язаннях доброї совісті, переважно або виключно в чужому інтересі (фідуціанта та вигодонабувача)» [188, с. 11].

М. А. Самбор наводить класифікацію інтересів, у якій подається наступний поділ інтересів: 1) публічні та приватні інтереси. На думку автора, «до публічних треба відносити інтереси держави та народу (суспільства), з урахуванням яких безпосередньо й формується позитивне право, а приватні інтереси – це інтереси окремих суб’єктів (фізичних та юридичних осіб)» [385, с. 24]. (Про неправильність такого підходу до розділу приватних і публічних інтересів за суб’єктами їх реалізації ми зазначали в попередньому розділі, де йшлося про інтерес у публічному і приватному праві); 2) залежно від присутності інтересу в процесах правотворення: інтерес до правотворчого процесу; інтерес правотворчого процесу; інтереси у процесі реалізації норм права [385, с. 24]; 3) за галузями права: інтереси в конституційному праві, кримінальному праві, інтереси в адміністративному праві, цивільному, аграрному, трудовому, сімейному, екологічному тощо, а також міжгалузеві інтереси; 4) залежно від присутності інтересу в засобах досягнення правових цілей: матеріальні (задоволення певних потреб та можливостей) та процесуальні (використання можливостей використання певних процедур з відновлення або задоволення певних потреб та можливостей); 5) залежно від мети: первинні та вторинні інтереси; 6) за ступенем вираження інтересу в нормах права: інтереси, що опосередковуються суб’єктивними правами, та інтереси, що не опосередковуються суб’єктивними правами; 7) залежно від відношення інтересу до закону: законні (реалізація яких відбувається в межах правових норм з дотриманням загальноправових принципів) і незаконні; 8) залежно від носіїв: інтереси юридичних і фізичних осіб (інтереси малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх, недієздатних, обмежено дієздатних і повністю дієздатних) [385, с. 21–26]. Подана класифікація здається найбільш повною з точки зору саме юридичного характеру систематизації охоронюваних законом інтересів.

Навіть поверхового погляду достатньо, аби зрозуміти, що класифікація – це не просто поділ на видові елементи, а розподіл статичної сукупності на групи за певними, чітко визначеними критеріями. Поняття «критерій» є необхідним елементом моделювання оптимальних систем і означає еталонну ознаку, на підставі якої робиться оцінювання реального процесу [4, с. 62]. Кожному критерію, який відбиває сутнісні ознаки досліджуваної категорії, можуть відповідати декілька показників, які виступають по відношенню до критерію як частина від загального. Розглянувши запропоновані класифікації інтересів, можна звести можливі критерії класифікації охоронюваних законом інтересів до наступних: мета інтересу, сфера спрямованості (дії, прояву) інтересу, носій інтересу (суб'єкт інтересу), об'єкт дії інтересу, зміст інтересу, характер дії інтересу, форма інтересу, час дії інтересу, галузева приналежність інтересів, ступінь вираження інтересів у нормах права.

Р. О. Стефанчук указує на доцільність застосування змішаного класифікаційного критерію, коли за основу береться об'єкт явища і його мета, а також юридична природа і характер певної категорії [419, с. 129].

Л. В. Федюк, розглядаючи систему особистих немайнових прав, пропонує критерії для проведення їх класифікації, яким доречно приділити увагу і в процесі побудови системи охоронюваних законом інтересів. Так, учена виділяє такі критерії [446, с. 11]: 1) за суб'єктами (можуть належати фізичним особам, можуть належати юридичним особам, можуть належати і фізичним, і юридичним особам); 2) за сферою реалізації (гуманітарні, особистісні, інформативні, соціокультурні, демократизаторські); 3) за призначенням (первинні, похідні); 4) за зв'язками з іншими галузями законодавства (конституційні, адміністративні, трудові, сімейні, житлові, екологічні тощо).

Отже, виходячи з усього вищезазначеного, можна зробити певні висновки і запропонувати власне бачення системи охоронюваних законом інтересів. По-перше, варто взяти до уваги, що власне охоронювані законом

інтереси в цивільному праві слід класифікувати за загальними соціогуманітарними критеріями, які також матимуть велике значення для класифікації охоронюваних законом інтересів. По-друге, основну увагу при класифікації охоронюваних законом інтересів у цивільному праві доречно приділити класифікації, побудованій на системі цивільного права, оскільки вона найбільш повно охоплює можливі сфери прояву охоронюваних законом цивільних інтересів. По-третє, варто зробити акцент на тому, що охоронювані законом інтереси і суб'єктивні права є дуже близькими, спорідненими поняттями, а тому можна проводити певні аналогії. Однак треба враховувати, що суб'єктивні права поділяються на загальні – універсальні, які належать усім без винятку особам, та спеціальні, які наділені лише окремим особам внаслідок або виконання ними певних дій, або спеціального статусу, або за інших підстав, передбачених законом. Проте на охоронювані законом інтереси таке положення навряд чи розповсюджується. Інтерес є завжди індивідуальним, спеціальним. І навіть якщо він певними гранями торкається інших інтересів, співпадає з ними, вони не ототожнюються, оскільки завжди окреслюється суб'єктивним станом окремої особи і йде далі від схожого інтересу іншої особи. Суб'єктивне право в особи є, але, якщо вона не має інтересу в його реалізації, особа ніколи не реалізує своє суб'єктивне право, навіть якщо такому праву притаманні ознаки універсальності. Виходячи з цих базових тез, пропонуємо власну класифікацію охоронюваних законом інтересів у цивільному праві:

I. За станом усвідомленості:

1) усвідомлені інтереси (сформовані стереотипи поведінки, які можуть мати певний статус);

2) неусвідомлені інтереси (не відображені у свідомості особи інтереси, але які вона однаково реалізовує; можуть мати реалістичний, утопічний та антиутопічний характер).

II. За формою існування:

1) природні інтереси (сукупність невід'ємних принципів і дозволів, що належать людині від природи і не залежать від соціальних умов);

2) соціальні інтереси (можливості, які передбачені позитивним правом або іншими соціальними регуляторами).

III. За часом:

1) короткострокові інтереси (за своєю суттю виникають на незначний проміжок часу);

2) довгострокові інтереси (виникають на неосяжний проміжок часу і за своєю суттю можуть існувати довго);

3) постійноіснуючі інтереси (інтереси, які не зникають протягом усього життя);

4) поточні інтереси (відображають реальність);

5) перспективні інтереси (відображають майбутнє).

IV. За стихійністю виникнення:

1) анемнічні інтереси (виникають стихійно й стихійно зникають);

2) інституціональні інтереси (формалізовані, із чітко визначеною структурою).

V. За метою:

1) первинні інтереси (базові);

2) вторинні інтереси (похідні).

VI. За сферою спрямування:

1) політичні інтереси;

2) економічні інтереси;

3) соціально-побутові інтереси;

4) культурно-освітні інтереси тощо.

VII. За режимом реалізації, ступенем індивідуальної визначеності і суспільної значущості:

1) публічні інтереси;

2) приватні інтереси.

VIII. За відображенням у нормах права:

1) інтереси, опосередковані суб’єктивними правами;

2) інтереси, неопосередковані суб’єктивними правами.

IX. За економічним змістом:

1) майнові інтереси (існують у договорах, деліктах, консигнативних зобов’язаннях, речових правовідносинах, виникають із права інтелектуальної власності тощо);

2) немайнові інтереси (існують при забезпеченні особистих немайнових прав, у сфері інтелектуальної (творчої) діяльності, сімейних правовідносинах, медичних правовідносинах тощо).

X. За об’єктом:

1) речові інтереси (об’єктом є певна річ);

2) зобов’язальні інтереси (об’єктом є певні дії).

XI. За носієм:

1) інтереси фізичних осіб;

2) інтереси юридичних осіб;

3) приватні інтереси територіальних громад;

4) приватні інтереси держави.

XII. За присутністю в засобах досягнення цілей:

1) матеріальні інтереси;

2) процесуальні інтереси.

XIII. За інституціональною приналежністю в приватному праві:

1) речові інтереси (стосовно права власності та обмежених речових прав);

2) зобов’язальні інтереси (договірні, деліктні, з обіцянки винагороди, конкурсу, рятування чужого майна тощо);

3) сімейні інтереси;

4) спадкові інтереси;

5) інтереси у сфері інтелектуальної власності;

6) житлові інтереси тощо.

Таким чином, нескінченне розмаїття охоронюваних законом інтересів у цивільному праві може бути представлене певною класифікацією з тим, щоб їх систематизувати, краще зрозуміти видову природу і насамкінець надати правильну оцінку для обрання способів і форм охорони цих інтересів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІ

1. Фактично, можна прослідкувати три варіанти деталізації існування інтересів у правовому полі. По-перше, коли окремий інтерес є повністю відображеним у праві, закріплений у конкретних нормах, тобто охоронювані законом інтереси знайшли своє місце в нормах об'єктивного права. По-друге, інтереси закріплюються і відбиваються в суб'єктивних правах. По-третє, інтерес із самого початку існує поза правом, або не повністю ним закріплюється, або є зафіксованим у праві, але в недостатній чи небажаній для суб'єкта мірі.

2. Інтереси в правовій площині не є рівними, і це відбивається в протиріччях, багатоаспектності і неможливості підвести ці інтереси до спільного знаменника – зробити їх «універсальним компромісним засобом» (як право). Вони є різнорідними, одночасно детермінуються в різних галузях одними й тими ж суб'єктами, можуть реалізуватися спільні інтереси з ідентичним змістом, але різними суб'єктами, до того ж міцно пов'язані з правом (як об'єктивно і нормативно вираженим явищем) і одночасно розташовані максимально близько до потреб суб'єктів соціальних відносин.

3. Інтереси існують незалежно від їх визнання будь-ким, у тому числі з боку права, шляхом закріплення в законі на кшталт суб'єктивних прав. Вони об'єктивні за своїм змістом.

4. Концепція співвідношення понять «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», «правовий інтерес» та «юридичний інтерес» має бути представлена наступною послідовністю: «охоронюваний законом інтерес (законний інтерес) – правовий інтерес – юридичний інтерес». Охоронюваний законом інтерес є набагато ширшим за правовий та юридичний інтереси, поглинає їх як складові і є відповідною «площиною» для існування зазначених двох категорій інтересів. При цьому правовий інтерес – це інтерес у сфері «спрацювання» юридичних норм, а юридичний інтерес – інтерес у процедурній реалізації процесуальних норм. Терміни

«законний інтерес» та «охоронюваний законом інтерес» за своїм смисловим навантаженням є тотожними, оскільки саме законність обумовлює існування вказаної категорії інтересу і надання інтересу законної (легітимної) охорони.

5. Охоронюваний законом інтерес можливий тільки в суспільних відносинах. Він виникає, реалізується і припиняється тільки як суспільне відношення, поза яким не можна й говорити про охоронювані законом інтереси, а тільки про психологічний стан окремої особи.

6. Як і право, охоронюваний законом інтерес виступає регулятором суспільних відносин і певним каталізатором виникнення, зміни й припинення правовідносин у цивільному обороті. Властива йому регулятивна функція реалізується шляхом надання законної (легітимної) охорони інтересам, які відповідають основоположним критеріям розвитку соціуму, держави. На відміну від права, інтерес не має охоронної функції і впливає на відносини не активно, а реактивно, проектуючи свої трансформації у виникнення, зміну та припинення суспільних відносин.

7. Мультиаспектність проявів сутності інтересу полягає в тому, що: 1) інтерес спонукає його носія до дій, які в подальшому формуються в правовідносини; 2) виникнення охоронюваного законом інтересу є запорукою подальшої реалізації прав та обов’язків носія інтересу, застосування певних правових норм; 3) необхідність належного врегулювання множини приватних інтересів є орієнтиром для нормотворця.

8. Інтерес у певній мірі визначає предмет і метод цивільного права. Характер суспільних відносин, що складають предмет цивільного права, визначає і характер їх правового регулювання. Приватні інтереси сторін у кожному конкретному правовідношенні, як правило, є протилежними. Збіг протилежних інтересів дає можливість їх взаємного задоволення, коли суб’єкти є юридично рівними в умовах диспозитивного правового регулювання. При цьому учасники суспільних відносин знаходяться в юридично рівному стані, мають широку автономію волі у виборі конкретного варіанта поведінки, є майново самостійними, що дає можливість

саморегулюватися в рамках засад цивільного права, дозвільному типі правового регулювання, у якому превалюють законодавчі дозволи. Крім того, носії приватних інтересів, як учасники цивільних правовідносин, вільні і у власних діях, що не суперечать закону, і в можливостях на власний розсуд використовувати чи не використовувати надані цивільно-правові способи та форми захисту їхніх інтересів.

9. Інтерес є передумовою виникнення, розвитку та припинення суб'єктивного права. Суб'єктивне право (міру дозволеної поведінки) слід розглядати як засіб реалізації інтересу, що полягає в соціальній потребі (необхідності) такої поведінки. Шляхом реалізації суб'єктивних прав інтереси втілюються у правовідносинах, урегульованих нормами приватного права.

10. За своєю сутністю охоронюваний законом інтерес є домаганням (рос.: притязанием), що означає скерування особи на досягнення певного блага або статусу, а за правовою природою – дозволом, оскільки особа вільна у своїх діях за принципом in favorem – дозволено все, що не заборонено законом.

11. Існування охоронюваних законом інтересів – це не просто дозвоління з боку держави на їх реалізацію, а наявність достатньої системи засобів реалізації, передбаченої і встановленої державою задля забезпечення можливості їх здійснення.

12. Охоронюваний законом приватний інтерес реалізується добровільно, за власною ініціативою. Він обумовлює ініціативу в реалізації правосуб'єктності шляхом волевиявлення.

13. Утворюючим елементом у структурі приватного охоронюваного законом інтересу є усвідомлення суб'єктом необхідності в отриманні блага – саме усвідомлена необхідність детермінує постановку цілі та вибір шляху її досягнення (утворюючий елемент). Цей елемент утілює в собі значну частину всього змісту приватного охоронюваного законом інтересу. Другий елемент поняття – це надана законом охорона (визначальний елемент), що

містить дві складові: перша – правові норми, принципи, презумпції тощо, які забезпечують усунення перешкод, закріплюють гарантії в реалізації законного інтересу (тобто завдяки ним можна дійсно захищати охоронюваний законом інтерес), друга – Конституція і закони України, суспільні інтереси, загальновизнані принципи права, яким не може суперечити приватний інтерес, і це є критерієм розповсюдження законної (легітимної) охорони на певний інтерес (цій складовій приватний інтерес має відповідати, щоб вважатися законним).

14. Охоронюваний законом інтерес є певною мірою узагальнюючою категорією, з якою пов'язуються всі інтереси, що не суперечать діючому законодавству і що не знайшли свого відображення в суб'єктивних правах, але мають значення для кожного конкретного суб'єкта правовідносин при набутті певного матеріального або нематеріального блага. Характер охоронюваного законом інтересу є невизначеним. Ця його особливість дозволяє бути ефективно реалізованою в умовах дії диспозитивних норм цивільного права, які найкращим способом сприяють розвитку правовідносин саме відповідно інтересам їх суб'єктів.

15. Запропоновано наступне поняття охоронюваного законом інтересу: охоронюваний законом інтерес у цивільному праві слід розуміти як усвідомлене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії чи, навпаки, утримуватися від них, знаходиться в правовому полі та забезпечується в реалізації підтримкою держави, здійснюється у формі дозволу і відбивається в конкретних правовідносинах.

16. Право, відображене в нормах законів, має узгоджувати публічні й приватні інтереси. Мінливість і постійний рух межі між приватним і публічним правом, приватними і публічними інтересами відбиваються в тому, що те, у чому раніше полягав суспільний або державний інтерес, набуває сенсу тільки в якості приватного інтересу. Але цілком можлива й інша ситуація – визнання за приватними інтересами загальносуспільної

важливості і виведення їх у ранг публічних. Так чи інакше, але публічні інтереси служать засобом для досягнення цілей приватного права, яке є безсумнівно великою цінністю в громадянському суспільстві.

17. Наслідком співіснування приватних і публічних інтересів, їх узгодження і встановлення балансу стає правопорядок. Він є конгломератом урахування, захисту й охорони законних інтересів осіб, існування ефективного механізму їх реалізації, оптимального задоволення.

18. Публічний інтерес може й повинен бути відображеним у нормах як публічного, так і приватного права, оскільки тільки «роботою» публічного інтересу буде забезпечений інтерес приватний. Велика значимість публічних інтересів для збалансованого суспільного розвитку полягає саме в тому, що вони спрямовані на забезпечення охоронюваних законом інтересів кожної окремої особистості, і тим самим вони мають бути підпорядковуватися інтересам приватним, особистим. Категорія публічності в суспільстві підлягає постійному переосмисленню.

19. Конститутивні ознаки приватного охоронюваного законом інтересу зводяться до наступних: 1) належить окремому, автономному й відносно самостійному суб'єкту і пов'язаний безпосередньо з ним; 2) зумовлений індивідуальними якостями, устремліннями, мотивами, цілями, потребами суб'єкта або групи суб'єктів; 3) певним чином протистоїть публічному інтересу з його особливим змістом; 4) урегульований, як правило, нормами приватного права; 5) реалізується добровільно і за власною ініціативою; 6) захист порушеного приватного інтересу відбувається за активних дій самої особи і йде від неї; 7) для суспільства в цілому він, як правило, не є загальновизнаним і не є пріоритетним.

20. Існують як мінімум чотири суб'єкти охоронюваних законом інтересів: особа, група, держава, суспільство. Тож ми можемо говорити про індивідуальні, групові, державні та суспільні інтереси.

21. Системі охоронюваних законом інтересів притаманні такі ознаки: цілісність, єдність, структурованість, ієрархічність, стабільність,

ефективність, диференційованість. Ознаки системи охоронюваних законом інтересів доповнюються її властивостями: вона є об'єктивно існуючою категорією; здатна оновлюватися, витісняючи ті елементи (охоронювані законом інтереси), які застаріли й не відповідають її поточним вимогам і потребам, фактично усуваючи їх; відтворює соціально-економічні перетворення в суспільстві, державі й реагує на ці зміни трансформацією своїх складових елементів; є функціональною, що означає залежність кожного елемента системи від його ролі в суспільних відносинах, впливі на них і на їхнє врегулювання; виражає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм; є гетеромною, тобто складається із систем більш низького порядку і одночасно може виступати елементом системи більш високого порядку; поєднує в собі динамічність і статичність, тобто знаходиться і в стані перманентного розвитку та якісних змін, і має у своїй основі відносно сталий характер щодо принципів функціонування протягом тривалого історичного періоду.

22. Система охоронюваних законом інтересів може мати у своєму складі підсистеми – складові системи, у яких можна виокремити інші складові – елементи, а елемент системи – це найпростіша неподільна складова системи.

23. У системи може бути видова (горизонтальна) та рівнева (вертикальна) класифікації інтересів. Разом вони складають систему інтересів, яку варто будувати, виходячи з наступних постулатів. По-перше, слід узяти до уваги, що власне охоронювані законом інтереси в цивільному праві можна класифікувати за загальними соціогуманітарними критеріями, які також матимуть велике значення для класифікації охоронюваних законом інтересів. По-друге, основну увагу при класифікації охоронюваних законом інтересів у цивільному праві доречно приділити класифікації, побудованій на системі цивільного права, оскільки вона найбільш повно охоплює можливості сфери прояву охоронюваних законом цивільних інтересів. По-третє, варто зробити акцент на тому, що охоронювані законом інтереси і

суб’єктивні права є дуже близькими, спорідненими поняттями, а тому можна проводити певні аналогії.

24. Принципи реалізації охоронюваних законом інтересів – це об’єктивно існуючі першооснови розвитку громадянського суспільства, які виявляються в дозволених (незаборонених) правом і мораллю межах, спрямовані на задоволення усвідомленої суб’єктом права необхідності в отриманні певного блага, зміни правового статусу й реалізуються у формі правовідношення, виконуючи тим самим регулятивну роль.

25. Аналіз цивільного законодавства й наукових робіт щодо принципів цивільно-правового регулювання дозволяють запропонувати наступну низку принципів, відповідно з якими існуючі інтереси «проходитимуть перевірку» на відповідність охоронюваності законом і можливості включення їх до системи охоронюваних законом інтересів. Це: принцип самостійності й ініціативи в набутті, здійсненні й захисті цивільних інтересів; принцип безперешкодної реалізації цивільних прав та інтересів; принцип заборони зловживання правом і неналежного здійснення цивільних прав; принцип належного виконання цивільно-правових обов’язків; принцип юридичної рівності суб’єктів цивільних правовідносин, який передбачає збереження балансу їхніх інтересів; принцип справедливості, добросовісності та розумності; принцип судового захисту цивільного інтересу; принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини; принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, установлених законом, недоторканності власності; принцип свободи договору; принцип свободи підприємницької діяльності, не забороненої законом.

26. Доречно визначити такі критерії класифікації охоронюваних законом інтересів: мета інтересу, сфера спрямованості (дії, прояву) інтересу, носій інтересу (суб’єкт інтересу), об’єкт дії інтересу, зміст інтересу, характер дії інтересу, форма інтересу, час дії інтересу, галузева приналежність інтересів, ступінь вираження інтересів у нормах права.

27. Запропоновано власну класифікацію охоронюваних законом інтересів у приватному праві. Так, охоронювані законом інтереси поділяються: 1) за станом усвідомленості: усвідомлені інтереси (сформовані стереотипи поведінки, які можуть мати певний статус); неусвідомлені інтереси (не відображені у свідомості особи інтереси, але які вона однаково реалізовує; можуть мати реалістичний, утопічний та антиутопічний характер); 2) за формою існування: природні інтереси (сукупність невід'ємних принципів і дозволів, що залежать від природи людині і не залежать від соціальних умов); соціальні інтереси (можливості, які передбачені позитивним правом або іншими соціальними регуляторами); 3) за часом: короткострокові інтереси (за своєю суттю виникають на незначний проміжок часу); довгострокові інтереси (виникають на неосяжний проміжок часу і за своєю суттю можуть існувати довго); постійноіснуючі інтереси (інтереси, які не зникають протягом усього життя); поточні інтереси (відображають реальність); перспективні інтереси (відображають майбутнє); 4) за стихійністю виникнення: анемнічні інтереси (виникають стихійно й стихійно зникають); інституціональні інтереси (формалізовані, із чітко визначеною структурою); 5) за метою: первинні інтереси (базові); вторинні інтереси (похідні); 6) за сферою спрямування: політичні інтереси; економічні інтереси; соціально-побутові інтереси; культурно-освітні тощо; 7) за режимом реалізації, ступенем індивідуальної визначеності і суспільної значущості: публічні інтереси; приватні інтереси; 8) за відображенням у нормах права: інтереси, опосередковані суб'єктивними правами; інтереси, неопосередковані суб'єктивними правами; 9) за економічним змістом: майнові інтереси (існують у договорах, деліктах, консигнативних зобов'язаннях, речових правовідносинах, виникають із права інтелектуальної власності тощо); немайнові інтереси (існують у забезпеченні особистих немайнових прав, сфері інтелектуальної (творчої) діяльності, сімейних правовідносинах, медичних відносинах тощо); 10) за об'єктом: речові інтереси; зобов'язальні інтереси; 11) за носієм: інтереси фізичних осіб;

інтереси юридичних осіб; приватні інтереси територіальних громад; приватні інтереси держави; 12) за присутністю в засобах досягнення цілей: матеріальні інтереси; процесуальні інтереси; 13) за інституціональною приналежністю в приватному праві: речові інтереси (стосовно права власності та обмежених речових прав); зобов'язальні інтереси (договірні, деліктні, з обіцянки винагороди, конкурсу, рятування чужого майна тощо); сімейні інтереси; спадкові інтереси; інтереси у сфері інтелектуальної власності; житлові інтереси тощо.

Розділ ІІІ. РОЛЬ ОХОРОНЮВАНОГО ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСУ У ФОРМУВАННІ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЙОГО ЗАХИСТОМ

3.1. Охоронюваний законом інтерес як елемент цивільних правовідносин

На волю людей, а значить і на їх свідому поведінку, покликані впливати норми права. Тільки таким чином можна формувати певні суспільні відносини в правовому полі і сприяти їх зміні, модернізації, виникненню нових відносин за наявності відповідних об'єктивних передумов. Варто погодитися з думкою, що право є універсальним «синтезатором» різнорідних інтересів й виконує свою регулятивну функцію, виходячи з об'єктивних факторів. А інтерес визначає необхідний набір специфічних юридичних засобів і механізмів, що впливають на суспільні відносини [194, с. 31]. Він набуває здатності бути юридичним фактом, що тягне за собою можливість створювати наслідки у вигляді виникнення, зміни або припинення правовідносин. Тож для з'ясування правової природи і змісту інтересу необхідно його розглядати в контексті з формою реалізації – правовідносинами.

Інтереси є певним «посередником» між правом і існуючими відносинами, вони реалізуються як у праві, так і в суспільних відносинах, пронизуючи їх своїм духом. Отже, інтерес не може не пов'язуватися із суспільними відносинами, а тим більше – із правовідносинами, які одночасно виступають і формою врегулювання конкретних вольових відносин (тими межами, у яких він може бути реалізованим), і, разом з тим, їх здійсненням (реальною поведінкою учасників), оскільки не існує двох відносин – правового і фактичного [499, с. 278]. Він є їх передумовою, складовою, стимулом до розвитку, зміни та припинення. Ми підтримуємо позицію вчених, які називають інтереси необхідною структуроутворюючою ланкою й

елементом правовідношення, аргументуючи це тим, що, з одного боку, права й обов'язки є юридичними засобами реалізації інтересів, а правовідносини, з іншого боку, є суспільними відносинами, урегульованими нормою права. Й інтерес, визначаючи функцію суб'єктивного права, буде необхідним елементом правовідношення [217, с. 102]. До того ж правовідносини складаються не лише із суб'єктивних прав, а й і з охоронюваних законом інтересів, що суб'єктивними правами не опосередковані. О. О. Юрченко наводить іншу аргументацію на користь місця інтересу в складі правовідношення, зазначаючи, що «інтерес є необхідним структуроутворюючим елементом цивільного правовідношення, оскільки саме залежно від інтересів суб'єктів правовідношення виникають і організуються зустрічні права і обов'язки» [502, с. 43].

Інші вчені підкреслюють динаміку, яку надає розвитку правовідношення охоронюваний законом інтерес, указуючи на те, що ці інтереси «впливають вплив на формування суб'єктивної спрямованості на здійснення конфліктних дій у конкретному правовідношенні» [246, с. 44]. Вони є тим двигуном, що надає цивільному правовідношенню розвитку, встановлює тривалі, гарантовані, надійні, стабільні економічні зв'язки й умови ініціативної діяльності, які в кінцевому результаті приводять до якісного й ефективного нормативного регулювання.

Правове регулювання являє собою регулювання через засоби правових велінь і можливе при наявності всіх умов, необхідних для дії правової норми [241, с. 65]. М. І. Матузов відзначив специфіку правового впливу, що полягає в особливому розмежуванні та поєднанні інтересів, оскільки правове регулювання не може базуватися як виключно на моральних засадах, так і на одному лише державному примусі, неабияку роль відіграють дозволи, заборони, стимули та правообмеженнями. Це притаманно будь-якому типу права [209, с. 174]. Правовідносини – уже результат дії правового регулювання, впливу на суспільні відносини. Правове регулювання не є причиною створення нових суспільних відносин, воно лише надає певну

правову форму вже існуючим відносинам. Традиційно, під правовідносинами розуміють суспільні відносини, що врегульовані нормами права, тобто зв'язок між суб'єктами правовідносин у вигляді кореспондуючих прав і обов'язків, при цьому реалізація прав і дотримання обов'язків забезпечується державою шляхом створення відповідних інститутів. До складу правовідносин входять: об'єкти, суб'єкти та зміст правовідносин. Об'єктами правовідносин, зазвичай, уважаються матеріальні та нематеріальні блага, завдяки яким виникають правовідносини. До суб'єктів слід віднести безпосередніх учасників правовідносин. Зміст правовідносин формують суб'єктивні права та обов'язки їх учасників. При цьому правовідносини не існують самі по собі, вони виникають за наявності передумов, до яких відносяться: норми права, юридичні факти, правосуб'єктність та діяння суб'єктів. У загальній теорії права конкретизується, що правовідношення побудовано так, як індивідуалізуються інтереси сторін, а точніше, основний інтерес управомоченої особи, що виступає критерієм розподілу прав і обов'язків між особами, які протистоять у правовідношенні [432, с. 682].

Для виникнення правовідносин необхідна наявність передбачених законом підстав – певних юридичних фактів, які виступають у двох іпостасях: дії – обставини, що виникають за волею людини, та події – обставини, що відбуваються поза волею людини. Якщо ми дійшли категорії волі як передумови виникнення певного правовідношення, яка виявляється в можливості вибору поведінки в межах закону для забезпечення своїх інтересів, ми маємо повне право пов'язати її з іншою категорією – інтересом. Оскільки дії, відбуваючись в інтересах і з волі людини, можуть бути правомірними (що відповідають нормам цивільного законодавства) і неправомірними (тими, що суперечать закону). Отже, підставами виникнення правовідносин можуть бути правомірні (законні) і неправомірні (незаконні) відображені в певних юридичних фактах інтереси осіб. При цьому як правовідносини, і відповідно, інтерес, що є їх елементом, ми розглядаємо лише правомірну поведінку, адже юридична наука дотримується того

положення, що не будь-яке суспільне відношення є правовідношенням, а лише те, що знаходиться в правовій площині і реалізується в рамках закону. Неправомірна поведінка розглядається, як юридичний факт – підстава виникнення охоронних правовідносин.

Правомірні дії також поділяються за наявністю волі людини на ті, що виникають незалежно від наміру особи, – юридичні вчинки, й ті, що спричиняють відповідні юридичні наслідки лише за наміром особи, – юридичні акти. Тож воля людини як бажання породити певні юридичні права й обов'язки існує лише для таких юридичних фактів, як юридичні акти – адміністративні акти й правочини. Таким чином, для цих правовідносин інтерес буде відігравати головну, позитивну роль і виступати абсолютно законним.

У юриспруденції вже доведено, що існує розуміння охоронюваних законом інтересів у широкому і вузькому смислі. У широкому смислі охоронювані законом інтереси відображені в нормах об'єктивного права й формалізовані в суб'єктивних правах. До того ж суб'єктивне право являє собою належні кожній окремій особі вид і міру можливої поведінки, що гарантується державою за допомогою норм об'єктивного права і дозволяє управомоченій особі вчинювати певні дії, вимагати відповідної поведінки від інших осіб, користуватися соціальним благом, звертатися до державних інституцій за захистом [10, с. 15]. У вузькому значенні охоронювані законом інтереси вважаються такими можливостями, що не знайшли свого опосередкування суб'єктивними правами, але їх реалізація гарантується законним захистом.

Питання включення інтересів до складу суб'єктивного права не нове. Розпочали дискусію Є. М. Трубецькой [441, с. 382] і І. О. Покровський [261, с. 117]. За радянських часів А. В. Венедиктов, Ю. К. Толстой, О. С. Іоффе, Ф. М. Аскназій, Є. О. Мотовіловкер називали інтерес основним елементом суб'єктивного права, а С. Ф. Кечекьян, В. П. Грибанов, С. М. Братусь, Р. О. Халфіна, Р. Є. Гукасян співвідносили інтереси й суб'єктивні права (а

також юридичні обов'язки), як причину і наслідок, як засіб і ціль, віддаючи пріоритет у правовому полі тільки суб'єктивним правам.

В. К. Попов наголошував на тому, що інтерес пов'язаний із суб'єктивним правом, як зміст і форма: змістом виступає інтерес, який є одночасно й об'єктом суб'єктивного права, а право – юридична форма реалізації інтересів [264, с. 87]. По суті, це є продовженням тези Р. Ієринга, що «права суть захищені інтереси» [127, с. 13].

В. Ф. Сіренко зазначав, що за радянських часів поняття «законні інтереси» пов'язували із пробільністю матеріального права, коли суб'єктивне право не опосередковувало інтерес [398, с. 49].

Ю. В. Тихонравов, ототожнюючи законний інтерес і суб'єктивне право, уважаючи їх різновидом юридичного дозволу користуватися певним соціальним благом, убачав сутність інтересу в регулятивній функції, спрямованій на задоволення власних інтересів особи [437, с. 176].

М. А. Гурвич говорив, що, на відміну від матеріального суб'єктивного права, охоронюваний законом інтерес (законний інтерес) є «вигода, забезпечена нормою не матеріального права, а охоронною, насамперед, процесуальною нормою» [99, с. 86].

Законні інтереси, якщо порівнювати їх із суб'єктивними правами, не гарантовані законом, але й не суперечать йому. Вони легальні з точки зору духу, а не букви закону. М. С. Малеін уважав неперспективним (малопереконливим) пов'язувати наявність законних інтересів з тим, що через багатоманітність інтересів держава не здатна закріпити їх у якості суб'єктивних прав. На прикладах цивільного законодавства вказував на такі можливості, але їх незакріплення пов'язував не з пробільністю права, а з економічними причинами. Він писав, що «законний інтерес, як і суб'єктивне право, оснований на законі. Проте норми, у яких він відображений, не є нормами прямої дії і внаслідок цього породжують правовідносини загального, а не конкретного типу» [192, с. 31].

Сучасна правова доктрина чітко розмежовує законний інтерес та суб'єктивне право (підтвердженням цього є позиції О. М. Вінник [59, с. 41–42], С. В. Михайлова [217, с. 95], М. В. Першина [254, с. 174], М. Л. Нохріної [233], О. Я. Курбатова [175], О. О. Юрченко [502, с. 35] та ін.).

У своїй спільній монографії О. В. Малько та В. В. Субочев згадують про «діалектичну єдність» законних інтересів і юридичних обов'язків, при цьому останні допомагають не лише захищати інтереси, а й регулювати їх за допомогою ефективних стимулів і обмежень, які знов-таки впливають на спрямованість законних інтересів. На думку авторів, «законні інтереси, відбиваючи суттєві потреби, насичують правовідносини тим чи іншим конкретним змістом» [194, с. 131]. При цьому сутність охоронюваного законом інтересу виражається в тому, що він, не породжуючи юридичних обов'язків, фактично сприяє їх створенню при виникненні правовідносин. А перед цим згадувалось, що «законному інтересу кореспондує обов'язок учасників будь-яких правовідносин не заважати заінтересованій особі намагатися використати можливість для реалізації свого інтересу» [194, с. 113], і при цьому «законні інтереси не відрізняються формальною визначеністю їх у законодавстві. Юридичний обов'язок, на відміну від законного інтересу, завжди ... встановлюється правовою нормою. ... Юридичний обов'язок передбачає, перш за все, задоволення інтересів управомоченого, не припиняючи, між тим, фокусувати в собі різні загальнодержавні й індивідуальні інтереси» [194, с. 118–119]. На цій позиції стоїть і М. В. Вітрук [57, с. 108–109]. Варто підтримати тезу Р. Е. Гукасяна щодо співвідношення інтересу не лише із суб'єктивними правами, а й обов'язками: «Межі між правами й обов'язками не залишаються незмінними: право може трансформуватися в обов'язок і навпаки... Стимулами реалізації суб'єктивних прав, як і обов'язків, є інтереси. Інших стимулів людської діяльності не існує. Але різниця тут є, і полягає вона в тому, що суб'єктивне право опосередковує інтерес, який сформувався незалежно від нього під впливом різних життєвих обставин; інтерес, що рухає виконання обов'язку,

сформований самим обов'язком, можливістю застосування примусу й спрямований на те, щоб уникнути відповідальності. Тому носії як суб'єктивних прав, так і обов'язків діють у своїх інтересах, але не проти них» [95, с. 413].

Р. О. Стефанчук указує, що юридичні обов'язки кореспондують суб'єктивному цивільному праву, а не охоронюваному законом інтересу, який забезпечується іншим чином [464]. Інтерес виступає сполучною ланкою між різного роду благами й суб'єктивними правами. Тому визнання за суб'єктом цивільного права правоздатності є визнанням гіпотетичної можливості існування в цього суб'єкта різних інтересів [38, с. 23].

М. І. Матузов відзначав, що в якості суб'єктивних прав оформлюються лише найбільш важливі, суттєві, суспільно значущі інтереси. Однак, на його думку, було б неправильно пов'язувати існування законних інтересів з прогалинами в законодавстві, хоча вчений і припускав застосування аналогії для захисту прав і законних інтересів громадян [209, с. 28]. К. Е. Торган у свою чергу підкреслював, що «без аналізу інтересу немислиме правильне застосування аналогії права і аналогії закону» [439, с. 17].

Деякі автори зазначають, що «інтерес так і залишиться інтересом, якщо він не охороняється державою, і стає суб'єктивним правом, якщо така охорона йому забезпечена» [241, с. 219]. Але в такому разі охоронюваний законом інтерес узагалі виводиться з правового поля: він або є в складі суб'єктивного права, або його взагалі немає.

Питанням можливості включення охоронюваних законом інтересів до правового статусу активно займалися О. В. Малько та В. В. Субочев. Вони дійшли висновку, що «законні інтереси – статусно-правова категорія. Вона доповнює правовий статус особи не лише кількісно. Невключення законних інтересів до правового статусу значно звужує його сутність, збіднює його зміст, спрощує його структуру. Усе це знижує «статус» правового статусу в системі інших правових категорій і явищ, зменшує його соціальну й правову цінність, створює в ньому своєрідну «прогалину», хоча й не завжди, на

перший погляд, досить відчутну» [426, с. 133]. М. В. Вітрук свого часу чітко вказував, що «законні інтереси доповнюють систему юридичних прав, свобод і обов'язків особи, виступаючи структурним елементом правового статусу» [56]. А. М. Смирнов, аналізуючи визначення правового статусу в правовій доктрині приходить висновку, що «правовий статус містить у собі основні права й обов'язки, законні інтереси, їх юридичні гарантії, а також правоздатність» [403, с. 89]. Отже, охоронювані законом інтереси виступають і елементом правовідносин, і елементом правового статусу осіб.

Таким чином, сукупність суб'єктивних прав і обов'язків, яка втілена в правовий статус, а також їх реалізація, що визначає поведінку осіб, формує структуру і зміст правовідношення.

У правовій науці звернено увагу, що під реалізацією права розуміється не лише закріплення за громадянином того чи іншого суб'єктивного права, але перш за все його матеріалізація, дійсне й повне досягнення цією особою основної й похідної цілей, отримання тих благ і цінностей, задоволення інтересів, які ніби запрограмовані даним суб'єктивним правом і складають основу його змісту [155]. А вже результатом дій особи з реалізації права стає виникнення правовідношення. Цю тезу можна поширити й на реалізацію охоронюваних законом інтересів і за аналогією із запропонованим дослідниками механізмом реалізації прав і виконання обов'язків допустити, що для механізму реалізації охоронюваних законом інтересів характерні динамізм; спрямованість на фактичне його задоволення; специфічний склад механізму реалізації, обумовлений його змістом і закономірностями відповідних соціальних відносин [46, с. 20]. Є. В. Вавілін виділяє наступні елементи механізму здійснення цивільних прав: правова доктрина, норми права, звичаї ділового обороту, організаційно-суб'єктні складові, цивільне правовідношення [46, с. 22–23]. Ця точка зору є вельми цікавою, оскільки, традиційно, суб'єктивні права й обов'язки становлять елементи правовідносин, а не навпаки – правовідносини стають елементом реалізації суб'єктивних прав. Ми переконані, що правовідношення не можна звужувати

до реалізації суб'єктивних прав і виконання обов'язків. Воно є формою і встановлює межі, у яких охоронювані законом інтереси, суб'єктивні права і юридичні обов'язки можуть здійснюватися. В іншому випадку зміст і форма явища змішуються, хоча ніхто не заперечує того факту, що суб'єктивні права можуть реалізовуватися, а юридичні обов'язки виконуватися тільки в правовідношенні. Інакше й бути не може.

Реалізація інтересу – це об'єктивна життєва необхідність для будь-якого суспільного формування. Процес реалізації – завершальний етап взаємодії інтересів. Діяльність стосовно реалізації інтересів обумовлена об'єктивними чинниками. Сам факт реалізації інтересу виступає характеристикою суспільного зростання, визначений розвитком правовідносин.

Варто підтримати Г. В. Мальцева, що «основною вимогою норми права є вільна реалізація індивідуальних інтересів, передача юридичного рішення за певними питаннями на розсуд самої заінтересованої особи» [201, с. 386], з огляду на те, що позитивістські течії в юриспруденції мали величезний вплив на політику права в нашій країні, що стало причиною переваги норми права над реальними інтересами, які вимагають не сліпого наслідування нормі, а наявності певного руху й постійних можливостей «розширювати межі» правового поля приватних інтересів.

В умовах відсутності формальної визначеності й закріплення в нормі позитивного законодавства реалізація охоронюваних законом інтересів забезпечується наявністю узгодженого механізму дії «духу права» у формі дозволів, правових можливостей, гарантій, принципів правового регулювання.

Охоронювані законом інтереси не тільки реалізуються завдяки загальним правовим гарантіям, а й самі виступають гарантією законності і встановлення правової держави. Гарантії – міри забезпечення; умови, які сприяють здійсненню й охороні інтересів, «гарантії реалізації інтересів – це певний механізм, який органічно входить у сам процес правового

регулювання і спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини» [426, с. 263]. Зазначені гарантії слід поділяти на загальні та спеціальні. Загальними гарантіями реалізації охоронюваних законом інтересів будуть економічні, політичні, соціальні, ідеологічні гарантії. Спеціальними – юридичні гарантії.

Економічні гарантії (доцільно провести аналогію з економічними факторами існування самих законних інтересів) пов'язані з матеріальними умовами життя кожної людини і суспільства в цілому, з його економічною базою. Рівень матеріальної забезпеченості людини, її статок впливає, по-перше, на сам характер законних інтересів, на їх спрямованість, на способи досягнення поставлених цілей; по-друге, на можливість компетентних органів і держави в цілому сприяти реалізації останніх. Якщо держава через обмеженість матеріальних ресурсів і постійну нестачу бюджетних коштів не в змозі реалізувати багато конче необхідних цільових програм і здійснювати фінансування правоохоронних органів у належному об'ємі, то про ефективні гарантії реалізації охоронюваних законом інтересів говорити важко.

Політичні гарантії пов'язані з існуючим політичним устроєм, його принципами й закономірностями. Уже сталі основні демократичні інститути створюють належну атмосферу, яка сприяє реалізації охоронюваних законом інтересів, однак, безперечно, у політичному устрої завжди існують прогалини й недоліки, які потребують постійного моніторингу на предмет усунення.

Соціальні гарантії пов'язані з існуючими в суспільстві групами населення, які можна класифікувати за багатьма факторами – професійні спілки, громадські організації, політичні партії тощо. До суспільних гарантій можна віднести гарантії, які визначаються безпосередньо рівнем розвитку окремих груп або суспільства в цілому, тими ж нормами й неписаними правилами, що ними негласно підтримуються. Суспільні гарантії розширюють умови реалізації законних інтересів, несуть у собі нові форми, засоби, методи гарантованості й тим самим роблять систему гарантій законних інтересів більш результативною і життєвою [194, с. 264].

Можна говорити і про ідеологічні гарантії, що полягають у сформованій у суспільстві свідомості, загальній культурі, відповідають рівню моральних цінностей, рівню правосвідомості громадян тощо.

Найважливіше місце в системі захисту охоронюваних законом інтересів займають гарантії юридичні. М. В. Вітрук відзначав: «Юридичні гарантії (закріплені в праві засоби) націлені на забезпечення безпосередньої реалізації та захисту юридичних прав, обов'язків та законних інтересів особи» [55, с. 12]. Юридичні гарантії є спеціальними й опосередковують усі інші – загальні гарантії. Юридичні гарантії ніби «перекладають» на свою «юридичну мову» загальні гарантії, концентрують у нормах, інститутах, галузях права в стислому вигляді їх основний зміст [194, с. 265]. Уважаємо за необхідне віднести до юридичних гарантій встановлені системою права способи правового регулювання – дозволи, зобов'язання та заборони, утілені в певних нормах чи загальних основах законодавства, а також юридичні презумпції приватного права, оскільки вони мають безпосереднє відношення до захисту охоронюваних законом інтересів. Юридичні гарантії містять у собі інститут скарг, клопотань, юридичної відповідальності. До того ж вони можуть мати як матеріальний, так і процесуальний характер.

Наявність певного суб'єктивного права також є гарантією реалізації й захисту похідних від нього охоронюваних законом інтересів. Наприклад, право на вільний доступ про стан навколишнього середовища, закріплене ст. 25-1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [327], є одночасно гарантією реалізації прав на життя, усунення небезпеки, яка загрожує життю, та охорону здоров'я, що закріплені в ст. ст. 281, 282 ЦК України. Важливою юридичною гарантією реалізації охоронюваних законом інтересів, на нашу думку, є наявність сприятливого правового середовища. Цей термін як категорію ввів у науковий обіг Є. В. Вавілін у докторській дисертації на тему «Механізм здійснення цивільних прав і виконання обов'язків», розкриваючи його, як «оптимальний стан системних правових зв'язків (сукупності умов і правових засобів), що найбільш позитивно

впливають на здійснення суб'єктивних прав і виконання обов'язків та стимулюють цивільний оборот» [46, с. 31]. Саме загальні гарантії – економічні, політичні, соціальні й ідеологічні – формують сприятливе правове середовище, у якому заохочується ініціативність цивільного обороту, поважаються немайнові права і права власності, виконуються закони, існує високий рівень правової культури. Власне в такому середовищі охоронювані законом інтереси реалізуються природним шляхом, не через їх захист, і являють багатоманітність форм на благо прогресу громадянського суспільства, підкреслюючи досконалість юридичної техніки правової системи держави.

Іноді в літературі згадується про організаційні гарантії, які полягають в організаційній діяльності державних органів, посадових осіб, громадських організацій, трудових колективів, що сприяють здійсненню приватних охоронюваних законом інтересів; це твердження є лише науковою позицією і не має певного практичного сенсу. Оскільки компетенцію вказаних органів, осіб, інститутів, їх організаційну діяльність регламентовано юридичними нормами, викладеними в законах та підзаконних актах, то відокремлювати разом з юридичними гарантіями захисту охоронюваних законом інтересів гарантії організаційні недоцільно.

Аналізуючи загальні й спеціальні гарантії, важливо наголосити на тому, що безпосередню реалізацію, охорону та захист охоронюваних законом інтересів загальні гарантії забезпечити не можуть. Вони виконують цю роль, відбиваючись у гарантіях юридичних. Ефективність загальних гарантій буде прямо залежати від того, наскільки точно і своєчасно вони відтворяться в юридичних гарантіях. А вже юридичні гарантії створять все необхідне для охорони й захисту, правомірної й безперешкодної реалізації охоронюваних законом інтересів.

Зазначимо, що обсяг захисту, який надається суб'єктивним правам та охоронюваним законом інтересам, у приватному праві досить різний. Держава не в змозі втілити всі можливі необхідності, усвідомлені суб'єктом

права як інтереси, через правові приписи. Тобто загальні гарантії охоронюваних законом інтересів є значно слабшими, ніж гарантії суб'єктивних прав, тому юридичні гарантії інтересів не спрямовані на їх забезпечення, а лише не перешкоджають їх здійсненню. Сутність охоронюваного законом інтересу виступає запорукою того, що він не може бути забезпечений і отримати захист, як суб'єктивні права. Переважна більшість інтересів не мають необхідних інструментів для їх захисту, забезпечення певною правовою необхідністю, на відміну від суб'єктивного права. Загальний зміст законодавства, безперечно, гарантує реалізацію законних інтересів, але ця гарантія виявляється у формі сприяння реалізації тих чи інших інтересів, саме тому їх охорона та захист часом недостатньо повні.

Однак визнання законодавцем певних інтересів у приватному праві в якості охоронюваних законом свідчить про те, що вони можуть бути самостійним предметом правового захисту, і це вже саме по собі є найважливішою гарантією їх реалізації. Зазначене породжує спектр правових наслідків та гарантій іншого роду, а також значне різноманіття правовідносин з реалізації охоронюваних законом інтересів. Про це говорить і В. В. Субочев, коли пише, що законні інтереси, «маючи подвійну природу, є як особливим правовим засобом, так і самостійним об'єктом правового захисту й охорони, відіграють значну роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин» [427, с. 424].

О. В. Малько та В. В. Субочев підкреслюють, що на гарантованості законних інтересів відбивається факт того, що їм, на відміну від суб'єктивних прав, не протистоїть певний юридичний обов'язок. До того ж у більшості випадків охоронювані законом інтереси не гарантовані конкретно в нормах об'єктивного права, а забезпечені лише загальним змістом, духом закону, загальними правовими засадами, соціально-правовою скерованістю. Юридичній гарантованості охоронюваних законом інтересів притаманний загальний, менш визначений характер у порівнянні із суб'єктивними

правами. Оскільки вони не є чіткими, конкретними за змістом (не в смислі його елементів, що є достатньо стійкими та постійними, а в смислі його співвідношення з чинними правовими приписами та існуючими правовими можливостями й обов'язками контрагентів), законні інтереси відповідно і гарантовані не завжди чітко та конкретно [194, с. 266].

У юридичному плані основною гарантією реалізації охоронюваного законом інтересу є факт існування суб'єктивного права на захист охоронюваних законом інтересів.

Окреме значення в механізмі захисту приватних охоронюваних законом інтересів мають принципи цивільного права – ті засади, керівні положення права, на яких будується регулювання конкретних правовідносин. Принципи права являють собою «нормативні узагальнення найбільш високого рівня, стиснене, концентроване вираження змісту права, своєрідні згустки правової матерії» [6, с. 293]. ЦК України закріплює такі засади цивільного законодавства: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності; свобода договору; свобода підприємницької діяльності; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність. У попередньому підрозділі ми дійшли висновку про те, що слід розширити цей перелік, і зазначили, що до принципів, стосовно яких існуючі інтереси «проходитимуть перевірку» на відповідність охоронюваності законом, треба відносити принципи: самостійності й ініціативи в набутті, здійсненні й захисті цивільних інтересів; безперешкодної реалізації цивільних прав та інтересів; заборони зловживання правом і неналежного здійснення цивільних прав; належного виконання цивільно-правових обов'язків; юридичної рівності суб'єктів цивільних правовідносин, який передбачає збереження балансу їхніх інтересів; справедливості, добросовісності та розумності; судового захисту цивільного інтересу; неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом, недоторканності

власності; свободи договору (вступаючи чи не вступаючи в договір, особа реалізує свої власні інтереси); свободи підприємницької діяльності, не забороненої законом. Наявність принципів, під позитивну дію яких потрапляють охоронювані законом інтереси, уже вказує на можливість їхнього захисту. Як правильно пише Є. В. Вавілін, коли закон не дає чітких указівок для врегулювання окремих відносин, суд може керуватися кодифікованими принципами – як галузевими засадами, так і деякими принципами реалізації; при відсутності певних кодифікаційних форм регулятивна і коректуюча функція лежать на принципах реалізації правовідносин, і ці принципи виступають показниками ступеня законності цих правовідносин [47, с. 23]. Учений наголошує, що механізм здійснення прав і обов'язків передбачає наявність чіткої сформованої системи принципів [46, с. 31]. Принципи права незаслужено відкидають правозастосувачі, як щось зі сфери абстрактнонаукового, ілюзорного, непридатного для практики за свою «демагогічність». Проте саме принципи права є тими засадами, завдяки яким реалізовується більшість охоронюваних законом інтересів – не існує відповідної норми права, але сприйнятність і законність інтересу виходить з його духу, що закріплений у правових принципах. Абсолютно правильно зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва: це «правова конструкція, що має стати надійною опорою для рішення суду», а відмова від неї «робить саме право нежиттєздатним (не дозволяє праву в повному обсязі реалізувати поставлені перед ним завдання)» [412, с. 124].

Уважаємо за доцільне зупинитись на можливостях і дійсностях як окремих категоріях, що також впливають на механізм реалізації охоронюваних законом інтересів. Наприклад, на думку М. І. Матузова, для права характерні юридично закріплені можливості, а не реальності, і процес реалізації прав є процесом реалізації «закріплених у ньому можливостей шляхом вольової діяльності людей» [208, с. 19]. «Можливість» і «дійсність» є елементами системи категорій діалектики й призначені для дослідження процесу розвитку. Різні його аспекти відбивають парні категорії як причина і

наслідок, необхідність і випадковість, кількість і якість тощо. Специфіка та основне функціональне призначення розглядуваних нами категорій полягають у тому, щоб відобразити взаємозв'язок станів об'єкта, які змінюють один одне, етапів його розвитку. Зміни набувають характеру розвитку у випадку якісного перетворення об'єкта. Ці категорії означають у теорії розвитку не будь-які близькі стани, а лише ті, що кваліфікуються як різноякісні» [23, с. 182]. У процесі своєї діяльності законодавець перетворює правові можливості на дійсності шляхом їх закріплення в позитивному праві [23, с. 184]. Охоронювані законом інтереси знаходяться в стані правових можливостей. І це їх переважний стан. Лише в ході своєї реалізації (при запуску механізму реалізації) вони перетворюються на категорії дійсності.

Інтерес не лише є обов'язковим чинником чи елементом цивільного правовідношення, у різних площинах застосування виступає критерієм класифікації цивільних правовідносин. Так, залежно:

- від способу задоволення інтересу управомоченої особи і за юридичним змістом інтересу, розрізняють абсолютні правовідносини (інтересам протистоїть невизначена кількість зобов'язаних осіб) та відносні правовідносини (інтересам особи протистоять конкретно визначені особи);
- від економічного навантаження інтересу, виділяють особисті немайнові і майнові відносини;
- від функцій та завдань існування, бувають регулятивні та охоронні правовідносини. Регулятивні складаються із встановлених для осіб прав і обов'язків. Охоронні передбачають застосування до порушника юридичної відповідальності або спрямовані на поновлення порушеного права і є, як правило, процесуальними правовідносинами. Охоронні правовідносини поділяються на правопоновлюючі, компенсаційні і каральні. Охоронюваний законом інтерес фігурує лише в правопоновлюючих та компенсаційних правовідносинах. Для виникнення каральних правовідносин необхідне порушення конкретного суб'єктивного права і наявність конкретної юридичної норми, що передбачає санкцію за це правопорушення.

Основною особливістю охоронних правовідносин є можливість примусового забезпечення певної поведінки зобов'язаної сторони. Як підкреслюють учені, «порушення змісту конкретних регулятивних цивільних правовідносин є тим юридичним фактом, що зумовлює трансформацію останніх у правовідносини охоронні» [458, с. 381];

- від інтенсивності реалізації інтересу, в обов'язках виділяють активні правовідносини, що передбачають здійснення позитивних дій, і пасивні правовідносини, що передбачають утримання від здійснення певних дій;
- від стану суспільних зв'язків, виділяють правовідносини, що опосередковують статику, і правовідносини, що відображають динаміку існуючого відношення;
- від об'єкту, на який спрямований інтерес, та характеру вимог щодо задоволення інтересу, бувають речові та зобов'язальні правовідносини.

Усі види цивільних правовідносин «обслуговують» охоронні, регулятивні і спеціалізовані норми. Це – норми-принципи, норми-дефініції, норми-презумпції, норми-фікції, а також оперативні і колізійні норми [173, с. 3]. Для спеціалізованих норм характерним є те, що вони являються нормами-приписами з двучленною структурою (мають у складі гіпотезу і диспозицію), не містять конкретних моделей поведінки – не закріплюють конкретні права, обов'язки або заборони й виконують специфічні функції в правовому регулюванні [173, с. 6]. Існування таких норм є також значною гарантією реалізації охоронюваних законом інтересів, оскільки: 1) норми-принципи виконують і регулятивну, і охоронну функції (юридична рівність учасників цивільних правовідносин (цивільним законодавством регулюються особисті немайнові і майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників – ч. 1 ст. 1 ЦК України)); 2) норми-дефініції виконують системостворюючу функцію (наприклад, згідно ч. 1 ст. 80 ЦК України юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку); 3) норми-

презумпції виконують системоспрощуючу функцію шляхом необхідності застосування вірогідного припущення (презумпції добросовісності, розумності, вини (опікун учиняє правочини від імені та в інтересах підопічного – ч. 4 ст. 67 ЦК України)); 4) норми-фікції виконують системоспрощуючу функцію шляхом визнання обставин існуючими або неіснуючими (якщо строк договору закінчився, а сторони продовжують його виконувати і не вчиняють дій для його припинення, він вважається поновленим на той же строк (ст. 764 ЦК України)).

Важливим питанням є питання існування права на захист охоронюваного законом інтересу в часі. Тобто мова йде про строки позовної давності для охоронюваних законом інтересів. У літературі, на жаль, це питання не розглядалося. Основна увага приділялась строкам позовної давності для захисту суб'єктивних прав. Законодавець у нормі-дефініції (ст. 256 ЦК України) визначає позовну давність як строк, у межах якого особа може звернутися до суду як за захистом свого цивільного права, так і за захистом свого цивільного інтересу. Інститут позовної давності якнайкраще відтіняє дію охоронюваних законом інтересів щодо встановлення спеціальної позовної давності: із скороченням строку при оскарженні дій виконавця заповіту і його збільшенням при визнанні правочину недійсним, учиненого під впливом насильства або обману чи застосування вимог нікчемного правочину. Інтереси сторін забезпечуються і можливістю збільшення строків позовної давності, а також переліку випадків, на які позовна давність не поширюється. Такий хід законодавця, коли встановлюються підстави захисту, а не зазначаються суб'єктивні права, що можуть підлягати захисту в необмежений період часу, свідчить про передбачення захистити й охоронювані законом інтереси, яких може виникнути нескінченна кількість, і їх недоречно формалізувати в перелік суб'єктивних прав. Важливим аспектом є закріплення в ст. 268 ЦК України ч. 2, що встановлює невичерпний перелік вимог, на які позовна давність не поширюється. Так, у статті названі вимоги: що випливають із порушення особистих немайнових

прав (крім установлених законом); вкладника до банку про видачу вкладу; про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю; власника чи іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право; страхувальника до страховика про здійснення страхової виплати; центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом, стосовно виконання зобов'язань, які випливають із Закону України «Про державний матеріальний резерв», а також передбачено й можливість установлення інших вимог. Таким чином, законодавець розширив межі захисту охоронюваних законом інтересів.

Із усього вищевказаного можна зробити висновок, що охоронюваний законом інтерес є певним правовим засобом як задоволення потреб суб'єктів правовідносин, так і досягнення соціально корисних цілей. Його доцільність, дозволеність, забезпеченість механізмом реалізації з точки зору об'єктивного права буде гарантією його здійснення в результаті певної поведінки суб'єкта правовідносин.

Підсумовуючи, доречно зазначити, що механізмом правового регулювання охоронюваних законом інтересів є система правових засобів, які втілені в принципи, гарантії, дозволи й можливості в цивільному праві, що послідовно організовані з метою реалізації охоронюваних законом інтересів і їх захисту.

Фактично, стадіями реалізації охоронюваних законом інтересів є:

1) моделювання і конкретизація інтересу окремого суб'єкта правовідносин;

2) проходження «перевірки» конкретного інтересу на відповідність охоронюваності законом – законності;

3) безпосереднє здійснення охоронюваних законом інтересів – отримання певного матеріального або нематеріального блага чи зміна правового статусу;

4) при неможливості реалізації охоронюваного законом інтересу – ініціювання його захисту і сам захист, що в кінцевому результаті приведе до позитивного здійснення охоронюваного законом інтересу.

При цьому реалізація охоронюваного законом інтересу не означає припинення цивільних правовідносин. Навпаки, це може стати підставою їх пролонгації, модифікації та трансформації в інший вид (з охоронних – у регулятивні, з речових – у зобов'язальні тощо).

3.2. Право на захист як чинник реалізації захисту охоронюваних законом інтересів

Варто підкреслити, що саме категорія «охоронюваний» виділяє цивільно-правовий інтерес, який є предметом дослідження, серед інших інтересів, тобто охорона (яка в прикладному сенсі відбивається через право на захист), надана певному приватному інтересу (прямі та опосередковані правові норми, норми соціальної поведінки, обумовлені законом (наприклад, звичаї ділового обороту тощо)), «підносить» його серед інших інтересів, визначає в якості законного, «схваленого» правом, суспільством, державою, виступає основною кваліфікуючою ознакою, яка свідчить, що інтерес належить відносити до охоронюваного законом. У літературі йдеться про те, що «потреба в процесі пов'язується не з наявністю норми об'єктивного права, що визнає певний фактичний інтерес правовим, охоронюваним інтересом, і навіть не з наявністю суб'єктивного права і його порушенням, – а із суб'єктивним усвідомленням цих об'єктивних правових реалій особою, яка має право на судовий захист» [386, с. 88].

Певний охоронюваний законом інтерес у правовідносинах отримує правовий захист разом із суб'єктивним правом як невід'ємна частина зазначених правовідносин. При цьому вказаний захист (його форма та зміст) є завжди визначеним нормою права, що охороняє конкретні суспільні відносини. Уважаємо, така теза може бути продовженням відомого вислову

М. С. Малеіна стосовно того, що «право не тільки породжується інтересами, виражає їх, але також охороняє інтереси. У цьому смислі інтерес виступає об'єктом правової охорони, а право – охоронюваним законом інтересом» [192, с. 27].

У зв’язку з цим є доцільним розкрити співвідношення понять захисту та охорони права взагалі і поширити отримані висновки на захист і охорону законного інтересу зокрема. Так, у сучасній юридичній літературі з цього приводу існує декілька наукових точок зору, часом протилежних і взаємовиключних.

М. С. Малеін розрізняє охорону та захист прав: охорона прав – більш широке поняття, що включає всі юридичні правила з приводу певного блага, а під захистом права він розуміє заходи, передбачені в законі в тих випадках, коли право вже порушено [190, с. 192; 191, с. 18–19].

Т. Б. Шубіна вказує, що категорія «охорона права» позбавлена юридичного значення, і її застосування в законодавстві практично відсутнє, «інакше кажучи, правове регулювання тих або інших суспільних відносин, закріплення в правових нормах тих або інших прав має загальнорегулятивний, а не правоохоронний характер» [495, с. 17].

О. С. Мордовець вважає, що «охорона прав і свобод є станом правомірної реалізації прав і свобод під контролем соціальних інститутів, але без їх утручання. Міри захисту застосовуються тоді, коли здійснення прав і свобод є скрутним, але права й свободи ще не порушені. Якщо права й свободи порушені, то їх треба не захищати, а відновлювати» [223, с. 88].

Виходячи з того, що захист прав припускає недопущення та запобігання їх порушення, а у випадку порушення прав – їх поновлення і відшкодування завданої шкоди, З. В. Макарова робить висновок про те, що поняття «захист права» є більш широким, ніж «охорона права» [189, с. 219].

На думку Г. Я. Стоякіна, категорії «захист права» і «охорона права» тотожні, розуміючи під ними систему правового регулювання суспільних відносин, що запобігає правопорушенню, а у випадку їх здійснення

встановлює відповідальність за допущені правопорушення [422, с. 63; 423, с. 30–35].

В. О. Тархов зазначає, що охорона кожного права існує постійно й має на меті забезпечити його здійснення, не допустити його порушення. Охорона забезпечується насамперед державою, яка передбачає суб'єктивні права та їх захист. Носій права і сам може вжити різні заходи охорони своїх інтересів: потурбуватися про охорону власних речей, забезпечити доказами кредиторські права (документи, свідки тощо). Важливо, щоб заходи самоохорони були законними. Необхідність удатися до захисту права проявляється лише при його порушенні, оспорюванні або загрозі порушення [431, с. 259–260].

Ю. К. Толстой, О. П. Сергєєв наголошують на тому, що поняття «охорона права» ширше за поняття «захист права». При цьому, на думку вчених, охорона права в широкому смислі включає в себе заходи не тільки правового, але й економічного, політичного, організаційного та іншого характеру, спрямовані на створення необхідних умов для здійснення суб'єктивних прав. До власне правових заходів охорони відносяться всі заходи, за допомогою яких забезпечується як розвиток правовідносин у їх нормальному, непорушеному стані (наприклад, закріплення цивільної право- та дієздатності, установлення юридичних обов'язків тощо), так і відновлення порушених або оспорюваних прав і інтересів. У вузькому смислі «охорона» включає лише передбачені законом заходи, спрямовані на відновлення або визнання прав на захист у випадку їх порушення чи оспорювання [87, с. 240].

Що стосується захисту прав, то С. С. Алексєєв розглядає захист, як державно-примусову діяльність, скеровану на здійснення «відновлювальних завдань» – на поновлення порушеного права, забезпечення юридичного обов'язку по відношенню до охоронюваного законом інтересу, який, як відомо, на відміну від суб'єктивного права, не має кореспондуючого йому обов'язку, захист мав би визначатися як державно-примусова діяльність,

скерована на забезпечення безперешкодної реалізації охоронюваного законом інтересу» [5, с. 280].

Стосовно розуміння захисту інтересів – у правовій доктрині не представлено значної кількості наукових позицій. Так, В. К. Попов зазначав, що під охороною інтересів треба розуміти систему різних передбачених цивільним законодавством засобів, які спрямовані на створення умов, необхідних для реалізації інтересів [264, с. 90]. Вона завжди здійснюється у вигляді встановлених норм права. А захист відбувається шляхом правозастосовчої діяльності держави і охоплює всі засоби правового впливу, які можна застосувати до порушника прав. Ці положення знайшли своє відображення і в наступних дослідженнях сучасних учених.

Е. П. Гаврилов пише, що охорона є встановленням загального правового режиму, а захист являє собою ті заходи, що використовуються у випадках, коли права або охоронювані законом інтереси оспорені або порушені [62, с. 217]. «Загалом охорона та захист суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу – не одне й те ж саме: охороняються вони постійно, а захищаються тільки тоді, коли порушуються. Захист є моментом охорони, однією з її форм. Ці поняття не співпадають», – підсумовує М. І. Матузов [210, с. 130–131].

Заслуговує на увагу той факт, що етимологія слова «захист» передбачає певну динаміку, тобто вчинення дій, спрямованих на досягнення інтересу, або усунення перешкод для його досягнення. Існування правових норм, спектру гарантій, звичаїв лише окреслює сферу, у якій належить діяти особі, що опікується захистом свого інтересу.

Взагалі позиції вчених щодо захисту приватних прав і, відповідно, охоронюваних законом інтересів зводяться до кількох основних напрямів.

Так, Ю. Д. Басін уявляє захист прав як передбачену законом систему заходів, спрямованих на боротьбу з правопорушеннями, що спираються на держаний примус і мають на меті забезпечення недоторканності охоронюваного об'єкту і ліквідацію його порушення [26, с. 33].

З. В. Ромовська вбачає захист прав у діяльності управомочених органів та осіб з метою забезпечення належного здійснення вказаних прав у випадках, коли останні ким-небудь оспорюються або порушуються [376, с. 9]. Г. В. Мальцев наголошує, що «в організації юридичного захисту можна побачити реальне відбиття наступних закономірностей: а) правовий захист суб'єктивного права є завжди захист законного інтересу (інтересів); б) правовий захист законного інтересу (інтересів) не завжди є захистом суб'єктивного права» [201, с. 378]. О. О. Юрченко правом на захист називає комплекс соціально-правових заходів, спрямованих на недоторканність інтересу, його реалізацію, поновлення в разі порушення й ліквідацію наслідків порушення [502, с. 7], а також дію, що основана на законі, реалізується зобов'язаним суб'єктом у рамках матеріальних правовідносин і виникає з факту об'єктивно-протиправного діяння (порушення) [502, с. 67]. Переважно вчені наголошують, що захист – це процесуальна діяльність уповноважених органів [10, с. 31], не беручи до уваги дії осіб по самозахисту. Наведені позиції науковців можна перенести на моделювання захисту приватних охоронюваних законом інтересів з відповідною корекцією змісту. Відсутність захисту в правовому полі позбавляє сенсу існування як суб'єктивних прав, так і охоронюваних законом інтересів. Вони стають юридичною декларацією, фікцією, існування якої викликає великі сумніви в доречності.

Т. М. Підлубна визначає поняття захисту суб'єктивних прав та інтересів як «правозастосовчу діяльність, що здійснюється компетентним органом або безпосередньо управомоченою особою у випадках, визначених законом, з метою відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права та інтересу» [255, с. 6]. О. М. Роднова вказує, що зміст захисту «зумовлюється трьома факторами: характером конфліктної ситуації, яка виступила підставою застосування заходів захисту, характером порушених прав, правовим статусом особи, що допустила правопорушення» [371, с. 15–17].

Під захистом розуміються й такі юридичні засоби правоохоронного характеру, що застосовуються до порушника прав, інтересів та обов'язків безпосередньо стороною правовідносин як управомоченою особою без звернення за захистом до компетентних або громадських органів [503, с. 164]. Таким прикладом є штрафні санкції, установлені цивільною угодою за невиконання або неналежне виконання зобов'язання.

М. О. Гуревич у свою чергу пише, що «будь-який захист має мету, предмет і практичне виправдання, якщо він здатен вчинити будь-яку дію, тобто зміцнити, поновити або забезпечити певне положення. Якщо будь-що не вимагає ані укріплення, ані поновлення, ані забезпечення, то захист би видався безцільним, безпредметним і даремним, як битва з вітряками. Це просте й загальне положення може застосовуватися і у сфері юридичного захисту. Тому правильно й беззаперечно, що при відсутності юридичного інтересу в процесі останній не допустимий» [100, с. 78].

Таким чином, наукові позиції правників дозволяють навести наступні визначення охорони й захисту по відношенню до охоронюваного законом інтересу. Так, під охороною інтересів слід розуміти всю систему норм, гарантій, принципів, можливостей і дозволів, що складають механізм реалізації охоронюваних законом інтересів. Захист інтересів, у свою чергу, визначається як спектр дій (не тільки можливих, а й, відповідно до закону, допустимих), які спрямовані на усунення перешкод у реалізації охоронюваних законом інтересу. Співвідношення ж охорони та захисту вбачається у вигляді деякої системи противаг, у якій, з одного боку, охорона надається виключно законним інтересам, а з іншого, – захист законних інтересів здійснюється виключно правовими методами.

Варта всілякої підтримки теза про те, що в умовах ускладнення цивільних правовідносин і здійснення правосуддя не лише з урахуванням букви, а й духу закону писане право нездатне належним чином регулювати реально існуючі правовідносини за допомогою тільки закритого переліку догм права, у тому числі норм про захист цивільних прав [186, с. 111]. Не

можна охопити захист охоронюваних законом інтересів лише змістом правових норм.

Тож норми, гарантії, звичаї та інститути, що забезпечують охорону приватних інтересів, окреслюють коло можливих дій особи – носія охоронюваного законом інтересу, та, якщо вдатися до аналогії, виступають своєрідною мапою, на якій указані всі можливі напрями руху. Безпосередньо захист інтересу на цій імпровізованій мапі буде виглядати, як конкретний шлях, який обере носій приватного інтересу. Отже, у співвідношенні понять захист інтересу має більш вузьке навантаження порівняно з охороною та входить до її складу. Можна навіть сказати, що встановлена de jure охорона у прив'язці до певного приватного інтересу знаходить реалізацію de facto у формі та способі захисту приватного охоронюваного законом інтересу. Є. А. Крашенінніков указував, що «державне визнання інтересів виражається або у формі наділення їх суб'єктів регулятивними цивільними правами, або у формі надання їм охоронювальних цивільних прав. Охоронювані законом інтереси охороняються шляхом наділення охоронювальними цивільними правами» [163, с. 13].

О. І. Чепис розглядає охоронний інтерес як такий, що виникає разом із охоронним суб'єктивним правом та реалізується в процесі захисту регулятивного суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу. Дослідниця звертає увагу на те, що засобами захисту охоронюваних законом інтересів виступають охоронні суб'єктивні права [479, с. 7].

Існують й інші точки зору, що «захист суб'єктивного права – не є захистом законного інтересу. У кращому випадку реалізація деякого суб'єктивного права лише побічно створює об'єктивні передумови для можливої реалізації законного інтересу. Реалізація ж і захист конкретного законного інтересу завжди відповідає встановленим нормам права, забезпечуючи собі правову основу» [426, с. 263].

Ми дотримуємось позиції, що охорона приватного інтересу законом надає носієві цього інтересу право на захист. Це положення чітко

встановлюється ст. 15 ЦК України: кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Саме таким чином запускається механізм захисту безпосередньо інтересів і навіть більше: часом реалізація інтересів можлива тільки шляхом їх захистом. Право на захист – складна категорія, яка має декілька аспектів розгляду: право на захист як конституційний і міжгалузевий інститут, як інститут цивільного права, як окреме суб'єктивне право, як правомочність у складі суб'єктивного права. Також існує позиція поділу права на захист в об'єктивному і суб'єктивному значеннях. Ю. М. Андрєєв вирізняє цивільне право на захист в об'єктивному сенсі як «сукупність цивільно-правових, цивільно-процесуальних та інших процедурних форм, що регулюють відносини, пов'язані із захистом цивільних прав», а в суб'єктивному значенні, на його думку, це «самостійне суб'єктивне право на захист, що виникає з моменту порушення (загрози порушення) регулятивного суб'єктивного цивільного права і появи правоохоронного цивільного правовідношення» [10, с. 20]. Така позиція є неоднозначною. З одного боку, варто підкреслити правильність наголошення на зміні суті правовідношення з регулятивного на охоронне у зв'язку з реалізацією права на захист, оскільки й саме це право регламентується охоронними нормами; а з іншого боку, автором не надано жодних специфічних ознак цього права, що дозволило б вирізнити його серед інших охоронних прав.

В. М. Гордон розглядав юридичний інтерес як передумову процесу, що є основою права на позов [79, с. 200–204]. Цей учений дуже активно застосовував термін «інтерес» як право на судовий захист взагалі, яке, у свою чергу, ставало результатом юридичного процесу. Проте, як зазначає Т. В. Сахнова, «розвиток різних теорій позову, права на позов, права на звернення до суду за захистом, нарешті, конституційне визнання юридичної самостійності права на судовий захист не потягнуло за собою спеціальних досліджень інтересу і заінтересованості у відповідних контекстах» [386, с. 88]. За радянських часів застосовувався термін «право на позов», а не

термін «право на захист». Проте деякі вчені вже тоді наголошували на неправильності такого перекосу в процесуальну форму. Так, В. П. Грибанов указував, що, «маючи певну самостійність, процесуальна форма завжди представляє собою лише форму примусової реалізації матеріально-правових вимог і, отже, лише одну з форм здійснення матеріального суб'єктивного права. Тому пред'явлення особою позову при відсутності в неї суб'єктивного матеріального права хоча й відбиває певну самостійність правової форми, але в кінцевому результаті потягне за собою відмову в позові» [90, с. 115]. Не можна не погодитися з позицією, що «процес рухається інтересом, але в процесуальній матерії він не може бути відбитий інакше, ніж через заінтересованість. Процесуальне значення для процесу має саме заінтересованість, а не інтерес – так само, як судовий захист і право на судовий захист не зводяться до матеріально-правового результату, що лежить за межами процесу. <...> Інтерес – це об'єктивна підстава процесу, заінтересованість – підстава його порушення і напрямна його руху» [386, с. 91–92].

На думку О. В. Малька, «право на захист – це право, за допомогою якого управомочена особа порушує (або порушують спеціальні органи) правозастосовний процес. Суб'єктивне право на захист виступає як можливість за допомогою юрисдикційних органів застосувати по відношенню до зобов'язаної особи заходи державно-примусової властивості з метою усунення перешкод у реалізації прагнень суб'єктів цивільно-правових відносин» [196, с. 22]. В. К. Андрєєв говорить про те, що суб'єктивне право на захист – це юридично закріплена можливість управомоченої особи використовувати заходи правоохоронного характеру з метою відновлення порушеного права та припинення дій, що порушують право [9, с. 111].

Право на захист – це підстава, умова самого захисту права й охоронюваного законом інтересу. Захист інтересу полягає в забезпеченні його задоволення за допомогою суб'єктивного права [444, с. 17]. Право на

захист охоронюваних законом інтересів включає у свій зміст як заходи матеріально-правового, так і заходи процесуально-правового характеру. З точки зору матеріально-правового змісту, право на захист означає застосування заходів захисту, юридичної відповідальності, заходів безпеки, з точки зору процесуального змісту, – регламентацію порядку реалізації права на захист.

В. П. Грибанов виділив у праві на захист такі елементи, як: а) можливість особи використовувати не заборонені засоби власного впливу на правопорушника, так званий самозахист; б) можливість застосування управомоченою особою юридичних засобів оперативного впливу на правопорушника; в) можливість звернутися до компетентних державних або суспільних органів за спонуканням особи до певної поведінки [90, с. 107]. Учений називав це елементами права на захист. Сучасна цивілістична доктрина наразі відносить ці категорії до форм і способів захисту, тож повернемося до них у наступному підрозділі. На перший погляд здається, що дві останні складові права на захист не можна віднести до захисту охоронюваних законом інтересів. Насправді, це не так – з огляду на наступні приклади. Щодо застосування юридичних мір оперативного впливу на порушника самою управомоченою особою доречно звернутися до норми ст. 594 ЦК України, відповідно до якої кредитор, що правомірно володіє річчю, яка підлягає передачі боржникові або особі, указаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов’язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторові пов’язаних з нею витрат та інших збитків, має право притримати її в себе до виконання боржником свого зобов’язання.

Варто звернути увагу й на підстави виникнення права на захист охоронюваного законом інтересу. М. В. Ченцов виділяв коло передумов, за наявності яких може відбуватися судовий захист охоронюваного законом інтересу: наявність охоронюваного законом інтересу в певних суспільних відносинах; наявність норми права, що охороняє ці певні суспільні

відносини; наявність явищ дійсності як опосередкованої ланки між нормою права й охоронюваним законом інтересом [477, с. 71].

Суб'єкт може скористатися правом на захист охоронюваного законом інтересу лише тоді, коли: а) існуватиме усвідомлена суб'єктом права необхідність в отриманні блага або зміни правового статусу, яка спонукає його вчинювати конкретну дію в правовому полі (тобто буде сформований конкретний охоронюваний законом інтерес); б) цьому охоронюваному законом інтересу кореспондуватиме суб'єктивне право на захист; в) існуватиме перешкода з боку інших осіб стосовно реалізації охоронюваного законом інтересу.

На думку П. М. Бірюкова, оскільки право на правовий захист є своєрідним індикатором юридичного положення особи в суспільстві, на прикладі його забезпечення можна виявити основні проблеми внутрішньодержавного регулювання прав та свобод людини [34, с. 58]. Погоджуючись із такою позицією, варто дослухатися М. В. Ченцова відносно визначення як найважливішого завдання вдосконалення законодавства, необхідності точного забезпечення приватних охоронюваних законом інтересів, що дозволить усунути важливі прогалини в правовій регламентації захисту охоронюваних законом інтересів у приватному праві [478, с. 45].

Попередній розділ логічно завершився запропонованим баченням механізму реалізації охоронюваних законом інтересів у цивільних правовідносинах. Доречно в цьому підрозділі окреслити складові механізму захисту охоронюваних законом інтересів. Розробка механізму захисту охоронюваних законом інтересів є одним із головних завдань юридичної науки. Доцільно розглянути запропонований Ю. М. Андрєєвим механізм захисту суб'єктивних прав, під яким він розуміє «ефективно діючу, динамічну, внутрішньо узгоджену, взаємно обумовлену систему правозахисного регулювання й захисту, елементів захисту, що використовуються в певному взаємозв'язку і послідовності (стадії); сукупність регулятивних і охоронних норм позитивного (цивільного права),

суб'єктивних прав, суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, охоронних цивільних правовідносин, таких правозастосовчих актів, що реально виконуються, фактичних і юридичних дій по самозахисту і захисту порушених (оспорюваних) прав; комплекс реально діючих адекватних цивільно-правових способів, засобів (інструментів, форм), організаційних, процесуальних (процедурних) норм, прийомів і технологій захисту права, стадій, інших факторів і умов з метою попередження можливих і запобігання здійснюваних цивільних правопорушень; усунення перешкод у здійсненні суб'єктивних цивільних прав; поновлення порушених суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів особи, що звернулася за захистом; укріплення конституційного правопорядку» [10, с. 69].

Дещо іншу позицію займає С. О. Шишкін, який механізм захисту права розглядає, як «сукупність процесуальних засобів, що забезпечують реалізацію матеріально-правової норми» [493, с. 7].

Т. М. Підлубна елементами механізму захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів називає об'єкти захисту (законний інтерес і суб'єктивне цивільне право), суб'єкти захисту, способи захисту і форми захисту [255, с. 9]. Г. П. Тимченко до елементів захисту прав і інтересів відносить: 1) об'єкт, 2) спосіб захисту, 3) форму захисту, 4) засоби захисту [434, с. 27].

Механізм захисту в широкому розумінні неодмінно включає в себе принципи, регулятивні й охоронні правовідносини, міри захисту й форми відповідальності. Логічним є наявність єдиної правової конструкції механізму захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, адже ці дві категорії поєднані у своєму існуванні і немає сенсу їх протиставляти. Де існує суб'єктивне право, там неодмінно буде невизначена кількість охоронюваних законом інтересів. Нескінченна множина охоронюваних законом інтересів утілена в конструкції «за домовленістю сторін», «якщо інше не передбачено законом», «якщо інше не випливає зі змісту або характеру прав», «належні дії», «розумний строк» тощо. Цікавим в

механізмі захисту може стати превентивний захист, який здійснюється на підставі виникнення реальної загрози порушення суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів. До того ж чинний ЦК України такі підстави вже закріпив, наприклад, у ст. 282, проголошуючи, що фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю і здоров'ю. Проте, як убачається, превентивний захист інтересів є ще більш складним, аніж захист уже порушених охоронюваних законом інтересів.

Однозначно до елементів механізму захисту охоронюваних законом інтересів будуть відноситися способи й форми захисту як категорії, якими особа безпосередньо оперуватиме у випадку порушення чи неможливості реалізації охоронюваних законом інтересів.

3.3. Форми і способи захисту охоронюваних законом інтересів

Очевидно, що прагнення до реалізації охоронюваних законом інтересів – це правомірна поведінка зацікавленої особи. Таким чином, перешкоджати правомірній, тобто охоронюваній законом, поведінці вже неправомірно. Природа правових норм передбачає заборону на здійснення активних дій, що прямо порушують охоронювані законом інтереси особи. У разі, якщо мова йде про конфлікт інтересів, тобто коли перешкоди в реалізації одного охоронюваного законом інтересу створюються реалізацією іншого інтересу з подібним статусом або коли охоронюваний законом інтерес однієї особи протистоїть такому ж інтересу іншої особи, правові норми врегульовують співвідношення вказаних інтересів.

Зазначимо, що найбільш важливим засобом захисту законних інтересів від порушень є юридична відповідальність. Відповідно до суті, природи і структури законних інтересів, вимоги правових норм, за порушення яких і може настати юридична відповідальність, розповсюджуються на таку поведінку суб'єкта, яка не повинна активними

діями перешкоджати реалізації законного інтересу іншою особою, якщо це не зашкоджує його суб'єктивним правам і не заважає виконувати покладені на нього законом або договором обов'язки. Добровільна виплата певних компенсацій за порушення реалізації інтересу також буде відноситись до цивільно-правової відповідальності. Цивільно-правова відповідальність за порушення охоронюваних законом інтересів проявляється у встановленні для особи-порушника інтересу обов'язку (нового або додаткового). Підставою юридичної відповідальності за порушення законних інтересів є винні дії особи, безпосередньо спрямовані на перешкоджання реалізації охоронюваних законом прагнень суб'єкта правовідносин із володіння певними суспільними благами.

Аналізуючи «провину» стосовно охоронюваних законом інтересів, доречно згадати позицію О. В. Малька і В. В. Субочева, які вважають, що провина по відношенню до законних інтересів – достатньо умовне вираження відношення учасників правовідносин до прагнень особи, що їм протистоїть. Відносність зазначеної правової категорії наочна в її застосуванні до законних інтересів, і це цілком справедливо. Провина по відношенню до порушення законних інтересів відрізняється від використання цієї категорії в будь-яких інших галузях права, тим більше, якщо прийняти до уваги те, що при порушенні законних інтересів суб'єктивне право взагалі не порушується [194, с. 280–281].

Застосування конструкції «порушення законних інтересів» є не досить вдалим, оскільки щодо охоронюваних законом інтересів мова часто йде не про порушення, а про вчинення перешкод у реалізації інтересів.

Розвиваючи вказану думку, можна висунути гіпотезу про те, що вчинення перешкод стосовно реалізації охоронюваних законом інтересів не завжди тягне за собою порушення прав, однак порушення суб'єктивного права одночасно створює перешкоди стосовно реалізації спектру охоронюваних законом інтересів.

Некоректно було б стверджувати, що норми, які захищають інтереси приватних осіб, містяться лише в цивільному, трудовому, сімейному праві тощо. Конституційне, кримінальне, господарське, адміністративне та інші галузі права, будучи, як це прийнято вважати, галузями публічного права, також стоять на захисті приватних інтересів. Наприклад, статті КК України, визначаючи склади певних злочинів проти особистості, життя та здоров'я людини, охороняють насамперед конкретну людину, установлюючи ступінь відповідальності за посягання на ті чи інші охоронювані законом інтереси.

Захист права та охоронюваного законом інтересу є об'єктивною категорією, що не просто декларується, а в більшості випадків реалізується за допомогою норм матеріального та процесуального права.

У цивільному праві існують визначені законом форми і способи захисту прав та охоронюваних законом інтересів. Свого часу Ю. С. Гамбаров писав, що «форма захисту, що надає так би мовити симптом юридичного відношення, пов'язана так тісно зі змістом супутнього їй відношення, що через зручність і швидкість аналізу ми користуємося вірним і завжди очевидним симптомом замість складного і важкорозпізнаваного явища» [66, с. 54]. У цілому, форми захисту поділяються за органами, до компетенції яких віднесено вчинення дій, якими може бути реалізоване право суб'єкта на захист приватного охоронюваного законом інтересу. Це суд, органи державної влади та місцевого самоврядування, Президент України, органи нотаріату. Окремо, серед форм захисту цивільних прав, виділяється самозахист, тобто за цією формою охоронні дії вчиняються без участі уповноважених державних юридичних органів [217, с. 51]. У літературі зазначено, що правильне розв'язання питання стосовно розмежування форм захисту залежить від характеру матеріально-правових вимог, які підлягають розгляду; особливостей і характеру компетенції того органу, який розглядає ці вимоги; специфічних особливостей самого порядку розгляду спору [90, с. 109].

Н. О. Чечіна, описуючи юрисдикційну та неюрисдикційну форми захисту охоронюваних законом інтересів, пише: «При юрисдикційній формі особа, охоронювані законом інтереси якої порушені неправомірними діями, звертається за захистом до державних або інших уповноважених органів (суд, арбітражний суд, третейський суд), які приймають необхідні заходи для припинення правопорушення. Наприклад, основними засобами судового захисту охоронюваних законом інтересів підприємців є позов, заява, скарга. При неюрисдикційній формі захисту особа не звертається до державних або компетентних органів, а самостійно вчиняє дії по захисту охоронюваних законом інтересів. Сюди може відноситися, наприклад, застосування до порушника договору оперативних санкцій – притримання, відмова від оплати виконаної неякісної роботи, доручення виконання роботи, не виконаної боржником, іншій особі за рахунок боржника. Вибір одного з напрямків пов'язаний із затвердженням або відмовою від принципу здійснення правосуддя лише судом як реального забезпечення конституційного права на судовий захист» [484, с. 41].

Стосовно застосування форм та способів захисту суб'єктивного права для захисту охоронюваних законом інтересів, є обґрунтованою думка Л. С. Явича, який зазначав, що «у випадках, коли не закріплені в об'єктивному і суб'єктивному праві інтереси визнаються в якості законних або законом охоронюваних, вони підлягають захисту в тій же мірі, що й суб'єктивні права» [503, с. 188]. З цього приводу В. О. Рясенцев відзначав, що окремі способи захисту цивільних прав повинні застосовуватися до захисту охоронюваних законом інтересів [382, с. 9]. Ф. О. Богатирьов також визнає допустимість застосування окремих способів захисту суб'єктивного права по відношенню до охоронюваного законом інтересу в порядку аналогії [37, с. 35]. Безсумнівно, охоронювані законом інтереси повинні захищатися, як і суб'єктивні права, відповідними інститутами, але на практиці відмінність між ступенями охорони та захисту охоронюваних законом інтересів і суб'єктивних прав є дуже суттєвою. У дисертації І. М. Підлубної,

присвяченій цивільним правам і інтересам, у межах наукової новизни автором зазначено, що «захист законного інтересу може відбуватися тими ж способами, що й захист суб'єктивного цивільного права, але з урахуванням окремих особливостей, які залежать від того, інтерес у яких правовідносинах підлягає захисту: речовоправових чи зобов'язальноправових» [255, с. 6].

Р. Є. Гукасян вважав, що надання захисту певному охоронюваному законом інтересу особи, наприклад судом, призводить до виникнення в цієї особи суб'єктивного права і обов'язку, що цьому праву відповідає. Вони не тотожні один одному, тому що, по-перше, охороні підлягають законні інтереси, яким не притаманні загальна значущість чи економічна забезпеченість; по-друге, законні інтереси, у вузькому смислі, тобто як інтереси, що не закріплені в юридичних правах і обов'язках, але підлягають правовому захисту державою, не вичерпують коло інтересів, що охороняються державою [95, с. 40].

Існує позиція, що «проблема розмежування суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів з точки зору способів їх захисту не має безпосереднього практичного значення» [233, с. 206]. Предметом судового захисту виступає не будь-який, а охоронюваний законом інтерес. У зв'язку з тим, що захист суб'єктивного права виступає як опосередкований захист інтересу, правомірно охоронювані законом інтереси розглядати в широкому і вузькому смислі. Тому цілком правомірним є застосування в науковій літературі терміну «захист інтересу» у тих випадках, коли мова йде про захист суб'єктивного права. При цьому деякі автори вказують, що для неопосередкованих суб'єктивними правами, але взятих законодавцем під правову охорону інтересів мусять застосовуватися інші форми й засоби правового захисту, ніж надання його носієві суб'єктивного матеріального права [95, с. 41]. Але, на жаль, у роботі не деталізовано, які саме інші форми автор мав на увазі. О. О. Юрченко вказує, що судовий захист є можливим при наявності сукупності умов: наявності конкретного охоронюваного законом інтересу як об'єкта спірного правовідношення; наявність конкретної

охоронної норми права; наявність сполучної ланки між нормою права і охоронюваним законом інтересом [502, с. 58].

Глава 3 ЦК України визначає форми захисту цивільних прав і інтересів. Якщо підійти до цього питання буквально, то вбачається, що охоронювані законом цивільні інтереси отримують захист лише в наступних формах: захист цивільних інтересів судом та захист цивільних інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування. Але, здається, це наслідки семантичної конструкції, використаної законодавцем, оскільки такі форми захисту, як захист цивільних прав нотаріусом та самозахист цивільних прав, можна віднести і до захисту охоронюваних законом інтересів. Також треба проаналізувати процес медіації і інститут страхування як форми захисту охоронюваних законом інтересів. Зупинимося на вказаних формах захисту більш докладно.

Захист цивільних інтересів судом

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» визначено правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні з метою захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави на засадах верховенства права, визначено систему судів загальної юрисдикції, статус професійного судді, народного засідателя, присяжного, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, установлено систему і загальний порядок забезпечення діяльності судів та врегульовано інші питання судоустрою і статусу суддів. Цим законом також гарантується кожному захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону, та неможливість позбавлення права на розгляд його справи в суді, до підсудності якого вона віднесена процесуальним законом.

Необхідно враховувати, що за згодою сторін цивільні та господарські спори можуть розглядатися судами, які не є органами правосуддя. Так,

наприклад, Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [324] визначено правові засади діяльності міжнародного комерційного арбітражу. До цього Закону додатками є Положення про Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України та Положення про Морську арбітражну комісію при Торгово-промисловій палаті України.

Закон України «Про третейські суди» [336] визначає завданням третейського суду захист майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб шляхом усебічного розгляду та вирішення спорів відповідно до закону. Такі суди хоч і не відносяться до судової системи України, але виступають юрисдикційними органами захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Важливим є застереження в положеннях ст. 17 Цивільного процесуального кодексу (далі ЦПК) України [475] про те, що сторони мають право передати спір на розгляд третейського суду, крім випадків, встановлених законом.

За захистом своїх прав і свобод особа може також звертатися за відповідних умов до міжнародних судових установ чи міжнародних організацій. Нині найпоширенішим у цій царині є Європейський Суд з прав людини, який діє на підставі Конвенції про захист прав і основних свобод людини (Рим, 4 листопада 1950) [152].

Коло осіб, які вправі звертатися до суду за захистом свого порушеного права чи інтересу, визначається процесуальним законодавством і залежить від форми правосуддя. Так, правом на звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб наділені особи, право яких порушене, їхні представники, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування (ст. ст. 3, 45 ЦПК України).

Відповідно до ст. 15 ЦПК України, у порядку цивільного судочинства суди розглядають справи про захист порушених, невизнаних або

оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин та інших правовідносин.

Стосовно захисту судом охоронюваних законом інтересів, слід погодитися з думкою Р. Є. Гукасяна, який уважав, що «з метою надання захисту суд спочатку повинен конкретизувати охоронюваний законом інтерес, визначити, як, у яких суспільних відносинах він відбивається як об'єкт правовідносин, визначити норму права, яка охороняє ці суспільні відносини. У свою чергу, недостатня теоретична розробленість проблеми законних інтересів не дозволяє в належній мірі забезпечити можливість їх судового захисту. Це пов'язано з відсутністю стійкої судової практики в цьому питанні, у той час, як необхідність забезпечення захисту охоронюваних законом інтересів сьогодні наполегливо виявляє себе в різних сферах суспільних відносин» [95, с. 41].

Спосіб захисту – це конкретна міра, реалізуючи яку суб'єкт може або припинити порушення права чи інтересу, або поновити порушене право чи реалізувати свій інтерес. Варто погодитися з О. А. Кузнєцовою, що «для вибору способу захисту головне питання, на яке має відповісти суб'єкт права: що він має отримати, щоб його право було поновлено або правопорушення було припинено» [171, с. 257]. Представники процесуальної науки зазначають, що способами захисту цивільних прав є «закріплені в законі або в договорі допустимі дії, спрямовані на попередження, запобігання або поновлення порушених прав» [49, с. 12].

Питання визначення терміну «способи захисту» дуже ретельно було висвітлено Р. А. Майдаником [186]. Тож варто узагальнити його напрацювання, зазначивши два основні напрями розуміння способів захисту – те, що надається доктриною права, і те, що напрацювала судова практика. Так, за Р. А. Майдаником, у цивілістичній науці під способами захисту розуміються «визначені законом або договором матеріально-правові засоби, спрямовані на поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і правовий вплив на правопорушника», а судова практика схиляється до

розгляду способів захисту прав, як до «правоохоронних засобів у вигляді закріплених законом матеріально-правових засобів примусового характеру, за допомогою яких здійснюється поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника» [186, с. 107, 109]. Якщо порівняти ці підходи, то можна зробити висновок, що в цілому вони схожі. Науковці лише роблять акцент на підставах застосування захисту (способи мають бути визначені або в законі, або в договорі), а судові практики – на примусовості характеру впливу способів захисту. О. О. Юрченко розглядає спосіб захисту охоронюваних законом інтересів, як обумовлену нормами або духом цивільного права можливість звертатися за захистом до компетентних органів або самостійно захищати порушений інтерес [502, с. 99].

Як указує Р. А. Майданик, «за своїм змістом способи захисту цивільних прав і інтересів є цивільно-правовими правоохоронними мірами, які закріплені або санкціоновані цивільним законом, мають відновний, присічний, штрафний характер або передбачають інший правовий вплив, необхідний для захисту права і інтересу, що підлягають судовому захисту» [186, с. 109].

Статтею 16 ЦК України визначено способи судового захисту цивільних прав та інтересів. До них віднесено наступні.

Визнання права

Позов про визнання права подається у випадках, коли належне певній особі право не визнається, оспорюється іншою особою або в разі відсутності в неї документів, що засвідчують приналежність їй права. Тобто метою подання цього позову є усунення невизначеності в суб'єктивному праві, належному особі, а також створення сприятливих умов для здійснення суб'єктивного права особою. Такі позови можуть подаватися щодо визнання права власності чи інших речових прав на певне майно (ст. 392 ЦК України), щодо визнання права авторства на твір науки, літератури, мистецтва (ст. ст. 423, 432 ЦК України). Зазначений спосіб захисту за правилом не пов'язаний із безпосереднім порушенням права особи, однак за відсутності порушення

права матиме місце порушення охоронюваного законом інтересу. Крім того, цей позов також може поєднуватися з іншими позовами, наприклад щодо вимог про захист права власності – з віндикаційним, негаторним позовом, із позовом про виключення майна з опису або звільнення з-під арешту. Визнання права (наприклад, визнання права на самовільно побудоване нерухоме майно, коли права на це майно ще не було, але існував інтерес в узаконенні цього майна і виникненні права власності у носія інтересу) є однозначно способом захисту охоронюваного законом інтересу [186, с. 133]. Йдеться саме про захист інтересу шляхом визнання права, оскільки захищати інтерес шляхом його визнання не логічно – охоронювані законом інтереси фактично існують, як усе, що не заборонено, і факт визнання існування інтересу абсолютно не потрібно доводити. Так, ТОВ «ТОП НІВО» звернулось до господарського суду з позовом до Київської міської ради та Головного управління земельних ресурсів виконавчого органу Київради про визнання укладеним договору оренди земельних ділянок загальною площею 0,67 га для будівництва, експлуатації та обслуговування торговельно-офісного комплексу з підземним паркінгом на Севастопольській площі в Солом'янському районі м. Києва між позивачем та відповідачем у редакції, яка підписана позивачем та відповідає вимогам Закону України «Про оренду землі» та Типового договору, що затверджений Постановою КМУ від 03.03.2004 р. № 220, а земельних ділянок такими, що передані з моменту набрання чинності судовим рішенням. Позовні вимоги обґрунтовано приписами ст. 16 Закону України «Про оренду землі» [326] та ст. 123 ЗК України, відповідно до вимог яких позивач на підставі рішення відповідача розробив та погодив в установленому порядку проект відведення земельної ділянки та отримав позитивний висновок державної землевпорядної експертизи, а відповідно до ст. 181 ГК України надіслав до Київради пропозиції про укладення договору оренди земельної ділянки, які залишились без відповіді. Судом також було встановлено, що на виконання вимог п. 6 ст. 123 ЗК України та рішення Київради позивачем була

виготовлена технічна документація із землеустрою зі складання договору оренди на 5 років на визначені земельні ділянки, що передавалися позивачу, яка була перевірена та прийнята до бази даних Головного управління земельних ресурсів виконавчого органу Київської міської державної адміністрації. Проект відведення земельних ділянок був погоджений позивачем із відповідними органами, про що свідчать позитивні висновки, які знаходяться в матеріалах справи. Відповідно до ч. 2 ст. 125 ЗК України, право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди і його державної реєстрації. Статтею 181 Господарського кодексу (далі ГК) України [81] визначений загальний порядок укладення господарських договорів, відповідно до якого господарський договір за загальним правилом викладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами та скріпленого печатками. Частиною 2 ст. 181 ГК України передбачено, що проект договору може бути запропоновано будь-якою із сторін. У разі, якщо проект договору викладено, як єдиний документ, він надається другій стороні у двох примірниках. Частиною 3 ст. 181 ГК України передбачено, що сторона, яка одержала проект договору, у разі згоди з його умовами оформляє договір відповідно до вимог ч. 1 цієї статті і повертає один примірник договору другій стороні. З матеріалів справи очевидно, що позивач звертався до Київської міської ради з проханням укласти договір оренди земельних ділянок, а також надсилав до відповідача підписані ним два примірники проекту договору оренди для відповідного оформлення, однак договір оренди земельних ділянок відповідачем не було підписано та не було повернуто із зауваженнями позивачу. Таким чином, було належно виконано приписи законодавства. Прокурор стверджував про порушення інтересів держави. Із урахуванням того, що «інтереси держави» є оцінним поняттям, прокурор у кожному випадку самостійно визначає з посиланням на законодавство, у чому саме відбулося чи може відбутися порушення інтересів держави, обґрунтовує необхідність їх захисту. Але суд дійшов висновку, що прокурор не довів суду касаційної інстанції, що здійснення

передбаченого законодавством документального оформлення орендних правовідносин сторін відповідно до визначених Конституцією та законами України підстав та порядку порушує інтереси держави. Проте наявне порушення інтересів орендаря (у першу чергу, майнових) – належним чином і в належний термін укласти договір, проводити підприємницьку діяльність, отримувати прибуток. Це і було встановлено постановою Вищого господарського суду України [280].

Ще один приклад застосування даного способу варто навести щодо визнання права власності. Товариство з обмеженою відповідальністю «Укр Ант Консалтинг ЛТД» звернулось до господарського суду з позовом до Комітету комунальної власності Дніпропетровської міської ради; Дніпропетровської міської ради; товариства з обмеженою відповідальністю «Готель «Дніпропетровськ» (третя особа на стороні позивача без самостійних вимог), за участю прокурора Дніпропетровської області про визнання права власності. Позивач обґрунтував свої вимоги тим, що при банкрутстві підприємства, у якому він мав майнові права, питання про призначення ліквідаційної комісії і затвердження ліквідаційного балансу на загальні збори не виносилося. Створена за наказом директора товариства «Готель «Дніпропетровськ» та голови Комітету комунального майна Дніпропетровської міської ради ліквідаційна комісія неправомірно оцінила наявне майно товариства. Недостовірним та неповним ліквідаційним балансом порушені майнові права позивача, який є власником 9679 простих іменних акцій закритого акціонерного товариства «Готель «Дніпропетровськ», що складає 67,87 % голосів. Постановою Вищого господарського суду було позовні вимоги задоволено [277].

Визнання правочину недійсним

Цей спосіб захисту застосовується в тих випадках, коли необхідно відновити становище, що існувало до укладення правочину з порушенням умов його дійсності. Безпосередньо регламентується ст. ст. 215–236 ЦК України. Метою звернення до суду з таким позовом є застосування наслідків

його недійсності, тобто реституції, відшкодування збитків та моральної шкоди, завданої укладанням такого правочину. З таким позовом управі звертатися не лише самі сторони недійсного правочину, але й інші особи, наприклад, представники неповнолітніх, малолітніх дітей, обмежено дієздатних чи недієздатних осіб відповідно до охоронюваних законом інтересів своїх підопічних, а також інші зацікавлені особи.

Так, відкрите акціонерне товариство «Благовіщенське хлібоприймальне підприємство» подало позов про визнання прилюдних торгів щодо реалізації його нерухомого майна недійсними, скасування протоколу про проведення прилюдних торгів і скасування актів прилюдних торгів. Під час проведення прилюдних торгів з примусової реалізації арештованого майна на підставі примусового виконання виконавчого напису нотаріусу, учиненого на підставі договору застави нерухомості, мали місце чисельні порушення законодавства, а саме: 1) при наявності судової ухвали, якою в якості забезпечення позову було накладено заборону Підрозділу примусового виконання рішень відділу державної виконавчої служби Запорізького обласного управління юстиції вчиняти відчуження в будь-який спосіб нерухомого майна, що є предметом застави по договору застави, торги все одно відбулись, а в. о. начальника Підрозділу примусового виконання рішень державної виконавчої служби Запорізької області склав та затвердив Акт про проведені прилюдні торги; 2) при наявності справи про банкрутство Підрозділом примусового виконання рішень відділу державної виконавчої служби Запорізького обласного управління юстиції виконавче провадження не було зупинене; 3) крім того, мали місце порушення Тимчасового положення про порядок проведення прилюдних торгів із реалізації арештованого нерухомого майна. Суд, розібравши справу по суті, прийшов до висновку про порушення охоронюваних законом інтересів і виніс рішення по справі визнати прилюдні торги недійсними, скасувати протоколи про проведення прилюдних торгів і акти проведення прилюдних торгів.

Наслідками їх недійсності стало повернення кожною стороною іншій у натурі всього, що вона одержала на їх виконання [284].

У даному випадку доречно навести й інший приклад. Рішенням Хмельницького міськрайонного суду у справі за позовом особи А до товариства з обмеженою відповідальністю «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ», товариства з обмеженою відповідальністю «АРТ-ІНВЕСТ КНВ» про визнання недійсними договорів купівлі-продажу приміщень задоволено частково: визнано недійсними договори купівлі-продажу приміщень, укладених між товариством з обмеженою відповідальністю «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» та товариством з обмеженою відповідальністю «АРТ-ІНВЕСТ КНВ». Матеріали справи свідчать про те, що між товариством з обмеженою відповідальністю «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» та товариством з обмеженою відповідальністю «Арт-Інвест КНВ» було укладено договір купівлі-продажу приміщення, відповідно до якого ТОВ «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» у зв'язку з тим, що між ним та закритим акціонерним товариством «Акціонерний комерційний промислово-інвестиційний банк було укладено договір про позасудове врегулювання питання про звернення стягнення на предмет іпотеки, зобов'язався передати ТОВ «Арт-Інвест КНВ», а останнє, у свою чергу, – прийняти нежитлове приміщення – адміністративно-побутове приміщення та сплатити за нього кошти в сумі 156900,00 грн. Цієї ж дати вищевказані особи уклали між собою договір купівлі-продажу, згідно якого товариством «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» було продано товариству «Арт-Інвест КНВ» нежитлове приміщення – виробничий корпус за ціною 603036,00 грн. Обґрунтовуючи заявлені вимоги, позивач зазначив, що підставою для визнання недійсними оспорених договорів купівлі-продажу приміщень є та обставина, що на час їх укладення особою Б, частка якого в статутному фонді товариства з обмеженою відповідальністю «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» складала 29,95 %, тоді як частка позивача становила 70,05 %, за рішенням зборів учасників товариства особа Б була позбавлена повноважень директора ТОВ

«Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ», а пізніше, за рішенням зборів учасників – звільнена з посади директора, якому статутом надане право укладати майнові і немайнові угоди, розпоряджатися майном та коштами товариства, й, продавши за даними договорами нерухоме майно ТОВ «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» на суму 1054826,00 грн товариству з обмеженою відповідальністю «АРТ-ІНВЕСТ КНВ», до якого на роботу були прийняті працівники, попередньо звільнені з ТОВ «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» за наказом особи Б, остання, будучи співзасновником підприємства-покупця, діяла в незаконний спосіб та переслідувала власні інтереси, заволодівши майном ТОВ «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» на суму, яка перебільшувала один мільйон гривень. Тим самим було порушено охоронювані законом майнові інтереси особи А. Суд прийняв це до уваги і визнав недійсним договір купівлі-продажу приміщення, укладений між товариством з обмеженою відповідальністю «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» та товариством з обмеженою відповідальністю «АРТ-ІНВЕСТ КНВ» із вимогою до товариства з обмеженою відповідальністю «АРТ-ІНВЕСТ КНВ» повернути товариству з обмеженою відповідальністю «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» нежитлове приміщення – виробничий корпус, нежитлове адміністративно-побутове приміщення. А товариству з обмеженою відповідальністю «Телерадіокомпанія «ТОН-АРТ» повернути товариству з обмеженою відповідальністю «АРТ-ІНВЕСТ КНВ» кошти, сплачені за придбане майно. Тож було визнано ці правочини недійсними і встановлено двосторонню реституцію [288].

Припинення дії, яка порушує право або охоронюваний законом інтерес

Указаний спосіб пов’язаний із учиненням іншою особою незаконних дій, спрямованих на порушення права, що належить особі. Так, зокрема, цей позов може подаватися у випадках, коли іншою особою чиняться перешкоди у здійсненні власником повноважень користування та розпорядження належним йому майном (негаторний позов – ст. 391 ЦК України); у разі

неправомірного використання об’єкта права інтелектуальної власності (ст. ст. 424, 432 ЦК України). Відповідно до нотаріально посвідченого Договору купівлі-продажу нежитлового приміщення шляхом викупу, укладеного між Фондом приватизації комунального майна Солом’янського району м. Києва та товариством з обмеженою відповідальністю «Брабус Україна» (позивач), останній придбав нежитлові приміщення. У цих приміщеннях до того часу розташовувалися Виробничо-торгове об’єднання «Общєпіт» та товариство з обмеженою відповідальністю «Рів’єра», які заявляли свої домагання на частину вказаних приміщень. Дослідивши матеріали справи, суд прийшов до висновку, що позивач як власник підвалу, першого і другого поверхів прагне до здійснення своїх повноважень власника та відповідно до відновлення своїх повноважень на використання цієї будівлі за призначенням, на здійснення надбудови вище 2-го поверху самостійно. Таке прагнення позивача зумовлене загальним змістом об’єктивного права власності. Оскільки прагнення позивача не суперечить Конституції, нормам, що регулюють речові та зобов’язальні відносини, то інтерес позивача – охоронюваний законом інтерес. Отже, охоронюваний законом інтерес позивача є самостійним об’єктом судового захисту і підлягає захисту із можливістю його реалізації [290].

Варто розглянути ще один приклад із судової практики. Позивачі, звертаючись до суду з позовом, обґрунтовували його тим, що вони є спадкоємцями першої черги за законом учасника фірми «Олімп» (у формі товариства з обмеженою відповідальністю) особи А, який помер. На час смерті йому належало 50 % статутного капіталу товариства. Нинішній керівник товариства не бажає надавати відомості на нотаріальний запит, уникає спілкування. Є підстави вважати, що товариство буде відчужувати майно – нежитлове приміщення. Позивачі зацікавлені в тому, щоб це майно збереглося на момент виплати їм грошової компенсації частки в майні товариства в розмірі 50 %. Загроза збереженню майна фірми «Олімп» суперечить майновим інтересам позивачів, так як вони будуть позбавлені

можливості отримати належну їм частину майна в грошовій або натуральній формі. На захист свого інтересу позивачі просили суд заборонити ТОВ фірмі «Олімп» учиняти дії, спрямовані на відчуження в будь-який спосіб або передачу в користування нежитлового приміщення до моменту видачі їм в грошовій чи натуральній формі частини майна в розмірі частки, належної спадкодавцю [270].

Ще один показовий приклад припинення дії, що порушує охоронюваний законом інтерес, як способу захисту цього інтересу. Відкрите акціонерне товариство «Акціонерна компанія «Київреконструкція» є орендарем нежитлового будинку № 16/7. Поруч із указаним будинком № 16/7 проводилося будівництво житлово-офісного комплексу з автостоянкою, замовником-інвестором якого є товариство з обмеженою відповідальністю «Міком-Хаус». Зазначені ремонтно-будівельні роботи здійснювалися без дозволу та належного погодження із Головним управлінням контролю за благоустроєм та зовнішнім дизайном м. Києва та Управлінням державного архітектурно-будівельного контролю Київської міської державної адміністрації. Відповідно до проекту будівництва ЖБК № 7, передбачається здійснення приєднання зазначеного ЖБК до будинку № 16/7 та закриття вікон у торцевій стіні вказаного будинку, що, на думку позивача, призводить до порушення його прав та охоронюваних законом інтересів як орендаря будинку № 16/7. Компанія просила суд зобов'язати товариство припинити будь-які будівельні роботи на території будинку № 16/7. Товариство позов не визнало, мотивуючи свої заперечення тим, що Компанія не є орендарем будинку № 16/7, а лише мала намір ним стати, про що свідчить укладений між Компанією та Комунальним підприємством «Київжитлоспецексплуатація» попередній договір, який на момент подачі позовної заяви втратив свою чинність, а тому позивач не є користувачем будинку № 16/7, і, відповідно, його права товариством не могли бути порушені. Однак рішенням Господарського суду м. Києва позов задоволено з тих підстав, що: позивач мав намір у найближчий час отримати в

користування будинок № 16/7, про що свідчить наданий у судовому засіданні попередній договір, укладений з Підприємством, як орендодавцем указаного будинку, та зацікавлений у тому, щоб цей будинок відповідав технічній характеристиці, що підтверджує його справжній інтерес щодо використання в подальшому будинку № 16/7 та прилеглої до нього території; проектом ЖБК № 7 передбачається приєднання ЖБК до будинку № 16/7 та закриття вікон у торцевій стіні вказаного будинку, чим порушується охоронюваний законом інтерес Компанії [271].

Відновлення становища, яке існувало до порушення права або охоронюваного законом інтересу

Цей спосіб захисту пов'язаний із застосуванням певних заходів, спрямованих на відновлення порушеного суб'єктивного права особи в тому стані, у якому воно існувало до його порушення. Тобто для того, щоб подати цей позов, необхідно, щоб охоронюваний законом інтерес існував, а «обслуговуюче» його суб'єктивне право не було припинене і його можна було відновити шляхом усунення наслідків правопорушення. Цей спосіб захисту може знаходити свій прояв у вимогах про виселення особи з незаконно зайнятого нею приміщення; про усунення перешкод у здійсненні права власності; про застосування наслідків недійсного правочину; про заборону використання твору без дозволу автора, інших порушеннях охоронюваних законом інтересів. Наприклад, громадянка А звернулась до суду із позовом про відновлення становища, яке існувало до порушення її інтересу. У 2007 р. її чоловіком (громадянином Б) було придбано квартиру за допомогою банківського кредиту. Того ж дня було укладено іпотечний договір між банком і чоловіком позивачки. Окрім того, чоловік позивачки повідомив її, що для укладення договору іпотечного кредиту необхідно, щоб вона виступила його поручителем. Він пояснив, що договір поруки є формальним і його підписання не матиме жодних наслідків для неї. Так, кредитні кошти підуть цілеспрямовано на придбання квартири, придбана квартира береться в іпотеку банком і у випадку несплати кредиту його

погашення буде проводитися за рахунок реалізації квартири, яка відповідно до вимог договору про іпотечний кредит передається в іпотеку. Саме на цих умовах позивачка підписала договір поруки. Чоловік здійснював підприємницьку діяльність та згідно зібраних банком відомостей мав значні доходи. Однак у 2009 р. ухвалою господарського суду Харківської області було порушено провадження у справі про банкрутство фізичної особи-підприємця громадянина Б, а пізніше в тому ж році було винесено постанову про визнання фізичної особи-підприємця громадянина Б банкрутом та відкрито ліквідаційну процедуру. У ході ліквідаційної процедури було відчужено за договором купівлі-продажу вищезазначену квартиру. У ході ліквідаційної процедури заборгованість за договором про іпотечний кредит була погашена у розмірі 5 276,23 доларів США. Квартира перейшла у власність до інших осіб. На думку позивачки, на цей час істотно змінилися обставини, які передували укладенню договору поруки, і якби ці обставини – банкрутство фізичної особи-підприємця громадянина Б, зняття іпотеки і продаж у ході ліквідаційної процедури майна, яким забезпечувалися вимоги банка за договором про іпотечний кредит, часткове задоволення у ході ліквідаційної процедури заборгованості за договором про іпотечний кредит у розмірі 5 276,23 доларів США – були їй відомі, вона ніколи не уклала б договір поруки. Тому просила відновити становище, що існувало до порушення її охоронюваного законом інтересу шляхом розірвання договору поруки. Позов підлягав задоволенню з тих підстав, що, відповідно до ч. 1 ст. 652 ЦК України, у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не випливає із суті зобов’язання. Позивачка зверталась до банку з проханням розірвати договір поруки, на що банк відповів відмовою. Згідно ч. 2 ст. 652 ЦК України, якщо сторони не досягли згоди щодо розірвання договору, договір може бути розірваний за рішенням суду на вимогу заінтересованої сторони за наявності одночасно таких умов: 1) у момент укладення договору сторони виходили з

того, що така зміна обставин не настане; 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися; 3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; 4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона. Із матеріалів справи вбачається, що в момент укладення договору поруки сторони виходили з того, що така зміна обставин, як визнання фізичної особи-підприємця громадянина Б банкрутом, включення до ліквідаційної маси і продаж квартири, часткове погашення в ході ліквідаційної процедури заборгованості за договором про іпотечний кредит у розмірі 5 276,23 доларів США не настане. Твердження банку, що позивачка могла передбачити процедуру банкрутства свого колишнього чоловіка, доказами не підтверджено. Заява про банкрутство фізичної особи-підприємця громадянина Б була подана майже через два роки після укладення договору про іпотечний кредит. Однією з причин банкрутства була фінансово-економічна криза, що обумовила істотну зміну економічних умов у державі з вересня 2008 року, зокрема, відбулася різка девальвація національної валюти та інфляція, стрімке зростання офіційного та комерційного курсів долара США по відношенню до національної валюти. Передбачити це позивачка не могла, як і того, що в ході ліквідаційної процедури буде знято обтяження – іпотеку з майна, яким забезпечувалося виконання зобов’язань за договором про іпотечний кредит. Зміна обставин зумовлена причинами, які громадянка А як заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися. Виконання договору поруки порушить співвідношення майнових інтересів сторін, оскільки на позивачку буде покладений обов’язок погасити кредит у повному обсязі.

Примусове виконання обов’язку в натурі

Застосовується в тих випадках, коли відповідач зобов'язаний був вчинити певні дії по відношенню до позивача, але відмовився або уникає можливості виконати свій обов'язок. Тобто цей спосіб захисту застосовується за наявності зобов'язальних правовідносин між позивачем та відповідачем. Так, він може мати місце при невиконанні обов'язку сплатити кошти за виконану роботу (за договором підряду), передати річ кредитору (за договорами купівлі-продажу, міни, поставки, дарування з обов'язком передати річ у майбутньому), виконати роботи чи надати послуги (за договорами про виконання робіт та надання послуг).

Варто навести наступний приклад судової практики щодо застосування цього способу захисту охоронюваного законом інтересу. На розгляд Господарського суду м. Києва були передані позовні вимоги прокурора міста Луганська в інтересах держави в особі Луганської міської ради про стягнення з товариства з обмеженою відповідальністю «Мега-груп-профі» 522206,68 грн основного боргу по орендній платі за землю та 25857,33 грн пені за неналежне виконання взятих на себе останнім зобов'язань згідно договору оренди землі. Відповідач у поданому до відділу діловодства суду письмовому відзиві на позов просить відмовити в задоволенні позовних вимог, оскільки вважає, що позивачем у зв'язку зі зміною грошової оцінки земельної ділянки в односторонньому порядку змінено розмір орендної плати за землю без внесення відповідних змін до договору оренди. Крім того, така підстава, як зміна грошової оцінки землі, за умовами договору не є підставою для перегляду орендної плати. Грошова оцінка землі передує укладенню цивільно-правових угод. А тому наявне встановлення позивачем нової грошової оцінки земель породжує правові наслідки стосовно нових (неукладених) договорів оренди землі та не є обов'язковою підставою для внесення до існуючого договору оренди землі змін у частині розміру орендної плати. За договором для сторін залишається незмінною нормативна грошова оцінка орендованої землі, яка зазначена в договорі. Чинними є зміни розміру орендної плати, які внесені сторонами та

пройшли державну реєстрацію. Отже, відповідач заперечував проти застосування до нього примусового виконання обов’язку в натурі [286].

Іншим прикладом застосування такого способу захисту є наступний. Товариство з обмеженою відповідальністю «М.Ж.К.» звернулося з позовом до Господарського суду Волинської області про зобов'язання Комунального підприємства «Волинське обласне бюро технічної інвентаризації» внести зміни в технічний паспорт на частину вбудовано-прибудованого нежитлового приміщення, яке належить підприємцю А на праві власності за договором купівлі-продажу нежитлового приміщення, а саме: внести в технічну характеристику конструктивних елементів опис конструктивного елементу покрівлі та відсоток її зношення протягом тридцяти календарних днів з дня набрання рішенням суду по даній справі законної сили. Установивши наявність в особи, яка звернулася з позовом, суб'єктивного матеріального права або охоронюваного законом інтересу, на захист яких подано позов, суд з'ясовує наявність чи відсутність факту порушення або оспорення і, відповідно, ухвалює рішення про захист порушеного права або відмовляє позивачу в захисті, установивши безпідставність та необґрунтованість заявлених вимог. Позивач навів аргументацію, що відповідач має обов'язок, установлений законом, виконати визначені в позові зобов'язання, учинивши певні дії. Позивач, в обґрунтування вимог послався на положення абзацу 1 розділу 11 Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна, яку затверджено наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України, яким визначено, що в разі виявлення змін щодо складу, технічного стану, власників будинків тощо бюро технічної інвентаризації вносить до інвентаризаційних документів відповідні виправлення та доповнення й пункту 1.3 Правил утримання жилих будинків та прибудинкових територій, яким передбачено, що виконавці послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій повинні мати технічні паспорти на квартирні (багатоповерхові) жилі будинки та забезпечувати своєчасне внесення змін до

них. Проте чітко прописаної процедури, яким чином це відбувається і хто має право ініціювати процес, не зазначено. Ані положеннями Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна, ані положеннями Правил утримання жилих будинків та прибудинкових територій на відповідача не покладено обов'язку внесення змін за ініціативою одного суб'єкта в технічну документацію іншої особи. Таким чином, в особи конкретного права не встановлено, але в наявності охоронюваний інтерес, який можна реалізувати захистом у спосіб примусового виконання обов’язку в натурі [275].

Зміна або припинення правовідношення

Ці способи пов’язані з необхідністю змінити чи припинити існуюче правовідношення у зв’язку з, наприклад, порушенням його однією зі сторін (ст. ст. 651, 652 ЦК України – для договірних зобов’язань). Зокрема, ця вимога може проявлятися в позові про зміну вартості некомплектного товару чи товару, асортимент якого не відповідає умовам договору купівлі-продажу (ст. ст. 670, 684 ЦК України); розірвання договору у зв’язку з невиконанням або неналежним його виконанням другою стороною (ст. ст. 708, 726, 755, 782, 783 ЦК України тощо). Наприклад, відповідно до ст. 726 ЦК України, у разі порушення обдарованим обов'язку на користь третьої особи дарувальник має право вимагати розірвання договору і повернення дарунка, а якщо таке повернення неможливе, – відшкодування його вартості. Отже, норми вказаної статті охороняють не тільки законний інтерес дарувальника стосовно належного виконання покладеного на обдарованого обов’язку на користь третьої особи, але й інтерес третьої особи щодо отримання блага від обдарованого. Захист цих приватних інтересів може бути здійснений судом шляхом розірвання договору (припинення правовідношення) і повернення дарунка (реституції). Судовій практиці відомий такий приклад. Прокурор м. Кременчука в інтересах держави в особі Кременчуцької міської ради звернувся до Господарського суду Полтавської області з позовом до закритого акціонерного товариства «Готель «Нафтохімік» про зобов’язання

укласти додаткову угоду до договору оренди землі між ЗАТ «Готель «Нафтохімік» та Кременчуцькою міською радою щодо зміни відповідно до вимог законодавства ставки орендної плати. Позовні вимоги було обґрунтовано тим, що розмір орендної плати за договором оренди землі менше встановленого чинним законодавством. Тобто йдеться про фактичну зміну правовідношення. Суд дійшов висновків, що можливість зміни та розірвання договору на підставі ст. 652 ЦК України може мати місце лише за виключних обставин, у разі виникнення для однієї зі сторін ускладнень виконання договору. Згідно пункту 6.2.2 Принципів міжнародних комерційних договорів (Принципів УНІДРУА), ускладненнями вважаються випадки, коли відбуваються події, що суттєвим чином змінюють рівновагу договірних обов'язків через збільшення для сторони вартості виконання або зменшення цінності отримуваного стороною виконання. Зміна, про яку йдеться в позові, суперечитиме охоронюваним законом інтересам відповідача. Крім того, як роз’яснив Вищий господарський суд України в Узагальненні судової практики розгляду господарськими судами справ у спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами, від 01.01.2010 р., оскільки відповідно до ч. 1 ст. 626 ЦК України договір є домовленістю двох або більше сторін, зобов'язання в судовому порядку другої сторони за договором внести до нього зміни позбавлено правового сенсу і не сприяє реальному захисту прав та охоронюваних законом інтересів сторін [415].

Захист охоронюваного законом інтересу шляхом припинення правовідносин може мати наступний приклад. У серпні 2009 року громадянин А звернувся до суду із позовом, посилаючись на те, що у 2007 році ним було укладено з банком договір поруки, за умовами якого він зобов'язався відповідати в повному обсязі за виконання ТОВ «Россель» зобов'язань за кредитним договором від 26 червня 2007 року на суму 2 520 000 грн. 31 грудня 2008 року було укладено додаткову угоду до договору поруки щодо розміру процентів та відповідальності за порушення зобов'язань за цим договором. У липні 2009 року йому стало відомо про те, що 4 липня

2007 року додатковою угодою між банком та ТОВ «Россель» без його згоди змінено графік погашення кредиту, внаслідок чого збільшився розмір процентів за кредитним договором на 867 462 грн. Посилаючись на те, що банк не визнав його права на припинення поруки у зв'язку зі зміною зобов'язання без його згоди, внаслідок чого збільшився обсяг його відповідальності, позивач просив на підставі ч. 1 ст. 559 ЦК України визнати припиненим укладений між ним та ПАТ КБ «Приватбанк» договір поруки від 26 червня 2007 року та додаткову угоду від 31 грудня 2008 року до зазначеного договору поруки, оскільки вони суттєво порушують його охоронювані законом інтереси. За змістом норм ст. ст. 559, 598 ЦК України припинення зобов'язання поруки означає такий стан сторін правовідношення, при якому в силу передбачених законом обставин суб'єктивне право і кореспондуючий йому обов'язок перестають існувати. До припинення поруки призводять такі зміни умов основного зобов'язання, які призвели або можуть призвести до збільшення обсягу відповідальності поручителя. Таке збільшення відповідальності поручителя внаслідок зміни основного зобов'язання виникає в разі підвищення розміру процентів; відстрочення виконання, що призводить до збільшення періоду, за який нараховуються проценти за користування чужими грошовими коштами; установлення (збільшення розміру) неустойки тощо. Отже, припинення правовідносин поруки в даному випадку презюмується [274].

Також варта уваги справа, що розглядалась апеляційним судом Луганської області за наступними обставинами. Громадянка А подала позов до Державного підприємства «Сєвєродонецька ТЕЦ» про припинення договірних відносин, зобов’язання відповідача виключити позивача з переліку абонентів та не нараховувати позивачу плату за послуги теплопостачання, мотивуючи це тим, що фактично послуги теплопостачання вона не отримувала, договору на надання послуг теплопостачання між ними не укладалося й опалення своєї квартири вона здійснює власними побутовими електричними приладами. А дії відповідача з нарахування їй

заборгованості за послуги є безпідставними і порушують охоронювані законом інтереси позивача [269].

Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди

Указаний спосіб може застосовуватися як самостійно, так і поєднуватися з іншими вимогами, наприклад, з позовами про розірвання договору у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням його другою стороною, про примусове виконання обов'язку в натурі, про усунення перешкод у користуванні майном тощо. Підставою для застосування цього способу захисту є наявність завданої особі майнової шкоди. Більш детально підстави для застосування цього способу захисту регламентуються ст. ст. 22, 623, 624 та главою 82 ЦК України «Загальні положення про відшкодування шкоди». Як приклад застосування цього способу для захисту охоронюваних законом інтересів можна навести випадок неправомірного знищення майна. Якщо немає майна – немає й права власності, але власник може захистити свій інтерес у відновленні майнової сфери стягненням з винної особи завданих йому збитків. Об'єктом захисту в даному випадку виступають охоронювані законом інтереси. На думку Т. М. Підлубної, найбільш ефективним способом захисту законних інтересів є відшкодування збитків за концепцією абстрактних збитків, тобто таких, які могли б настати, але не настали через передбачливість кредитора [255, с. 11]. Така ж позиція згадується і в дисертаційній роботі О. І. Чепис, що також присвячена цивільним інтересам [479, с. 7]. Але якщо на практиці застосовувати концепцію абстрактних збитків, то ми однозначно перейдемо до концепції абстрактної шкоди. А як відомо, історія не знає умовного способу, а право тим більше не може існувати у сфері ілюзорних сентенцій (категорій): «Оскільки особа А не виконала договір і якби особа В не вжила відповідних заходів захисту свого інтересу, В з провини А отримав би шкоду в розмірі...» Така конструкція не сумісна із засадами правового регулювання суспільних

відносин і, крім того, обов’язково стане багатим підґрунтям для всілякого роду зловживань.

Відшкодування шкоди як спосіб захисту порушеного права зустрічається дуже часто, як спосіб захисту порушеного інтересу набагато рідше (як і будь-який інший спосіб захисту інтересу), але однаково така судова практика існує. У вересні 2010 року ВАТ «Донецькобленерго» подало позов до громадянина А про стягнення 69715 грн 64 коп., посилаючись на те, що відповідач самовільно підключив до електромережі трансформатор, користувався електроенергією без лічильника, чим порушив Правила користування електричною енергією і спричинив шкоду енергопостачальнику, обмеживши його майнові інтереси [273].

Закритим акціонерним товариством «Страхова компанія «Мега-Гарант» заявлено позов до закритого акціонерного товариства «Туристична компанія «Мега-тур» та відкритого акціонерного товариства «Пансіонат «Море» про розірвання договорів про надання туристичних послуг на умовах надання квоти місць, укладених між закритим акціонерним товариством «Туристична компанія «Мега-тур» та відкритим акціонерним товариством «Пансіонат «Море» та стягнення 1003871,14 грн. Обґрунтовуючи позов, зазначалося, що при укладенні вказаних договорів були порушені інтереси ЗАТ «Страхова компанія «Мега-Гарант» як акціонера в частині отримання прибутку (дивідендів), оскільки ці договори завдають збитків ЗАТ «Туристична компанія «Мега-тур» та ЗАТ «Страхова компанія «Мега-Гарант» [276].

У серпні 2008 року Дочірня компанія «Газ України» НАК «Нафтогаз України» звернулась до господарського суду Черкаської області з позовом до відкритого акціонерного товариства з газопостачання та газифікації «Черкасигаз» про стягнення 16763,20 грн боргу, 2698,92 грн інфляційних витрат, 3 % річних у розмірі 427,21 грн, 209,50 грн пені та судових витрат. Відкрите акціонерне товариство з газопостачання та газифікації «Черкасигаз», у свою чергу, звернулось до цього ж суду із зустрічною

позовною заявою, у якій просило стягнути з Дочірньої компанії «Газ України» НАК «Нафтогаз України» безпідставно отриманих грошових коштів у розмірі 2000 грн. Місцевим господарським судом було встановлено, що 28.06.2001 р. між Дочірньою компанією «Газ України» Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» (орендодавцем) та Кам'янським управлінням із експлуатації газового господарства ВАТ з газопостачання та газифікації Черкаської області (орендарем) було укладено договір оренди майна, за яким орендодавець передав, а орендар прийняв у строкове користування майно – склад, інвентарний номер, залишкова вартість і розрахунок суми річної орендної плати якого визначено відповідно акта оцінки вартості окремого індивідуально визначеного майна, що є невід'ємною частиною договору. Разом з тим, згідно з додатками до Договору «Акт оцінки вартості орендованого майна» та «Акт приймання-передачі майна, що здається в оренду», Кам'янське УЕГГ отримало в оренду оргтехніку, а саме: два комп'ютери та принтер, які актом приймання-передачі від 21.02.2008 р. повернуті позивачу. Відповідно до п. 3.3 договору, розмір орендної плати за кожний наступний місяць визначався шляхом коригування розміру місячної орендної плати за попередній місяць на індекс інфляції за поточний місяць і перераховувався не пізніше 20 числа кожного місяця. Позовні вимоги Дочірньої компанії «Газ України» Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» обґрунтовані тим, що відкрите акціонерне товариство з газопостачання та газифікації «Черкасигаз» лише частково розрахувалось за оренду, сплативши 2000 грн., а тому заборгованість останнього становить 16763,20 грн. Водночас, відкрите акціонерне товариство з газопостачання та газифікації «Черкасигаз» звернулось до цього ж суду із зустрічною позовною заявою про стягнення з Дочірньої компанії «Газ України» НАК «Нафтогаз України» безпідставно отриманих 2000 грн у зв'язку з тим, що договір оренди майна є таким, що не відбувся та не породив відповідних юридичних наслідків, оскільки при його укладенні не досягнуто згоди з усіх істотних умов. Місцевий господарський суд, приймаючи рішення

по даній справі про відмову в задоволенні первісного позову та посилаючись на приписи статей 13, 16 ЦК України, Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004, виходив з того, що позивач не набув статусу орендаря приміщення складу, указаним приміщенням не користувався, а відтак його позов не підлягає правовому захисту. Проте апеляційна інстанція, залишаючи без змін рішення місцевого суду, обґрунтовано зазначила, що фактично за спірним договором оренди відповідачу було передано згідно акта прийому-передачі оргтехніку, яка повернута останнім відповідно до акта приймання-передачі майна. При цьому апеляційний господарський суд указав, що, не дивлячись на те що предметом спірного договору оренди є склад, згідно акта приймання-передачі майна, що здавалось в оренду, Кам'янське УЕГГ отримало в оренду оргтехніку, а Дочірня компанія «Газ України» НАК «Нафтогаз України» в позовній заяві просила стягнути борг за поставлений природний газ. Отже, цей інтерес підлягати захисту не може [281].

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди

Цей спосіб пов’язаний з наявністю в особи моральних страждань, що виникли з неправомірних дій (бездіяльності) іншої особи та стали наслідком знищення чи пошкодження майна, заподіянням каліцтва, іншого ушкодження здоров’я або смерті. Підставами для відшкодування моральної шкоди можуть слугувати: недобросовісне звернення до суду з вимогою про визнання особи недієздатною з наступною відмовою суду в задоволенні такої вимоги (ст. 39 ЦК України), визнання недійсним правочину, укладеного особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними чи недієздатною особою за межами її дієздатності (ст. ст. 225, 226 ЦК України); порушення особистих немайнових прав фізичної особи (ст. 280 ЦК України); прийняття неправомірних рішень, дії чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 1167 ЦК України), заподіяння каліцтва, іншого ушкодження здоров’я або смерті особи (ст. 1168 ЦК України). Існує позиція, що відшкодування моральної шкоди у

зв’язку з порушенням законного інтересу здійснюється за аналогією закону: якщо є можливість захистити суб’єктивне право, то відповідно є можливість захисту законного інтересу [255, с. 11].

Є доречним наступний приклад судової практики застосування даного способу захисту охоронюваних законом інтересів. Громадянин А звернувся до суду з позовом до відкритого акціонерного товариства «Енергопостачальна компанія «Чернівціобленерго» про порушення прав споживача, визнання дій неправомірними, визнання нечинним акту про порушення Правил користування електричною енергією для населення й відшкодування моральної шкоди. Суд виходив з того, що оскарження акта про порушення Правил користування електричною енергією, який не встановлює для позивача будь-яких обов’язків, крім рекомендації сплатити нараховані збитки, є різновидом претензії і не передбачено діючим законодавством як спосіб захисту прав. Акт може бути визнаний як доказ при вирішенні іншого спору, а тому підстав для визнання неправомірними дій відповідача, порушень прав споживача та стягнення моральної шкоди в суду немає. Охоронювані законом інтереси позивача не були порушені [445].

Інший приклад. Фізична особа-підприємець А звернулась до суду з позовом до відкритого акціонерного товариства «Чернівецький хлібокомбінат», громадянина Б, Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України про визнання недійсним патенту на промисловий зразок і просила зобов’язати Державний департамент інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України внести до Державного реєстру патентів України на промислові зразки відомості щодо визнання недійсним повністю спірного патенту. Крім того, позивач просив зобов’язати відповідача громадянина Б сплатити 500 грн на користь позивача в якості моральної шкоди. Стосовно стягнення на користь позивача моральної шкоди з громадянина Б, позивач зазначав, що, набувши прав автора (немайнових прав інтелектуальної власності) на промисловий зразок за патентом, громадянин Б свідомо створив непатентоспроможний

об’єкт, надавши ВАТ «Чернівецький хлібокомбінат» змогу подати його на реєстрацію та отримати охоронний документ, що перешкоджає виробництву позивачем хлібу, який за формою та маркуванням відтворює низку суттєвих ознак промислового зразка за вказаним патентом. Позивач уважає, що такими діями громадянина Б йому нанесено моральну шкоду – шкоду його діловій репутації. Суд установив, що подання відповідачем ВАТ «Чернівецький хлібокомбінат» заявки та одержання патенту, а також використання ним прав, які випливають із указаного патенту, є достатньою підставою для того, щоб у позивача виникло передбачене ч. 1 ст. 3 ЦПК України право на звернення до суду за захистом охоронюваного законом інтересу. Водночас суд не вбачив підстав для задоволення позовної вимоги про стягнення з відповідача громадянина Б на користь позивача 500,00 грн відшкодування моральної шкоди, оскільки позивачем не надано належних та допустимих доказів того, що його діями завдано шкоди діловій репутації позивача. Тобто ненадання позивачем доказів завдання відповідачем громадянином Б шкоди діловій репутації позивача унеможливлює відшкодування шкоди, факт завдання якої не доведено. Таким чином, право позивача на захист охоронюваного законом інтересу, у тому числі і в спосіб відшкодування моральної шкоди, було встановлено, але недостатність доказів не надала змогу задовольнити позов у повному обсязі [299].

Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування їхніх посадових і службових осіб.

Указаний спосіб характеризується чітко визначеним суб’єктом – заподіювачем шкоди, яким є спеціальний суб’єкт – відповідні державні органи чи їхні посадові і службові особи. Підставою для подання такого позову є прийняття незаконних рішень, незаконні дії чи бездіяльність зазначених органів, що призвели до завдання шкоди особі. До того ж, відповідно до ст. ст. 1173–1175 ЦК України, така шкода відшкодовується незалежно від вини цих органів (осіб). Безперечно, на шляху реалізації

охоронюваного законом інтересу може стати незаконне рішення, дія чи бездіяльність органу відповідної компетенції, і вказаний спосіб покликаний у такому разі надати захист охоронюваному інтересу.

Так, відкрите акціонерне товариство «Укрнафта» звернулося з позовом до Міністерства економіки України (третя особа – компанія «Карпатскі Петролеум Корпорейшн») про визнання його бездіяльності протиправною та зобов'язання вчинити дії. ВАТ «Укрнафта» зазначило, що Міністерство економіки України не вчиняє дій, спрямованих на припинення діяльності представництва «Карпатскі Петролеум Корпорейшн», не приймає рішення про скасування запису в реєстрі представництв щодо представництва «Карпатскі Петролеум Корпорейшн» та вилучення свідоцтва про реєстрацію. Позивач посилається на те, що з 22.07.96 р. припинив діяти іноземний суб'єкт господарської діяльності, представництвом якого на території України є представництво «Карпатскі Петролеум Корпорейшн» і як наслідок цього в такого представництва з моменту припинення юридичної особи відсутні повноваження на здійснення на території України представницьких функцій від імені та за дорученням припиненого іноземного суб'єкта господарювання. Припинення іноземного суб'єкта господарювання, представництво якого зареєстроване та продовжує діяти на території України, є достатньою правовою підставою для прийняття відповідачем рішення про скасування реєстрації такого представництва. Суд дійшов висновку, що бездіяльність відповідача порушує охоронювані законом права та інтереси позивача як учасника зовнішньоекономічної діяльності [289].

Інший приклад. На розгляд Господарського суду м. Києва були передані вимоги Олександрівської клінічної лікарні м. Києва до Київської міської ради про скасування пункту 1 рішення Київської міської ради щодо припинення права користування Центральної клінічної лікарні на частину земельної ділянки 0,45 га, відведеної останній відповідно до рішення виконавчого комітету Київської міської ради народних депутатів трудящих

від 22.03.65 р., з подальшим її зарахуванням до земель житлової та громадської забудови. Також оспорюваним пунктом рішення дану земельну ділянку було передано товариству з обмеженою відповідальністю «Житло-Буд» у довгострокову оренду строком на 15 років для будівництва, експлуатації та обслуговування житлового будинку. На думку позивача, спірне рішення є таким, що не відповідає нормам чинного законодавства, оскільки було прийнято всупереч волі Центральної клінічної лікарні, так як остання не надавала згоди на вилучення спірної ділянки з її користування, а також з порушенням встановленого законом порядку вилучення особливо цінних земель та недотримання вимог нормативної щільності забудови між установами охорони здоров'я і жилими спорудами. Такі дії порушують охоронювані законом інтереси лікарні [285].

До способів захисту охоронюваних законом інтересів, які не зазначені в ст. 16 ЦК України, але розглядалися в літературі і, безперечно, гідні уваги, слід віднести захист охоронюваного законом інтересу шляхом зобов’язання особи публічно принести вибачення іншій особі. Варто зазначити, що Європейський Суд з прав людини все частіше схиляється до думки, що відшкодування моральної шкоди можливе і (або й не тільки) не в грошовому еквіваленті, а й через вибачення до потерпілої особи. Надання вибачення, особливо публічного вибачення, цілком виправдано виконує свою компенсаторну функцію в юридичному захисті, а іноді виступає найбільш ефективним і адекватним порушенню способом захисту. Кодекс про адміністративні правопорушення в ст. 24^1 розглядає вибачення як захід впливу, що застосовується до неповнолітнього за скоєне правопорушення [144]. У Постанові пленуму Верховного Суду України № 1 від 23.12.2005 р. «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» вказується, що повне відшкодування завданих збитків або усунення завданої шкоди полягає в добровільному задоволенні винною або іншими особами, зокрема батьками чи близькими родичами, обґрунтованих претензій потерпілого щодо

відшкодування завданої злочином матеріальної та моральної шкоди, загладжуванні її в інший спосіб, наприклад, шляхом прилюдного вибачення за завдану образу [295]. А в Постанові пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» зазначається, що суд не має права зобов'язувати відповідача вибачатися перед позивачем у тій чи іншій формі, оскільки примусове вибачення як спосіб судового захисту гідності, честі чи ділової репутації за поширення недостовірної інформації не передбачено у ст. ст. 16, 277 ЦК України. Але разом із тим не суперечить закону визнання судом мирової угоди, за умовами якої сторони як спосіб захисту гідності, честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи передбачають вибачення перед потерпілим [298].

Р. Є. Гукасян указував, що охоронювані законом інтереси захищаються шляхом подання негативних позовів, де позивач вимагає встановлення відсутності правовідносин і відсутності в нього юридичного обов’язку в цих правовідносинах [95, с. 18]. Приклади подання негативних позовів непоодинокі в судовій практиці. Наприклад, справа, за якою Головне управління земельних ресурсів Київської міської державної адміністрації звернулось до Господарського суду м. Києва з позовом до Київської міської ради, товариства з обмеженою відповідальністю «Т.М.М.», товариства з обмеженою відповідальністю «Гарден Сіті» про визнання відсутнім права власності на земельну ділянку. Цю земельну ділянку було продано товариству з обмеженою відповідальністю «Т.М.М.» рішенням Київської міської ради. «Гарден Сіті» придбав земельну ділянку, будучи вже третім покупцем за договорами купівлі-продажу [287].

І в цьому випадку варто згадати справу, у якій громадянка А звернулась до суду з позовом до Державного підприємства «Сєвєродонецька ТЕЦ» про встановлення факту відсутності договірних відносин, зобов’язання відповідача виключити позивача з переліку абонентів та не нараховувати

позивачу плату за послуги теплопостачання. Свої вимоги вона мотивувала тим, що відповідач безпідставно вважає позивача своїм споживачем та нараховує їй заборгованість за послуги, які вона не отримувала, договору на надання послуг теплопостачання між ними не укладалося і опалення своєї квартири вона здійснює власними побутовими електричними приладами. Тому позивач просить встановити факт відсутості договірних правовідносин між нею та відповідачем [269].

Один із варіантів захисту охоронюваного законом інтересу запропонований М. Л. Нохріною. Вона вказує, що, виходячи зі специфіки інтересу, для його задоволення ніяких дій не треба і охорона такого інтересу забезпечується шляхом заборони певної активної поведінки [233, с. 188–189]. А раніше у своєму авторефераті дисертації дослідниця зазначила, що «безпосередній захист особистого немайнового інтересу здійснюється судом лише в тому випадку, якщо цей інтерес прямо охороняється законом у вигляді відповідної заборони» [15, с. 22]. Ю. Г. Ткаченко вважає, що особливістю заборон є захист, як правило, не суб'єктивних прав, а охоронюваних законом інтересів [438, с. 162]. Р. А. Майданик наводить приклад захисту інтересу шляхом визнання права – суд своїм рішенням встановлює право, яке до того не існувало (визнання права власності на самочинне будівництво, права на спадкування і т. д.) [186, с. 133].

У рекомендаціях Президії Вищого господарського суду України «Про практику застосування господарськими судами земельного законодавства» зазначено, що з позовами про визнання недійсними угод мають право звертатися не лише сторони цих угод, а також особи, які зацікавлені у придбанні земельної ділянки, що є предметом спірного договору. При цьому інтерес такої особи стосовно придбання у власність земельної ділянки має бути законним, не суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам, а також відповідати критеріям охоронюваного законом інтересу. У спорах про визнання недійсним договору купівлі-

продажу земельної ділянки та витребування земельної ділянки з чужого незаконного володіння при розгляді клопотання про забезпечення позову судам за наявності відомостей про те, що відповідачами можливе вчинення дій, направлених на отримання державного акта на право власності на спірну земельну ділянку з метою її відчуження або вчинення інших дій щодо розпорядження нею в подальшому, слід задовольняти клопотання про забезпечення позову, зокрема, шляхом встановлення заборони реєструвати право власності на таку земельну ділянку, відчужувати її будь-яким способом, передавати в іпотеку, користування, а також використовувати зазначену земельну ділянку або її частину [342]. Отже, указано на такі можливі способи захисту охоронюваних законом інтересів, як встановлення заборони реєструвати право власності на земельну ділянку, заборони відчужувати її будь-яким способом, заборони передавати в іпотеку, заборони використовувати.

Підсумовуючи аналіз способів захисту цивільних прав та інтересів, необхідно відзначити, що за загальним правилом у разі порушення цивільного права чи інтересу в потерпілої особи виникає право на застосування конкретного способу захисту, який залежить від виду порушення та від наявності чи відсутності між сторонами зобов’язальних правовідносин. Тобто потерпіла особа не звертається з усіма передбаченими вимогами до суду, а обирає саме той спосіб захисту, який відповідає характеру порушення його права чи інтересу. Крім того, ст. 16 ЦК України також допускає можливість встановлення способу захисту не лише судом, але й сторонами в договорі. Наприклад, за порушення умов договору про своєчасну оплату поставленого чи переданого товару інша сторона має право на відшкодування не лише збитків, але й неустойки, розмір якої передбачений договором між сторонами, і в разі відмови другої сторони від добровільного виконання цієї умови потерпіла сторона має право звернутися до суду з вимогою застосувати такий спосіб захисту, як відшкодування збитків та неустойки. Більше того, сторони можуть зазначити в договорі і

такий спосіб захисту інтересу, як публічне вибачення, визнання непрофесіоналізму тощо. Для обрання певного способу захисту охоронюваного законом інтересу варто звернутися до запропонованих юридичною наукою правил: вільний вибір способу захисту; застосування легального способу захисту; можливість застосування способу захисту за аналогією (у силу прямого припису закону, оскільки способи захисту є юридичними конструкціями, що аналогічні іншим конструкціям, або в силу того, що охоронювані законом інтереси не можуть бути захищені передбаченими законодавством способами захисту); відповідність предмету позову встановленим способам захисту охоронюваного законом інтересу; належне об'єднання і вирішення конкуренції позовів [186, с. 114]. Суди не займають одностайної позиції в застосуванні закритого переліку ст. 16 ЦК України. У більшості постанов зазначається неможливість задоволення позовних вимог, оскільки сторони обрали спосіб захисту, не передбачений ст. 16 ЦК України. Наприклад, у справі за позовом громадянки А до відкритого акціонерного товариства «Енергопостачальна компанія «Чернівціобленерго» про порушення прав споживача, визнання дій неправомірними, визнання нечинним акту про порушення Правил користування електричною енергією для населення, відшкодування моральної шкоди, суд зазначив, що носій порушеного права може скористатися не будь-яким, а цілком конкретним способом захисту свого права. Частіше за все спосіб захисту порушеного права прямо визначається спеціальним законом, який регламентує конкретні цивільні правовідносини. Акт про порушення Правил користування електричною енергією, на думку суду, може бути визнаний лише в якості доказу при вирішенні іншого спору, де б оспорювалися дії, рішення, які є обов'язковими до виконання, зокрема, при визнанні неправомірними дій відповідача щодо відключення від електропостачання та відшкодування у зв'язку з цим шкоди, а визнання недійсним цього акта не є способом захисту порушеного права або охоронюваного законом інтересу [445]. В аналогічній справі за позовом громадянки А до ВАТ «Донецькобленерго» суд зазначив,

що складений акт є лише фіксацією порушення, яке було виявлено під час проведення постачальником енергії перевірки дотримання Правил, у разі виникнення спору він буде наданий як доказ, який повинен оцінюватися судом відповідно до вимог ст. 212 ЦПК України; його оскарження не передбачено чинним законодавством або договором як спосіб захисту судом цивільних прав та інтересів особи [273].

Цікавий спосіб захисту своїх охоронюваних законом інтересів обрав позивач у наступній справі. Відкрите акціонерне товариство «Станція Придніпровська» звернулося до Господарського суду Кіровоградської області з позовом до Онуфрівської районної державної адміністрації Кіровоградської області, у якому просило визнати договір оренди земельної ділянки водного фонду від 16.05.03 р., укладений між сторонами у справі, таким, що діє до 20.05.2053 р. В обґрунтування позову позивач посилався на те, що згідно з додатком до спірного договору від 20.05.03 р. сторони внесли зміни до пункту 3.1 договору в частині строку його дії та погодили, що спірний договір є укладеним з 11.02.05 р. строком на 49 років, проте (не зважаючи на внесені зміни) відповідач звернувся з вимогою про повернення об'єкта оренди через закінчення п'ятирічного строку дії договору. Суд у даній справі наголосив, що цивільним та господарським законодавством не передбачено такого способу захисту права, як визнання договору оренди таким, що діє до певної дати, припинення порушення якого можна здійснити у примусовому порядку на виконання рішення суду [413].

Але існує й інша позиція. Верховним Судом України зазначається, що законодавчі обмеження матеріально-правових способів захисту цивільного права чи інтересу підлягають застосуванню з дотриманням положень ст. ст. 55, 124 Конституції України та ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до яких кожна особа має право на ефективний засіб правового захисту, не заборонений законом. Оскільки положення Конституції України та Конвенції мають вищу юридичну силу (ст. ст. 8, 9 Конституції України), а обмеження матеріального права

суперечать цим положенням, порушення цивільного права чи цивільного інтересу підлягають судовому захисту і в спосіб, не передбачений законом (зокрема ст. 16 ЦК України), але який є ефективним засобом захисту, тобто таким, що відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та наслідкам, спричиненим цим порушенням [274]. Такий підхід суду в застосуванні способів захисту сприятиме найліпшому виконанню завдань і функцій судової системи і стане найкращою гарантією захисту порушених суб'єктивних прав і охоронюваних законом цивільних інтересів.

У ч. 3 ст. 16 ЦК України особливу увагу приділено підставам відмови суду в захисті порушеного права чи інтересу. Зокрема, підставою для відмови суду в захисті порушеного права чи інтересу слугують: порушення прав інших осіб, завдання шкоди довкіллю або культурній спадщині при здійсненні особою своїх цивільних прав (ч. 2 ст. 13 ЦК України); вчинення дій особою з наміром завдати шкоди іншій особі та зловживання правом в інших формах (ч. 3 ст. 13 ЦК України); недотримання особою моральних засад суспільства (ч. 4 ст. 13 ЦК України); використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, недобросовісної конкуренції (ч. 5 ст. 13 ЦК України).

Не можна не погодитися з висновком Р. А. Майданика, що відкритий перелік способів захисту може бути ефективним лише при чіткому розумінні адекватності способу захисту змісту й обсягу права [186, с. 147]. Після з'ясування фактичних обставин суд має зробити висновок про відповідність заявленої матеріально-правової вимоги способам захисту права і про наявність порушення охоронюваного законом інтересу позивача. У разі встановлення, що інтерес порушений, а заявлені вимоги за своїм змістом не відповідають матеріально-правовим способам захисту права, суд повинен знайти можливості захистити інтерес, а не відразу ж відмовляти в позові. Це обумовлює необхідність проведення серйозної роботи щодо підготовки офіційних тлумачень, напрацювання єдиної судової практики розв'язання спорів при підборі відповідного способу захисту. Такий підхід цілком

відповідає диспозитивності цивільного права, з одного боку, спонукаючи учасників цивільного обороту до активних дій, а з іншого, – надаючи їм впевненості в непорушності або своєчасному відновленні їхніх охоронюваних законом інтересів.

Захист цивільних інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування.

Ця форма передбачена законодавцем для захисту цивільних прав, але, безперечно, її використання можливе також для захисту охоронюваних законом інтересів, які кореспондують суб'єктивним правам, що отримали захист у такій формі.

Основною особливістю захисту охоронюваних законом інтересів вищезазначеними органами є те, що захист здійснюється ними в межах повноважень, визначених Конституцією України та/або законами, оскільки дані суб'єкти насамперед є суб'єктами публічних правовідносин та діють за принципом «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом».

Відповідно до ст. 102 Конституції України, Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Так, наприклад, у відповідності із положеннями п. 16 ст. 106 Конституції України Президент зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. Пунктом 17 цієї ж статті передбачено його право скасовувати акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Причинами таких дій Президента може бути також і порушення цивільних прав особи.

Органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування здійснюють захист охоронюваних законом інтересів тільки у випадках та способами, передбаченими Конституцією України та іншими законами. Так, наприклад, захист цивільних прав може

здійснюватися Антимонопольним комітетом у разі допущення суб'єктами господарювання недобросовісної конкуренції (неправомірне використання ділової репутації, купівля-продаж товарів, виконання робіт, надання послуг із примусовим асортиментом, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці тощо). У такому випадку Антимонопольному комітету надається право накладати на порушника штрафи та застосовувати інші форми захисту (Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [316]). Захист цивільних прав органами державної влади передбачений також законодавством, що регулює відносини стосовно результатів творчої діяльності (наприклад, ст. 24 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [328], яка дозволяє заявнику оскаржувати рішення установи за заявкою на патент до Апеляційної палати).

Прийняття Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування будь-якого рішення щодо захисту цивільних прав та інтересів не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду. Це положення кореспондує ч. 1 ст. 55 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші обмеження прав та свобод (Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 року).

Захист охоронюваних законом інтересів нотаріусом

У цивільному законодавстві не закріплені формулювання захисту охоронюваних законом інтересів нотаріусом, ідеться лише про захист

нотаріусом цивільних прав. Згідно ст. 18 ЦК України, нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом. Порядок вчинення виконавчого напису визначений Законом України «Про нотаріат» [325] та Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [132]. У такий спосіб можуть бути захищені не тільки права, а й майнові інтереси кредитора за зобов'язанням, оскільки стягнення за виконавчим написом проводиться в порядку, передбаченому Законом України «Про виконавче провадження» [309]. Закон у цьому випадку зазначає саме захист прав. Проте існуюча нотаріальна практика свідчить про активний захист і охоронюваних законом інтересів. Здавна повелося, що підпис нотаріуса – достатня умова, щоб правочин вважався дійсним або факт чогось достовірним. Отже, посвідчуючи договори, заповіти, довіреності; уживаючи заходи стосовно охорони спадкового майна; видаючи свідоцтва про право власності на частку в спільному майні; проводячи опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме; накладаючи та знімаючи заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно) і транспортних засобів, що підлягають державній реєстрації; засвідчуючи вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них, справжність підпису на документах, вірність перекладу документів з однієї мови на іншу; посвідчуючи факт, що фізична особа є живою, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту, факт перебування фізичної особи в певному місці, час пред'явлення документів; приймаючи на зберігання документи й грошові суми та цінні папери в депозит; витребуючи від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій, складаючи проекти угод і заяв, виготовляючи копії документів та виписки з них, а також даючи роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультацій правового характеру, нотаріус тим самим охороняє і захищає законні інтереси осіб. Крім того, учасники цивільного обороту активно залучають нотаріуса до

участі в певній правовій ситуації, адже ця особа, з одного боку, додатково захищена законом (оскарження дій нотаріуса можливе лише тільки в особливих випадках), а з іншого, беручи участь у правовідносинах, аналізує й досліджує їх на предмет відповідності закону.

Самозахист охоронюваних законом інтересів

ЦК України містить статтю, що регламентує таку форму захисту як самозахист прав (ст. 19). Самозахист цією статтею визначається як застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту можуть обиратися особою самостійно і мають відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідків, що спричинені цим порушенням. Логічно постає питання, чи свідомо законодавець обмежив сферу самозахисту суб'єктивними правами, не зазначивши про самозахист інтересів? І чи може відбуватися самозахист інтересів? Для відповіді на ці запитання доречно звернутися до короткого аналізу такої форми захисту. Традиційно, під самозахистом розуміються дозволені законом дії фактичного характеру, які спрямовані на охорону прав і інтересів. При цьому науковці виділяють розуміння самозахисту цивільних прав у вузькому значенні, під яким розуміється реалізація дій, спрямованих на ненастання, зменшення негативних наслідків правопорушення; і самозахист у широкому розумінні – вчинення як фактичних, так і юридичних дій щодо охорони його прав [184, с. 10–11]. В. В. Субочев указує, що самозахист законних інтересів є одним з найважливіших елементів правового забезпечення інструменту, що розглядається, оскільки діалектика різнорідних правових стремлінь, які існують у суспільстві і охороняються правом у рівній мірі, обумовлює природний правовий відбір того інтересу, який здатен прокласти собі дорогу в боротьбі з аналогічними інтересами контрагентів [427, с. 424].

Самозахист як форма захисту цивільних прав і інтересів може застосовуватися за наявності відповідних умов. До таких умов можна віднести:

- відсутність законодавчої заборони застосовувати відповідні засоби протидії;

- відсутність суперечності засобів протидії моральним засадам суспільства;

- відповідність способу самозахисту змісту права, що порушено;

- відповідність способу самозахисту характеру дій, якими порушено право і охоронюваний законом інтерес, та наслідкам, що спричинені цим порушенням. Тобто способи самозахисту мають бути адекватними тому порушенню цивільного охоронюваного законом інтересу, проти якого вони спрямовані;

- спрямованість на припинення правопорушення. Самозахист не може виходити за межі дій, необхідних для припинення порушень охоронюваного законом інтересу. Усі дії того, хто застосовує самозахист, мають бути спрямовані виключно на припинення порушень власного права або права третьої особи. Якщо ця мета досягнута, подальші дії проти особи, яка допустила порушення, не можуть бути визнані самозахистом.

Способи самозахисту можуть бути встановлені договором, законом або обиратися особою самостійно. У тому числі способами самозахисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів можуть бути вказані в главі 49 ЦК України неустойка, порука, гарантія, застава, притримання, завдаток як способи забезпечення виконання зобов'язання. Убачається, що вказані способи можуть бути застосовані задля захисту приватного інтересу, який полягає в отриманні особою блага в строк та належним чином відповідно до цивільної угоди. Слід звернути увагу, що вказані способи можуть бути обумовлені (застосовані) як до вчинення правочину (завдаток – ст. ст. 570, 571 ЦК України), на стадії укладення угоди (неустойка – ст. ст. 549–552 ЦК України), у процесі виконання обов'язків за угодою (порука, гарантія – ст. ст. 553–569 ЦК України, застава – ст. ст. 572–593 ЦК України), так і після порушення зобов'язання (притримання – ст. ст. 594–597 ЦК України).

В. П. Грибанов окремо від самозахисту відмежовував міри оперативного впливу, розуміючи під ними «такі юридичні засоби правоохоронного характеру, які застосовуються до порушника цивільних прав і обов'язків безпосередньо самою управомоченою особою як стороною в цивільному правовідношенні, без звернення за захистом до компетентних державних або громадських органів» [90, с. 133]. При цьому вчений указував, що самозахист носить речово-правовий характер, а міри оперативного впливу – зобов'язально-правовий характер і виступають більше гарантіями виконання зобов'язання (наприклад, відмова від договору, невиплата платежу контрагенту тощо).

О. М. Вінник до способів самозахисту відносить легальні й квазілегальні способи, в основі яких знаходяться домагання, що можуть мати конструктивне й деструктивне спрямування [59, с. 36].

До безспірних переваг самозахисту відноситься те, що він проходить при активній ініціативі сторони і за часом своєї реалізації однозначно є більш економним і вигідним, ніж будь-які інші форми захисту як суб'єктивних прав, так і охоронюваних законом інтересів.

Окремо хотілося б зазначити про медіативні можливості захисту охоронюваних законом інтересів сторін. Медіація – відносно новий для нашої країни альтернативний підхід у розв'язанні спорів. Це форма захисту інтересів, що полягає в примиренні сторін за допомогою незалежної особи-фахівця, яка обрана сторонами для проведення переговорів. Основними ознаками медіації, що відрізняє її від третейського судочинства, фасілітації, комерційного посередництва чи «човникової дипломатії», є наступні ознаки: це позаюрисдикційний спосіб захисту інтересу; його учасниками є сторони конфліктного правовідношення і медіатор; цьому процесу притаманні неформальність і гнучкість процедури, добровільність, конфіденційність, прозорість. При цьому варто наголосити, що медіація може застосовуватися і в юрисдикційній системі в якості механізму реалізації повноважень органів цивільної юрисдикції, але загальний напрямок застосування і розвитку

медіації зазвичай – це самостійний механізм урегулювання спору, що існує паралельно із традиційними способами захисту цивільних прав і охоронюваних законом інтересів поза юрисдикційною системою [135, с. 18]. Результатом медіації в цивільному процесі є мирова угода, якій притаманні наступні риси: вона може затверджуватися як на попередньому судовому засіданні, так і на стадії розгляду справи по суті; на момент її складання має відкладатись провадження в справі або оголошуватись перерва; її умови не можуть суперечити інтересам інших осіб, що беруть участь у справі; усім заінтересованим особам (співпозивачам, співвідповідачам, третім особам із самостійними вимогами та без самостійних вимог) має бути надана можливість ознайомитися з проектом мирової угоди [7, с. 123].

Говорячи про форми захисту інтересів у цивільному праві, питання інституту страхування постає само собою. Якщо ми розглядаємо термін «форма» як зовнішній прояв явища, то, беззаперечно, страхування відноситься до форм охорони й захисту законних інтересів, адже являє собою захист, що надається особі за певних обумовлених у договорі обставин. Згідно Закону України «Про страхування» [333], страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів. Страхові інтереси мають чітко побудовану структуру вимог до можливості їх реалізації й захисту. Так, страховий ринок і законодавчий масив встановлюють, що: а) страхуванню підлягають майнові інтереси, незалежно від того, чи є об’єктом інтересу майнове або немайнове благо (в ст. 980 ЦК України зазначається, що предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси, які пов’язані із життям, здоров’ям, працездатністю, пенсійним забезпеченням, володінням, користуванням і розпорядженням майном, відшкодуванням

шкоди, завданої страхувальником); б) страхувати можна лише легально допустимі інтереси; в) страхові інтереси конкретизовані правовим статусом і особою їх носія. Поняття страхового інтересу законодавцем, на жаль, не визначений. Як правило, його розуміють, як охоронюваний законом інтерес, що полягає в отриманні грошового еквівалента в разі порушення і при настанні визначених умов.

Якщо розглядати охоронюваний законом інтерес як складову суб'єктивного права, то можна побачити, що його захист реалізовується тими ж нормами, якими захищаються і суб'єктивні права. У свою чергу, якщо вважати охоронюваний законом інтерес самостійною категорію, яка існує не «всередині», а «поряд» із суб'єктивним правом, окремо від нього, не маючи кореспондуючого обов'язку, то захист законного інтересу забезпечують об'єктивні правові норми, гарантії, основні принципи законодавства та дух права. До того ж захист охоронюваних законом інтересів відбувається, зокрема, і виникненням права на захист у способах і формах, передбачених цивільним законодавством і напрацьованих судовою практикою.

Таким чином, механізм захисту охоронюваних законом інтересів – це така, що підтримується державним впливом, система взаємообумовлених правових засобів, реалізація яких спрямована на відновлення можливостей (реалізації) порушених легітимних інтересів. А елементами, що були розглянуті протягом розділу і складають структуру механізму захисту охоронюваних законом інтересів, є: 1) об'єкт захисту – конкретизований легітимний інтерес; 2) суб'єкти захисту – управомочена особа, інтерес якої порушений, компетентні державні органи і представники виконавчої влади, громадські інституції, нотаріус, суд; 3) наявність виникнення права на захист охоронюваного законом інтересу; 4) застосування форм і способів захисту.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІІ

1. Існування певного охоронюваного законом інтересу визначається кількома чинниками: по-перше, це, безперечно, наявність наданої законом охорони; по-друге, це усвідомлення суб'єктом права необхідності в отриманні блага або зміни правового статусу; по-третє, наявне усвідомлення повинно спонукати суб'єкта права вчинити конкретні дії (або утриматися від дій) у правовому полі.

2. Інтереси є певним посередником між правом і існуючими відносинами, реалізуючись як у праві, так і в суспільних відносинах.

3. Сукупність суб'єктивних прав і обов'язків, яка втілена в правовий статус, а також їх реалізація, що визначає поведінку осіб, формує структуру і зміст правовідношення.

4. В умовах відсутності формальної визначеності і закріплення в нормі позитивного законодавства реалізація охоронюваних законом інтересів забезпечується наявністю узгодженого механізму дії «духу права» у формі дозволів, правових можливостей, гарантій, принципів правового регулювання.

5. До гарантій реалізації охоронюваних законом інтересів можна віднести загальні і спеціальні. Загальні пов'язані з матеріальними умовами життя кожної людини і суспільства в цілому, з його економічною базою, політичним устроєм, його принципами і закономірностями, з існуючими в суспільстві групами населення, які можна класифікувати за багатьма факторами – професійні спілки, громадські організації, політичні партії тощо, у сформованій у суспільстві свідомості, загальній культурі, рівні моральних цінностей, рівні правосвідомості громадян і тощо. Спеціальні гарантії (юридичні) являють собою дозволи, зобов'язання та заборони, утілені в певні норми чи загальні основи законодавства, юридичні презумпції приватного права, проста наявність певного суб'єктивного права, сприятливе правове середовище.

6. У сприятливому правовому середовищі, у якому заохочується ініціативність цивільного обороту, поважаються немайнові права й права власності, виконуються закони, існує високий рівень правової культури, охоронювані законом інтереси реалізуються природно не шляхом захисту, і являють собою багатоманітність форм на благо прогресу громадянського суспільства, підкреслюючи досконаліть юридичної техніки правової системи держави. Наявність сприятливого правового середовища – це загальна гарантія захисту охоронюваних законом інтересів. Аналізуючи загальні та спеціальні гарантії, важливо наголосити на тому, що безпосередню реалізацію, охорону та захист охоронюваних законом інтересів загальні гарантії забезпечити не можуть. Вони виконують цю роль, відбиваючись у гарантіях юридичних.

7. Охоронювані законом інтереси знаходяться в стані правових можливостей. І це їх переважний стан. Лише в процесі своєї реалізації (при запуску механізму реалізації) вони перетворюються на категорії дійсності.

8. Інтерес не лише є обов'язковим чинником і елементом цивільного правовідношення, а й у різних площинах застосування виступає критерієм класифікації цивільних правовідносин.

9. Інститут позовної давності якнайкраще відтіняє дію охоронюваних законом інтересів щодо встановлення спеціальної позовної давності, а також переліку випадків, на які позовна давність не поширюється.

10. Механізмом правового регулювання охоронюваних законом інтересів є система правових засобів, що втілені в принципи, гарантії, дозволи й можливості в цивільному праві, які послідовно організовані з метою реалізації охоронюваних законом інтересів і їх захисту.

11. Стадіями механізму реалізації охоронюваних законом інтересів є: моделювання й конкретизація інтересу окремого суб'єкта правовідносин; проходження «перевірки» цього інтересу на відповідність охоронюваності законом – законності; безпосереднє здійснення охоронюваних законом інтересів – отримання певного матеріального або нематеріального блага чи

зміна правового статусу; при неможливості реалізації охоронюваного законом інтересу – ініціювання його захисту і сам захист, що в кінцевому результаті приведе до позитивного здійснення охоронюваного законом інтересу.

12. Реалізація охоронюваного законом інтересу не тільки не означає припинення цивільного правовідношення, а й може бути підставою його пролонгації, модифікації та трансформації в інший вид.

13. Саме категорія «охоронюваний» виділяє приватний інтерес серед інших інтересів, тобто охорона (яка в прикладному сенсі відбивається через право на захист), надана певному приватному інтересу (прямі та опосередковані правові норми, норми соціальної поведінки, обумовлені законом (наприклад, звичаї ділового обороту тощо)), «підносить» його серед інших інтересів, визначає в якості законного, «схваленого» правом, суспільством, державою, виступає основною кваліфікуючою ознакою, виходячи з якої інтерес належить відносити до охоронюваного законом.

14. Етимологія слова «захист» передбачає певну динаміку, тобто вчинення дій, спрямованих на досягнення інтересу або усунення перешкод для його досягнення. Існування правових норм, спектру гарантій, звичаїв лише окреслює сферу, у якій належить діяти особі, що опікується захистом свого інтересу.

15. Дії заінтересованої особи з реалізації права на захист приватного охоронюваного законом інтересу можна розглядати, як визначальну складову не тільки саме захисту, а й узагалі – охоронюваного законом інтересу, оскільки брак дії виводить законний інтерес з-під охорони (звичайно, норми, гарантії та звичаї існують, як і раніше, але набувають виключно декларативного характеру) і ставить їх в один ряд зі звичайними інтересами особи, досягнення яких залежить лише від збігу подій об’єктивної реальності.

16. Стосовно охорони й захисту охоронюваних законом інтересів треба зазначити, що в науковій літературі цілком правомірним є застосування

терміну «захист інтересу» у тих випадках, коли мова йде про захист суб'єктивного права, оскільки в широкому смислі поняття «охоронювані законом інтереси» охоплює як інтереси, опосередковані в суб'єктивних правах, так і інтереси, що не мають такого опосередкування. Під охоронюваними законом інтересами у вузькому смислі слід розуміти лише ті інтереси, які неопосередковані суб'єктивними правами (не є елементами правовідносин), але взяті законодавцем під правову охорону з використанням інших форм і засобів правового захисту, ніж надання його носієві суб'єктивного матеріального права.

17. Якщо розглядати охоронюваний законом інтерес як самостійну категорію, не опосередковану суб'єктивними правами, то однаково прослідковується закономірність, що її захист реалізовується тими ж нормами, якими захищаються і суб'єктивні права. Крім того, захист законного інтересу забезпечують об'єктивні правові норми, гарантії, основні принципи законодавства та дух права. До того ж захист охоронюваних законом інтересів відбувається, зокрема, і виникненням права на захист (мається на увазі в розумінні права на захист як правомочності суб'єктивного права) у способах і формах, передбачених цивільним законодавством і напрацьованих судовою практикою.

18. Під охороною інтересів слід розуміти всю систему норм, гарантій, принципів, можливостей і дозволів, що складають механізм реалізації охоронюваних законом інтересів. Захист інтересів, у свою чергу, визначається, як спектр дій (не тільки можливих, а й, відповідно до закону, допустимих), які спрямовані на усунення перешкод у реалізації інтересу. Співвідношення ж охорони та захисту вбачається у вигляді деякої системи противаг, у якій, з одного боку, охорона надається виключно законним інтересам, а з іншого, – захист законних інтересів здійснюється виключно правовими методами.

19. В юридичному плані основною гарантією реалізації охоронюваного законом інтересу є факт існування суб'єктивного права на

захист охоронюваних законом інтересів. Охорона приватного інтересу законом також надає носієві цього інтересу право на захист.

20. Право на захист охоронюваних законом інтересів включає у свій зміст як заходи матеріально-правового, так і заходи процесуально-правового характеру. З точки зору матеріально-правового змісту, право на захист означає застосування заходів захисту, юридичної відповідальності, заходів безпеки, з точки зору процесуального змісту, – регламентацію порядку реалізації права на захист.

21. Суб'єкт може скористатися правом на захист охоронюваного законом інтересу лише тоді, коли: а) існуватиме усвідомлена суб'єктом права необхідність в отриманні блага або зміни правового статусу, яка спонукає його вчинювати конкретну дію в правовому полі (тобто буде сформований конкретний охоронюваний законом інтерес); б) охоронюваному законом інтересу кореспондуватиме суб'єктивне право на захист; в) існуватиме перешкода з боку інших осіб стосовно реалізації охоронюваного законом інтересу.

22. Механізм захисту в широкому розумінні неодмінно включає в себе принципи, регулятивні й охоронні правовідносини, способи, форми й заходи захисту і форми відповідальності. Логічним є наявність єдиної правової конструкції механізму захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, адже ці дві категорії поєднані у своєму існуванні, і немає сенсу їх протиставляти. Де існує суб'єктивне право, там неодмінно буде невизначена кількість охоронюваних законом інтересів. Нескінченна множина охоронюваних законом інтересів утілена до конструкцій «за домовленістю сторін», «якщо інше не передбачено законом», «якщо інше не випливає із змісту або характеру прав», «належні дії», «розумний строк» тощо.

23. Перспективним у механізмі захисту може стати превентивний захист, який здійснюється на підставі виникнення реальної загрози порушення суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів.

24. Суди неоднозначно підходять до застосування переліку способів захисту охоронюваних законом інтересів судом ст. 16 ЦК України. Після з’ясування фактичних обставин суд має зробити висновок про відповідність заявленої матеріально-правової вимоги способам захисту права і про наявність порушення охоронюваного законом інтересу позивача. У разі встановлення, що інтерес порушений, а заявлені вимоги за своїм змістом не відповідають матеріально-правовим способам захисту права, суд повинен знайти можливості захистити інтерес, а не відразу ж відмовляти в позові. Це обумовлює необхідність проведення серйозної роботи щодо підготовки офіційних тлумачень, напрацювання єдиної судової практики розв’язання спорів при підборі відповідного способу захисту. Такий підхід цілком відповідає диспозитивності цивільного права, з одного боку, спонукаючи учасників цивільного обороту до активних дій, а з іншого, – надаючи їм упевненості в непорушності або своєчасному відновленні їхніх охоронюваних законом інтересів.

25. Існуюча нотаріальна практика вказує на наявність активного захисту охоронюваних законом інтересів. Посвідчуючи договори, заповіти, довіреності; уживаючи заходів стосовно охорони спадкового майна; видаючи свідоцтва про право власності на частку в спільному майні; проводячи опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме; накладаючи та знімаючи заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно) і транспортних засобів, що підлягають державній реєстрації; засвідчуючи вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них, справжність підпису на документах, вірність перекладу документів з однієї мови на іншу; посвідчуючи факт, що фізична особа є живою, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту, факт перебування фізичної особи в певному місці, час пред'явлення документів; приймаючи на зберігання документи й грошові суми та цінні папери в депозит; витребуючи від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення

нотаріальних дій, складаючи проекти угод і заяв, виготовляючи копії документів та виписки з них, а також даючи роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультацій правового характеру, нотаріус тим самим охороняє й захищає законні інтереси осіб.

26. Медіація – це форма захисту інтересів, що полягає в примиренні сторін за допомогою незалежної особи-фахівця, яка обрана сторонами для проведення переговорів. Це самостійний механізм урегулювання спору, що існує паралельно із традиційними способами захисту цивільних прав і охоронюваних законом інтересів. Такі властивості медіації, як неформальність і гнучкість процедури, добровільність, конфіденційність, прозорість, найбільш повно відповідають захисту охоронюваних законом інтересів.

27. Якщо ми розглядаємо термін «форма» як зовнішній прояв явища, то, беззаперечно, страхування відноситься до форм охорони й захисту законних інтересів, адже являє собою захист, що надається особі при певних, обумовлених в договорі обставинах. Поняття страхового інтересу законодавцем, на жаль, не визначене. Як правило, його розуміють як охоронюваний законом інтерес, що полягає в отриманні грошового еквівалента в разі його порушення і при настанні визначених умов.

28. Механізм захисту охоронюваних законом інтересів – це така, що підтримується державним впливом, система взаємообумовлених правових засобів, реалізація яких спрямована на відновлення можливостей здійснення порушених легітимних інтересів.

29. Елементами механізму захисту охоронюваних законом інтересів є: 1) об’єкт захисту – конкретизований легітимний інтерес; 2) суб’єкти захисту – управомочена особа, інтерес якої порушений, компетентні державні органи й представники виконавчої влади, громадські інституції, нотаріус, суд; 3) наявність виникнення права на захист охоронюваного законом інтересу; 4) застосування форм і способів захисту.

Розділ IV. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ В АБСОЛЮТНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

4.1. Захист інтересів у речових правовідносинах

Зміст і особливості структури речових правовідносин, у яких управомоченому суб'єкту належить правомочність найбільш повно впливати на річ, значною мірою обумовлюють і специфіку захисту порушених інтересів. Речові права традиційно розглядають в об'єктивному і суб'єктивному смислах. В об'єктивному смислі речове право – це сукупність норм, що оформлюють і закріплюють приналежність речей учасникам цивільних правовідносин (фізичним і юридичним особам, територіальним громадам, державі Україна, Автономній Республіці Крим, іноземним державам), регламентують відносини щодо реалізації інтересів стосовно них і відбивають статику майнових цивільних правовідносин. У суб'єктивному смислі під речовим правом розуміється абсолютне суб'єктивне цивільне право особи, що надає їй можливість безпосереднього панування над конкретною річчю і відсторонення від речі всіх інших осіб, яке захищається спеціальними речово-правовими позовами [89, с. 7].

Аналізуючи норми ЦК України стосовно речових прав, треба звернути увагу на певні закономірності й логіку побудови й систематизації нормативного масиву щодо закріплення можливостей реалізації охоронюваних законом інтересів. За ст. 319 ЦК України, власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Як зазначається в літературі, «поняття *розсуд* власника пов'язане з такими поняттями, як його воля, влада й інтерес, які всі разом підсилюють сприйняття права власності як найбільш абсолютного й широкого з усіх прав, адже власник діє у своїй владі, своєю волею вирішує напрямки, способи та інші чинники здійснення свого права, керуючись при цьому власним інтересом» [473, с. 24]. Тож можна вважати, що законодавець, прописуючи

положення «на власний розсуд», мав на увазі, зокрема, й дії власника у своїх або чужих інтересах.

Забезпечення суспільних інтересів у речових правовідносинах знайшло прояв у положенні ст. 13 Конституції України «власність зобов'язує» із подальшим відтворенням у нормах ЦК: ст. 322, якою власник зобов'язується утримувати майно, що йому належить; ст. 360, що покладає обов'язок по витратах на управління, утримання та збереження спільного майна, у сплаті податків і зборів на всіх співвласників у межах розміру своєї частки в праві спільної власності.

Основним із речових прав є право власності. Право власності – безумовне абсолютне право, якого можна позбавити, обмежити або обтяжити тільки у виняткових випадках, визначених законом в інтересах суспільства або держави. Крім того, законом не встановлено жодних обмежень щодо кількості й вартості майна, яке може належати окремій особі на праві власності. Цей принцип (принцип непорушності права власності) є основою стабільності цивільного обороту й розвитку громадянського суспільства. За ним, примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності (ч. 3 ст. 321 ЦК України, ст. ст. 350, 351, 353 ЦК України). Стаття 353 ЦК України продовжує розвивати положення ч. 5 ст. 41 Конституції України (що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості) і встановлює загальні умови реквізиції, які мають бути деталізовані разом з механізмом її проведення окремим спеціальним законом. Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» [310], під суспільною необхідністю розуміє обумовлену загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключну необхідність,

для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку; а під суспільною потребою – обумовлену загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потребу в земельних ділянках, у тому числі тих, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, викуп яких здійснюється в порядку, встановленому законом.

Розглядаючи захист охоронюваних законом інтересів у речових правовідносинах, варто навести протилежну точку зору щодо можливості захисту речовими способами інтересів у речових правовідносинах. О. О. Юрченко розуміє під речовими інтересами «юридично забезпечене стремління особи до набуття, поновлення або компенсації речового суб'єктивного права, що реалізується на власний розсуд, у межах, встановлених законом, і опосередковано захищається цивільно-правовими способами захисту, відмінними від речових» [502, с. 111]. Ми вважаємо, що при речових інтересах, як правило, ідеться про охоронювані інтереси третіх осіб, які не є власниками, але для яких право власності особи є ядром реалізації їхніх охоронюваних законом інтересів (наприклад, наявність у школи басейну є охоронюваним законом інтересом батьків і учнів у реалізації спортивних заходів. Позбавлення школи права власності на басейний комплекс порушить охоронювані законом інтереси, які пов'язані із відносинами власності, позбавить їх можливості реалізації на умовах включення таких занять у програму уроків фізичного виховання. Права заінтересованих осіб у цьому випадку не порушуються – порушуються їхні законні інтереси). Як указує С. В. Михайлов, при знищенні речі право власності на неї захистити не можна, оскільки воно вже не існує, а захистити можна тільки інтерес цієї особи шляхом поновлення її майнового стану, що забезпечується позовом про відшкодування збитків. Якщо предмет знищений, то разом з ним зникає й суб'єктивне право, але інтерес у цьому предметі залишається, він не може припинитися разом з існуванням речі

[217, с. 101]. Заради об’єктивності треба зазначити, що, дійсно, в особи зникає суб’єктивне право власності на річ, але виникає інше право – на відшкодування збитків, спричинених неправомірною поведінкою особи, яка цю річ знищила, якщо її дії кваліфікуються, як неправомірна поведінка. Але може існувати інтерес у поверненні саме тієї речі, яка, можливо, й не матиме значної матеріальної вартості, але дорога як пам’ять (наприклад, книга з підписом відомої людини – кумира власника).

З точки зору захисту речових інтересів, доцільно зупинитися на титулах (підставах) набуття права власності. Так, особа, яка знайшла загублену річ, має право зберігати її в себе, а якщо ця річ швидко псується або витрати на її зберігання є непропорційно великими порівняно з її вартістю, річ може бути продана (ст. 337, ст. 340 ЦК України). Таким чином, особа утримує майно правомірно, але не набуває на нього права власності, маючи в цьому лише охоронюваний законом інтерес. І саме цей інтерес спонукає особу на утримання майна протягом встановлених шести місяців. Стаття кодексу, що закріплює положення про набувальну давність, дбає про захист охоронюваних законом інтересів добросовісних набувачів майна, які є фактичними безтитульними володільцями майна, володіють ним безперервно протягом встановлених строків і відносяться до речі по-господарськи: не лише отримують від неї зиски, а й підтримують у належному стані, беруть на себе тягар її утримання. Фактичне непротизаконне володіння має певне юридичне значення і повинно захищатися на рівні з титульним володінням спеціальними речовими позовами. При цьому визнання права власності на безхазяйне майно не є способом захисту права власності, а як і для поновлення прав на втрачені цінні папери на пред’явника і векселя, для визнання спадщини відумерлою (з набуттям права власності на неї територіальною громадою за ст. 1277 ЦК України) встановлюється в непозовному судочинстві, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів (у порядку особливого судочинства). Треба зазначити, що існує певна конкуренція

статей цивільного кодексу – ст. 335, яка вказує, що після спливу одного року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду в комунальну власність, а безхазяйні рухомі речі можуть набуватися у власність за набувальною власністю, і ст. 344, яка встановлює, що особа, яка добросовісно володіла чужим нерухомим майном протягом десяти років, а рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно. Але ж, виходячи з приватних пріоритетів цивільного законодавства і захисту приватних інтересів, перевага має надаватися застосуванню ст. 344 ЦК України для захисту охоронюваних законом речових інтересів.

Захист охоронюваних законом речових інтересів чітко прослідковується в переважному праві купівлі частки у праві спільної часткової власності, що полягає в зобов'язанні продавця письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку, указавши ціну та інші умови, на яких він її продає (ст. 362 ЦК України). Законодавством враховано, що співвласники мають об'єктивні інтереси в зменшенні кількості співвласників і збільшенні їхніх часток, і це полегшує процес спільного використання майна. Хоча при цьому, надаючи перевагу інтересам співвласників, обмежується право продавця вільно укладати договори, обирати контрагента, виходячи із власної вигоди (що передбачено ст. 3 ЦК України як принцип свободи договору). За вітчизняним законодавством, якщо бажання придбати частку в праві часткової власності виявили кілька співвласників, продавець має право вибору покупця (ч. 3 ст. 362 ЦК України). У російському цивільному праві подібна ситуація вирішується дещо по-іншому: якщо частку в праві часткової власності одночасно забажають придбати декілька співвласників, то частка буде розподілена між ними, відповідно збільшуючи розмір належних їм часток у розмірах, про які вони домовились. Якщо домовленості досягнути не вдалося, питання вирішує суд [89, с. 126]. Захист переважного права купівлі

(що по суті є охоронюваним законом інтересом, адже жодних речових або зобов'язальних прав для суб'єкта не створює) забезпечується ч. 4 ст. 362 ЦК України, нормою якої передбачено, що в разі продажу частки в праві спільної часткової власності з порушенням переважного права купівлі співвласник може пред'явити до суду позов про переведення на нього прав і обов'язків покупця.

При виникненні спільної власності часом відбувається зіткнення індивідуальних інтересів щодо використання цього майна. Способом захисту законних речових інтересів при режимі спільної сумісної власності є виділ частки. Так, громадянка А звернулась до суду з позовом про визначення розміру частки майна, що перебуває в спільній сумісній власності, та припинення спільної сумісної власності, оскільки існування спільної приватної власності на приватизовану квартиру створює низку труднощів стосовно розпорядження майном. Досягти згоди між співвласниками про визначення часток у спільному нерухомому майні неможливо. Позивачка зазначила, що згідно ст. 370 ЦК України частки кожного із співвласників є рівними, а тому просила визнати, що частки кожного із співвласників у спільній сумісній власності є рівними, тобто по 1/4 ідеальній частці належить кожному з співвласників квартири, і вимагала припинити право спільної сумісної власності на цю квартиру [365].

Цікавим моментом з точки зору захисту інтересів осіб-співвласників є можливість припинення права на частку особи в спільному майні за рішенням суду на підставі позову інших співвласників, якщо частка є незначною і не може бути виділена в натурі, а таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника і членам його сім'ї (ст. 365 ЦК України). У цьому випадку, фактично позбавляючи особу права власності в примусовому порядку, законодавець виходить з інтересів цивільного обороту, але такі дії мають об'єктивно відповідати балансу інтересів усіх сторін. Для припинення права на частку в спільному майні за вимогою інших співвласників необхідна наявність сукупності матеріальних умов (частка є

незначною і не може бути виділена в натурі, річ є неподільною, спільне володіння й користування майном неможливе, таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї) і процесуальних умов (обов'язок позивача внести на депозитний рахунок суду вартість частки в спільному майні, право на яку припиняється).

Захист охоронюваних законом інтересів у речових правовідносинах – це сукупність цивільно-правових засобів, що застосовуються до порушника цих правовідносин. До них відносяться спеціальні (речово-правові) і загальні способи захисту цивільних інтересів.

Речово-правовий захист відбувається за допомогою абсолютних речових позовів – позовів до будь-якого порушника охоронюваних законом інтересів. У цих випадках мова йде про річ, яка визначена індивідуально-родовими ознаками і збережена в натурі. Речово-правові позови не можуть використовуватися за відсутності індивідуально визначеної речі як предмету спору. При захисті охоронюваних законом інтересів у правовідносинах власності особа може використовувати вимогу про визнання правочину недійсним або про застосування наслідків недійсного правочину. В обох випадках – і при оспорюваному, і при нікчемному правочині – виникне реституція, що полягатиме в поверненні майна первісному власнику.

Важливим моментом у захисті речових інтересів є й те, чи виступає предметом охоронюваного законом інтересу рухома або нерухома річ. Стаття 182 ЦК України встановлює імперативне правило, що право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації. Згідно ст. 331 ЦК України, якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності на нього виникає з моменту державної реєстрації. А за ст. 181 ЦК України режим нерухомої речі можна поширити й на повітряні чи морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, які підлягають державній реєстрації. Тож правовідносини власності виникають і змінюються лише з моменту внесення

правовстановлюючого запису в державний реєстр. Так, товариство з обмеженою відповідальністю «Панорама СВ» звернулось до суду з позовом до громадянина А, Комунального підприємства «Київське міське бюро технічної інвентаризації та реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна» про визнання недійсним свідоцтва про право власності та скасування державної реєстрації права власності на нерухоме майно. Обґрунтовуючи свої вимоги, позивач зазначав, що позивачем проводилася звірка розрахунків з ТОВ «КомфортЖитлоСервіс» за отримані житлово-комунальні послуги щодо квартир, що належать позивачеві в житловому будинку, за результатами якої виявилося, що житлово-комунальні послуги по квартирі № 1 сплачує громадянин А. Для державної реєстрації права власності на зазначену квартиру відповідачем було надано свідоцтво про право власності. Право власності позивача на спірну квартиру також підтверджувалося свідоцтвом про право власності [362]. Таким чином, захист інтересів у цьому випадку буде зводитися до правильності цього запису чи інших процедурних моментів, тож не може йтися про віндикацію чи реституцію, а лише про визнання права. При визнанні права власності можуть захищатися як інтереси власника нерухомого майна, так і інтереси третіх осіб, які є похідними від встановлення даного права власності.

Титульні володільці майна можуть захищати свої охоронювані законом інтереси стосовно цього майна і від власника майна. І це відрізняє їх ступінь захисту від тих можливостей, що встановлює ст. 396 ЦК України: особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, у тому числі, і від власника майна. Але захист володіння можуть мати і орендарі, і управителі, і комісіонери тощо. До того ж, якщо майно належить титульному володільцю на підставі речового права, він застосовує речово-правові способи захисту, якщо на підставі договірного права, він мусить застосовувати зобов'язальні способи захисту своїх інтересів.

Отже, спеціальними речовими способами захисту є:

1. Позов про заборону вчинення певних дій, які можуть порушити право власності (речових прав за ст. 396 ЦК України), або про вчинення певних дій для запобігання цьому порушенню. Такий позов є превентивним способом захисту речових прав і передбачений ст. 386 ЦК України, може подаватися власником (чи іншим носієм речового права згідно ст. 396 ЦК України), який має підстави передбачити порушення свого речового права іншою особою.

2. Віндикаційний позов – позов про витребування майна із чужого незаконного володіння. Стаття 386 ЦК України зазначає, що власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави ним заволоділа. Стаття 396 ЦК України встановлює норму, що особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, у тому числі, і від власника майна. Треба зазначити певні недопрацювання законодавця з точки зору юридичної техніки. Задля захисту охоронюваних інтересів осіб, які є легітимними володільцями майна (крім власників, осіб, що мають обмежене речове право на майно, ще й орендарі, зберігачі, заставодержателі й інші особи, що знаходяться з власником у зобов'язальних правовідносинах), необхідно ст. 387 ЦК України змінити наступним чином: «Особа, якій належить речове право на майно, або інший законний володілець майна має право витребувати майно з чужого незаконного володіння». Якщо особа знайшла майно або безхазяйну тварину, вона вправі утримувати його в себе, повідомивши компетентні органи (ст. ст. 335, 337 ЦК України). В особи немає права власності на це майно, його може й не виникнути, якщо з'явиться власник цього майна. Але в особи є інтерес стати добросовісним власником майна, наприклад, за набувальною давністю. Якщо її сусід заволодіває цим майном (переганяє тварину до свого сараю), право вищезгаданої особи не порушується, оскільки право не виникає. Порушується охоронюваний законом інтерес. І особа має право витребувати це майно за допомогою віндикаційного позову. Отже, суб'єктом права на віндикацію є законний володілець майна.

Крім зазначеного випадку безтитульного володіння, необхідно вказати й на титульне володіння: юридична особа, що володіє майном на праві господарського відання або оперативного управління, може віндицирувати річ в особи, яка набула її в третіх осіб. Яким інтересам при віндикації має бути надана перевага – інтересам неволодіючого власника чи інтересам володіючого невласника? Тут треба виходити з того, чи є набувач добросовісним, коли він не знав і не міг знати про незаконність передачі йому речі третьою особою, чи він є недобросовісним набувачем, тобто він знав або, виходячи з обставин набуття майна, міг знати про незаконність свого володіння. У недобросовісного набувача майно витребується в будь-якому випадку. Обмежень у віндикації не тільки не виникає, а більше того, власник (титульний володілець) вправі витребувати в недобросовісного набувача всі прибутки, які він отримав або міг отримати за час володіння майном. У добросовісного набувача є обмеження у віндикації. Майно може бути витребувано, якщо воно було передано безкоштовно або якщо власник (титульний володілець) своїми діями чи бездіяльністю сприяв вибуттю майна з свого володіння – не виявив достатньої турботності, розумності, інших властивостей господаря, а набувач діяв безумовно добросовісно в набутті ним спірного майна. Але якщо річ вибула з володіння власника (титульного володільця) не за його волею, то вона підлягає віндикації, адже і власник, і набувач діяли добросовісно, і перевага надається захисту інтересів, що випливають із права власності. Добросовісний набувач зможе захистити свій інтерес позовом про відшкодування збитків до особи, яка передала йому майно. Якщо добросовісний набувач провів невід'ємні поліпшення речі, він вправі вимагати у власника (титульного володільця) їх відшкодування, інакше з боку власника (титульного володільця) виникне безпідставне збагачення. Власник (титульний володілець) мусить відшкодувати набувачу (причому як добросовісному, так і недобросовісному) витрати, які той зазнав для підтримання майна в належному стані, і можливості отримання з нього прибутків. Інакше і в цьому разі виникне безпідставне збагачення власника

(титульного володільця), і будуть порушені охоронювані законом інтереси набувача.

3. Негаторний позов – позов про усунення перешкод у користуванні майном, які не пов'язані із володінням річчю. Наприклад, побудова сусідніх споруд таким чином, що особа позбавлена сонячних променів або не може використовувати стільниковий зв'язок, оскільки перестав проходити стільниковий сигнал, тощо. Суб'єктом негаторного позову є титульний володілець майна, який зберігає майно у своєму володінні, але не може ним безперешкодно користуватися. Відповідачем за позовом – особа, що діяла незаконно. Бо якщо дії вчинювались на законних підставах (у нашому прикладі будівлі зводились легітимно), то титульний володілець майна повинен з цими перешкодами або змиритися й шукати інші шляхи задоволення свого інтересу в користуванні майном, або оспорювати в суді їх законність. Оскільки об'єктом позову є усунення перешкод у користуванні власним майном, на такі вимоги не встановлюються строки позовної давності – їх можна висувати в будь-який момент, доки перешкоди існують. При усуненні перешкод титульний володілець вправі вимагати відшкодування збитків. Стаття 391 ЦК України зазначає, що власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядженням своїм майном. Отже для захисту прав особи, яка не є власником, варто цю норму застосовувати разом із ст. 396 ЦК України. Але що стосується договорів, де одна із сторін стає фактичним володільцем, то не кожна договірна конструкція містить положення про захист майна, що є у володінні особи за договором. Тож ст. 391 ЦК України також варто змінити наступним чином: «Особа, якій належить речове право на майно, або інший законний володілець майна має право вимагати усунення будь-яких перешкод у здійснення ним права, у тому числі, коли ці порушення не пов'язані із позбавленням володіння». Таким чином не лише зміниться суб'єктний склад управомочених осіб у захисті прав або охоронюваних законом інтересів у речових правовідносинах, а й ми відійдемо від редакції

чинної статті, що вказує на можливість реалізації правомочностей, або користування, або володіння, або розпорядження. Така «тріада правомочностей» складає зміст права власності (ч. 1 ст. 317 ЦК України). Речові правомочності не повинні співпадати з досить дискусійної тріадою. А якщо з негаторним позовом звертається особа, яка є фактичним володільцем майна, а з власником майна вона знаходиться в зобов'язальних відносинах (наприклад, управитель майном за договором управління майном), вона стосовно майна може здійснювати виключно правомочність управління. Тобто ми наголошуємо на наявності спектру правомочностей, який не завжди доречно зводити до традиційної «тріади».

Судова практика на прикладах підтверджує наші висновки. Так, прокурор м. Стрия в інтересах міської ради звернувся до суду з позовом до громадянки А про усунення перешкод у користуванні самовільно зайнятої земельної ділянки. Суд установив, що громадянка А самовільно зайняла земельну ділянку орієнтовною площею 70 кв. м із земель загального користування для обслуговування житлового будинку, поставила огорожу, чим порушила вимоги ст. ст. 125, 126 ЗК України і охоронювані законом інтереси сусідів у додатковому проході й проїзді. За таке порушення відповідачка була двічі притягнута до адміністративної відповідальності міським управлінням земельних ресурсів, а також їй було вручено припис управління з контролю за використанням та охороною земель Львівської обласної державної земельної інспекції з вимогою виготовити документ, що посвідчує користування землею, або звільнити самовільно зайняту ділянку, чого відповідачка не виконала. На захист інтересів міської ради і третіх осіб суд вирішив задовольнити позов про усунення перешкод у користуванні самовільно зайнятою земельною ділянкою і зобов'язати громадянку А не чинити перешкод у користуванні цією земельною ділянкою [363].

4. Позов про визнання права власності. Позивачем за таким позовом, на відміну від попередніх, завжди є власник майна. Позов про визнання права власності необхідно відрізняти від позовів про передачу безхазяйних речей,

встановлення спадщини відумерлою, про визнання права власності на самочинне будівництво та визнання права власності за набувальною давністю. Цікавим прикладом судової практики є наступний приклад. Громадянка А звернулась до суду з позовом до виконкому Артемівської міської ради про розподіл загальної сумісної власності, припинення загальної сумісної власності і визначення часток у загальному сумісному майні. А суть справи полягала в тому, що після смерті чоловіка позивачка звернулася до першої Артемівської державної нотаріальної контори для оформлення своїх спадкових прав, однак їй було відмовлено у видачі свідоцтва про право власності на спадщину, оскільки у реєстрі БТІ прав власності на нерухоме майно не визначені частки у квартирі, яка належить на праві загальної сумісної власності їй та її чоловіку. Суд позов задовольнив і для захисту речових інтересів позивачки визначив частки в загальній сумісній власності – померлому громадянину Б і громадянці А на квартиру по 1\2 частці кожному, припинивши право сумісної власності [344]. Зрозуміло, що прав у померлого громадянина бути не може, а в такий спосіб захищаються охоронювані законом інтереси його дружини.

5. Позови до державних органів або органів місцевого самоврядування. Майнові інтереси осіб можуть порушуватися владними як правомірними, так і неправомірними діями. Для захисту від неправомірних дій державних органів і органів місцевого самоврядування застосовуються: 1) вимога про повне відшкодування збитків, що спричинені особі в результаті незаконних дій або бездіяльності органів влади, у тому числі й шляхом видання акта (нормативного або ненормативного), що не відповідають вимогам закону. Як приклад можна навести позови до митних, податкових органів; 2) вимога про визнання недійсним правового акта органу державної влади або місцевого самоврядування (ст. 393 ЦК України); 3) позов про звільнення майна з-під арешту (про виключення майна з опису). Коли під арештом знаходиться майно, відносно якого існують охоронювані законом інтереси інших осіб (наприклад, піаніно батька, на якому займається син, котрий є учнем

музичної школи, і вилучення цього майна унеможливлює виконання домашніх завдань сина).

Правомірні дії державних органів також можуть порушувати охоронювані законом інтереси в речових правовідносинах. Це можуть бути дії, пов’язані із націоналізацією або реквізицією майна. У цих випадках власник та інші заінтересовані особи не вправі витребувати майно, а можуть вимагати відшкодування збитків. Скажімо, якщо власник пропав в умовах стихійного лиха, за браком часу і в ситуації продовження катастрофи немає рішення суду про визнання власника безвісно відсутнім (ст. 43 ЦК України), а майно, що йому належало на праві власності, підпадає під реквізицію. Звичайно, існують охоронювані законом інтереси осіб, які не є власниками майна, але або користувалися цим майном в силу незобов’язальних правовідносин, або могли в майбутньому набути права власності на це майно. Доречно поширити цей спосіб захисту не тільки на власників, а й на всіх титульних володільців.

6. Відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв’язку із зменшенням їх вартості. Стаття 394 ЦК України встановлює право власника на компенсацію у зв’язку із зниженням цінності цих об’єктів у результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі. Ця стаття спрямована на захист безлічі можливих охоронюваних законом інтересів, що можуть виникнути за таких обставин, компенсаційним шляхом. Докази порушення цих інтересів мають бути надані відповідно до законів України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [315], «Про екологічну експертизу» [313], «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [319], «Про екологічний аудит» [312] тощо.

Окремим питанням стоїть захист охоронюваних законом інтересів при самочинному і незавершеному будівництві. Активізація цивільного обороту вимагає спрощення й оптимізації роботи цивільно-правових інститутів,

особливо, коли це стосується ситуацій, що виникають системно, пов'язані з реалізацією прав щодо майна значної вартості, а отже суб'єкти цивільних правовідносин особливо зацікавлені в захисті своїх інтересів стосовно цього майна. Існування об'єктів незавершеного будівництва в нашій країні має масовий характер. Для ефективного регулювання відносин, що виникають за таких обставин, необхідно чітко прописати правове положення таких об'єктів і однозначно розв'язати конструктивне питання: чи прирівнювати такі об'єкти до об'єктів нерухомості (для відповідності цієї концепції необхідно одночасно вносити зміни до чинних нормативних актів), чи залишити їх в окремому положенні (і для обліку вести певний Реєстр для об'єктів незавершеного будівництва), чи розглядати їх як сукупність будівельних матеріалів тощо. Крім того, навіть термін «об'єкт незавершеного будівництва» трактується законодавцем неоднозначно, що породжує низку колізій і перешкод у практичній сфері, оскільки в одних випадках об'єкт незавершеного будівництва визнається об'єктом зобов'язання, в інших – новоствореним майном, право власності на яке ще не зареєстровано. Стосовно самочинного будівництва, треба зазначити, що ця категорія тісно пов'язана із категорією нерухомості. Загально відомо, що нерухомість являє собою юридичну конструкцію, оскільки технічно на сьогоднішній день будь-який предмет можна зрушити з місця, у тому числі й землю. Варто звернути увагу, що самочинно побудований об'єкт, навіть тоді, коли він дуже тісно пов'язаний із землею, не стане визнаватися нерухомістю й не буде об'єктом майнового обороту. У нашій країні випадки самочинного будівництва є непоодинокими, до того ж у найрізноманітніших площинах, починаючи з дій татарського населення в Криму, яке порушує публічні інтереси, і закінчуючи будуванням гаражів на території біля багатоквартирних будинків, коли, з одного боку, реалізується, а з іншого, – порушується приватний інтерес. Легалізацією ж самовільно побудованих будівель і споруд особи починають займатися, як правило, лише перед тим, як вирішують розпорядитися цим майном. На об'єкти незавершеного будівництва право власності виникає

після державної реєстрації. Але при цьому такі об’єкти можна відчужувати. Отже, права власності в особи немає, а всі три правомочності, які складають його зміст (володіти, користуватися, розпоряджатися), можуть бути реалізовані управомоченою особою, і в цьому полягає специфіка захисту охоронюваних законом інтересів у таких правовідносинах шляхом реалізації права володіння як обмеженого речового права – безперечно, цікавого з наукової й практичної точки зору цивільного інституту.

Охоронювані законом інтереси яскраво відображаються у сервітутних правовідносинах. З визнанням de ure права приватної власності на землю і збільшенням питомої ваги в цивільному обороті правочинів із земельними ділянками виникла потреба на законодавчому рівні врегулювати ці невідомі радянському законодавству правовідносини зі складним комплексним характером, об’єктом яких виступає земля. До таких відносин належать і ті, що пов’язані з виникненням, здійсненням та припиненням сервітутів. Їх гостра необхідність відчувається, коли існують сусідні ділянки, до того ж одна з них за своїм знаходженням та конфігурацією була призначена в певній мірі слугувати іншим, без чого їх використання або неможливе, або дуже ускладнене. Часто виникають суперечки про визначення меж земельних ділянок, про те, які дерева можуть бути посаджені на межі двох ділянок або якої висоти будівлі можуть бути споруджені, щоб не закривати світло чи красивий краєвид сусідам, про право проходу через сусідню ділянку тощо. У сучасному цивільному обороті існує багато прикладів застосування сервітутів: право проходу, право проїзду на велосипеді, право проїзду на транспортному засобі, право прогону худоби, право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв’язку, трубопроводів, водопроводу тощо. Призначенням сервітутів є і забезпечення публічних інтересів шляхом законного й обґрунтованого обмеження прав землевласників.

Згідно ст. 401 ЦК України, право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення

потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут). Як бачимо, легального визначення сервітуту не надано. У доктрині цивільного права під сервітутом розуміється речове право обмеженого користування чужою річчю, яке встановлюється для створення певних вигод при експлуатації іншої речі або на користь іншої особи. Отже, сервітут є захистом об'єктивно обумовлених охоронюваних законом інтересів, які не можуть бути реалізовані в інший спосіб.

З аналізу статей чинного ЦК України слід зробити висновок, що сервітути можуть бути земельні – ті, що встановлюються щодо земельної ділянки або інших природних ресурсів, і особисті – ті, що встановлюються в інтересах конкретної особи, а не щодо певного майна. При земельному сервітуті заміна власників обслуговуючого майна або володільців пануючого майна не впливають на долю встановленого сервітуту. Цього не можна сказати стосовно особистих сервітутів. Сервітути можуть бути встановлені по відношенню не тільки до земельних ділянок і природних ресурсів, а й до іншого нерухомого майна.

Сервітут домінує над правом власності: спочатку свої потреби за рахунок обтяженого сервітутом майна задовольняє сервітуарій, а вже потім – власник майна. Сервітутне право користування житлом власника набувають члени його сім'ї, які з ним спільно проживають і ведуть спільне господарство. Набуття сервітутного права за фактом наявності статусу члена сім'ї, що проживає спільно, є також захистом охоронюваних законом речових інтересів осіб – невласників житла. Сервітут часто встановлюються в суспільних інтересах – привласнення загальнодоступних дарів природи, можливість користуватись природними об'єктами, вільний доступ до прибережної смуги, мисливство та рибалка, сінокосіння, випасання домашніх тварин, забір водних ресурсів із водних об'єктів та водопою, використання

земельної ділянки для ремонту комунальних, інженерних, електричних мереж тощо.

Захист речових інтересів встановленням сервітутів та інших обмежених прав на сьогодні є загальною практикою. Так, відкрите акціонерне товариство «Алуштинський ефіроолійний радгосп – завод» звернулось до суду з позовом до відкритого акціонерного товариства «Крименерго» про встановлення земельного сервітуту. Вимоги були мотивовані тим, що товариству на праві користування належить земельна ділянка, де розташоване домоволодіння, на праві приватної власності. Нерухоме майно розташоване на різних рівнях, у зв'язку з чим існує два необхідних під'їзди до нього. Відповідач є власником земельної ділянки, що розташована поряд. По земельній ділянці відповідача проходить дорога загального користування, яка є єдиним шляхом під'їзду до нижньої площадки їх домоволодіння та трансформаторної підстанції №119 ВАТ «Крименерго». Разом з тим, відповідач здійснив будівництво капітального цегляного паркану, який повністю перекриває заїзд на територію домоволодіння позивача. Таким чином, будівництво відповідача позбавило їх можливості користуватися своєю земельною ділянкою та нерухомим майном. Суд позов задовольнив і обтяжив інтереси відповідача вільно розпоряджатися своїм майном, будувати навколо земельної ділянки паркан задля її охорони, встановивши сервітут проти волі власника [367].

Ще один приклад захисту речових інтересів встановленням факту наявності суперфіцію розкривається в наступній справі. Громадянин А подав до суду позов про встановлення факту існування суперфіція за договором. Заявник зазначив, що протягом 12 років проживав однією сім'єю із громадянкою Б без реєстрації шлюбу у домовласництві її сина і з його дозволу займався переобладнанням старого будинку та підсобних приміщень на земельній ділянці. Заявник указував, що фактично між ним та громадянкою Б, з одного боку, та її сином, з іншого, було укладено договір суперфіція, який неможливо було укласти в письмовій формі, тому що син

проживав за кордоном. Заявник зазначив, що ним були проведені ремонтно-будівельні роботи житлового будинку, добудовані господарські споруди, спільно з громадянкою Б вкладені кошти та фізична праця. Громадянка Б, як представник свого сина, позов заперечувала. Суд позов задовольнив, захистивши фактичні об'єктивно існуючі речові інтереси позивача [368].

Поєднання декількох способів захисту в одному позові наочно продемонстровано в наступній справі. Громадянка А звернулась із позовом до суду до громадянина Б, Роменської міської ради, громадянина В, громадянина Г, третіх осіб громадян Д, Є, Ж, З, управління Держкомзему в м. Ромни Сумської області про виділ земельної ділянки, встановлення на неї сервітуту і суперфіцію в інтересах міської ради. У судовому засіданні позивач позов підтримала й просила його задовольнити. Суду пояснила, що отримала державний акт на право власності на землю і хоче користуватися належною їй земельною ділянкою. Вона згодна з тим, що треба встановити сервітут і суперфіцій, бо через цю земельну ділянку проходять комунікації до сусідніх будинків. Вона не буде чинити жодних перешкод у випадку необхідності використання її земельної ділянки для якихось потреб за необхідності. Уважає, що якщо їй дали в особисту власність землю, вона має право на виділення її в натурі. Суд прийшов до висновку, що для задоволення інтересів позивачки, здійснення розділу земельної ділянки у відповідності до вимог чинного законодавства необхідно вирішити питання встановлення земельного сервітуту – для обслуговування та ремонту належних співвласникам частин житлового будинку надати право встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту частин житлового будинку – у разі виникнення такої необхідності, та суперфіцію – для забезпечення спільного використання системи газопроводу, лінії електропередачі, мережі водопроводу, надати право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій у разі виникнення такої необхідності [361].

Довірча власність – ще один різновид речових обмежених прав, де охоронювані законом інтереси мають різноманітний спектр проявів. В умовах радикальних змін, що відбуваються в Україні, і реформування цивільного законодавства юридична доктрина й практика сформулювали низку правових новел, які повинні сприяти гармонічній адаптації в загальносвітовому ринковому напрямку розвитку й забезпечувати правове регулювання правовідносин, що виникають між його суб'єктами. Довірча власність (англ.: trust – траст) є прикладом «розділеного» між двома власниками права власності, що виступає єдиною підставою для всіх відносин економічного циклу. Для юридичного оформлення економічного життя можливо й доречно розділяти правомочності власності. Цей процес, як правило, ускладнюється розчленуванням речових прав, особистих прав і прав, що виникають у результаті об'єднання осіб. Розщеплення права власності означає встановлення ще одного права власності на те саме майно. Хоча існують думки, що традиційно зміст «розщепленої» власності полягає в тому, що право власності не належить ані власникові, ані іншому титульному власникові з винятковими повноваженнями на те ж майно, однак ми вважаємо, що при такому «розщепленні» в управителя виникає право, ідентичне праву власності реального власника майна, тобто співіснують дві проекції одного права власності на те саме майно. У сучасній цивілістичній доктрині мають місце також й інші думки щодо суті довірчої власності: «Довірчий власник є власником і при цьому єдиним власником на це майно, інших власників немає. За цим критерієм довірча власність у контексті українського права повинна відмежовуватися від англо-американської конструкції трасту. Засновник і вигодонабувач довірчої власності мають тільки зобов'язальні права вимоги й тому не є власниками цього майна» [187]. Однак це питання (питання правової природи довірчої власності) залишається питанням тлумачення існуючих норм цього інституту. ЦК України називає довірчу власність особливим видом права власності (ч. 2 ст.

316 ЦК України), автоматично наповнюючи цей інститут речово-правовим змістом.

У 2003 р. одночасно приймаються ЦК України із внесеною ч. 2 ст. 316 про довірчу власність (чого не було в проекті кодексу) і Закони України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» [321] і «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» [337] з наступними змінами, у яких також згадується довірча власність. Однак у них, як і в ЦК України, застосовується лише термін «довірча власність» без чітко визначеної дефініції. Закон України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» до внесення змін і виключення такого тлумачення в ч. 1 ст. 26 довірчою власністю називав особливу форму договірних майнових відносин, що регулює розпорядження платежами за іпотечними активами. Пізніше ця норма була виключена, але дуже виразний момент змішування правової суті інституту – віднесення його до зобов'язальних форм, чим це положення ігнорувало і конфліктувало зі ст. 316 ЦК України. Як бачимо, чітко сформульованої й адекватно вбудованої в українське нормативне поле конструкції довірчої власності немає. З 2003 р. нічого в законодавчому масиві не змінилося щодо виправлення цієї ситуації, відповідно, надія в цьому питанні тільки на судову правотворчість і доктрину.

Аналізуючи теоретичні положення щодо поняття й тлумачення довірчої власності як у міжнародному праві, так і в національній цивілістичній науці, можна зробити висновок, що загалом під довірчою власністю (трастом) розуміються правовідносини, які складаються з приводу діяльності управителя майном стосовно ефективного здійснення правочинів власника цього майна в інтересах власника або зазначеної ним особи (вигодонабувача), засноване на довірі між сторонами. Охоронювані законом інтереси осіб при встановленні довірчої власності існують у значній невизначеній кількості, оскільки такі відносини запроваджуються для

забезпечення інтересів установника власності або бенефіціарія і мають фідуціарний характер. Тут необхідно звернути увагу на декілька важливих моментів. По-перше, змістом права довірчої власності як виду права власності, очевидно, також є правомочність володіння, користування, розпорядження і, незважаючи на те, що ст. 317 ЦК України про це не зазначає, правомочність управління, оскільки управління у встановленні довірчої власності – це основний інтерес засновника довірчої власності. Управління як цивільно-правова категорія абстрактно може існувати в кожній правомочності тріади права власності, може бути винесено й в окрему правомочність, а також може існувати поза правом власності. По-друге, довірча власність – це не вид права власності (як зазначено в ч. 2 ст. 316 ЦК України), а обмежене речове право (його можна віднести до системи обмежених речових прав в одній низці із сервітутом, емфітевзисом, суперфіцієм тощо з правовим режимом, що відповідає обмеженим речовим правам), яким доцільно було б доповнити ст. 395 ЦК України про види речових прав на чуже майно й скасувати ч. 2 ст. 316 ЦК України. Обсяг обмеження й порядок обмеження цього речового права встановлюється договором про управління майна. По-третє, не акцентується увага на таких важливих умовах установлення трастових відносин, як розділення права власності, коли право власності на майно належить одній особі (засновникові трасту), і механізму захисту інтересів при такій конструкції, право набуття зисків – іншій особі (управителю), а право на одержання – третій особі (вигодонабувачу). У цьому випадку реальний власник отримує статус номінального, що у свою чергу в умовах правової системи України закладає фундамент для виникнення багатьох проблем і непорозумінь із подальшим використанням майна й захистом прав та інтересів власника після такого «роз’єднання».

У суб'єктів цивільних правовідносин існує цивільне суб'єктивне право передавати майно в довірчу власність. При цьому виникають певні юридичні можливості, надані суб'єктові, – правомочності, а також коло юридичних,

забезпечених державою дозволів – охоронюваних законом інтересів, що є їхнім «супутником». До них відносяться правомочності на власні дії – заснувати (передати майно) і припинити довірчу власність; правомочності вимоги: а) можливість вимагати від управителя тих дій з довірчою власністю, що передбачені законом або договором, надання звіту засновникові управління тощо; б) право вимоги до третіх осіб утримуватися від зазіхань на майно, передане в довірчу власність, – це абсолютне право, що переходить за річчю, й у такий спосіб його набуває управитель довірчої власності. Однак цілісність і зберігання майна, переданого в довірчу власність, становить охоронюваний законом інтерес і самого засновника. Також варто згадати про правомочності захисту, які передбачають можливість використання різних юрисдикційних і неюрисдикційних форм захисту, речово-правових і зобов'язально-правових способів захисту порушених прав при довірчій власності.

Довірча власність установлюється в інтересах засновника або зазначеної ним третьої особи – бенефіціарія (вигодонабувача). При цьому інтерес як категорія соціогуманітарного пізнання визначається поведінкою людини в соціумі й розвитком самого соціуму. А інтерес як правова категорія обумовлює формування об'єктивного права, існує до закріплення в суб'єктивних правах і поза таким закріпленням. Правова сфера – це сфера соціального життя, що складається із сукупності нестабільних соціальних систем. Ця нестабільність дає імпульс динамічності всьому, що її стосується: праву, правовідносинам, правосвідомості, правовій культурі, правовій системі в цілому. Тому справді, закон як об'єктивне нормативно виражене право не здатний усе охопити й передбачити своїм регулюванням усі аспекти людського життя. Дослідження правової сфери через категорію інтересу, його сутність, роль, поняття, структуру, систему, без сумніву, означає розширення обріїв, збагачення вже існуючих методологічних підходів, пов'язаних із розумінням потенціалу права як соціального регулятора. Інтерес здатний опосередковувати «нормативну природу права й усунути

погрішності імперативів правового регулювання, будучи індикатором пристосованості поводження індивідів до всіх факторів, обумовлених дією права в суспільстві» [427, с. 385]. Саме по собі право також здатне виробляти інтереси, реагуючи на виклики реального життя. І в цьому сенсі інтереси як юридична категорія продовжують виконувати завдання права – вони також регулюють суспільні відносини, але вже на іншому, більш тонкому рівні. Інтереси страхують від неефективності дії права або від його «недії» у тих чи інших ситуаціях, і в такий спосіб вони доносять конкретно бажане благо конкретній особі, навіть тоді, коли право таких можливостей не дає. Р. А. Майданик виділяє види довірчих відносин залежно від спрямованості інтересу фідуціарія: у власному інтересі, за рахунок третьої особи, у власному та чужому інтересі й змішані (автор називає їх порівняльні) інтереси різних осіб цих правовідносин [188, с. 43]. Учений указує на двоаспектність специфіки інтересу в довірчих правовідносинах: по-перше, довірена особа одночасно діє у своєму і чужому інтересі, але з пріоритетом чужого, і по-друге, «юридична заінтересованість фідуціарія визначається інтересом довірителя», а отже «довірчі правовідносини здійснюються юридично заінтересованими (за посадою, через професійну приналежність чи іншу особисту зацікавленість тощо) особами, зобов’язаними на свій розсуд виключно в інтересах довірителів та/або переважно перед власним інтересом надавати послуги з реалізації охоронюваних законом чужих інтересів» [188, с. 44].

Право породжує інтереси, їх регулює, а інтереси, у свою чергу, породжують право, у тому числі, право на юридичні засоби гарантії здійснення й охорони. На реалізацію інтересів у довірчій власності великий вплив має їх сутність: який саме інтерес реалізується – приватний чи публічний. Цей факт тягне за собою низку подальших кроків у механізмі правового регулювання. При встановленні довірчої власності неабияка сфера відносин залишається неврегульованою, і категорія охоронюваних законом інтересів – це саме той юз, що дає змогу захистити інтереси як засновника й

вигодонабувача, так і управителя довірчої власності в рамках ст. 16 ЦК України й інструментарію процесуальних кодексів. Щодо реалізації конкретних охоронюваних законом інтересів у довірчій власності, то до них можна віднести публічні й приватні інтереси в активізації цивільного обороту, трансформації економічних відносин, уніфікації цивільного законодавства в європейському або світовому масштабі, збільшенні акумуляції капіталу, одержанні швидкого ефекту від розпорядження об'єктами народного господарства. Приватний інтерес вигодонабувача (бенефіціарія) полягає в отриманні прибутків, примноженні майна або збереженні його в належному стані, збереженні пам’яті про попередніх власників майна (установивши довірчу власність над приватним музеєм) тощо. Однак для ефективного застосування інституту довірчої власності необхідно розробити його основні поняття й механізми роботи, «вписати» цю конструкцію належним чином у вітчизняну нормативну базу і запропонувати реальний механізм захисту виникаючих охоронюваних законом інтересів.

4.2. Захист інтересів у спадкових правовідносинах

Спадкове право являє собою системно побудовану сукупність норм, які залишають багато простору для волевиявлення осіб і реалізації їх охоронюваних законом інтересів. Воно є тією сферою, де реалізація охоронюваних законом інтересів представлена в їхній яскравій різноманітності. Як життя кожної людини індивідуальне і неповторне, так і те, що вона залишає по собі, також є різним. При цьому це стосується і обсягу спадщини, і кола спадкоємців. Неможливо всю варіативність зв’язків «спадкодавець – спадщина – спадкоємці» жорстко урівняти. Юридичною технікою запропоновано єдину схему, що проводить універсальний алгоритм спадкування: спадкування за законом або спадкування за заповітом, наявність прав на обов’язкову частку у спадщині, процедури відкриття, прийняття спадщини та відмови від неї, оформлення спадкових прав тощо.

Для захисту стабільності цивільного обороту в спадковому праві існують норми, які дозволяють певним чином прогнозувати перехід права власності до інших осіб: так, запроваджено універсальне правонаступництво, що полягає в одночасному переході майна, прав і обов'язків до спадкоємців у всій сукупності в незмінному вигляді безпосередньо від спадкодавця, правила безумовного і беззастережного прийняття спадщини або відмови від неї; різноманітні конструкції захисту охоронюваних законом інтересів: правила спадкової трансмісії, прирощення спадкових часток тощо. В інтересах цивільного обороту встановлено положення про коморієнтів: ч. ч. 3, 4 ст. 1220 ЦК України, якщо особи, які могли б спадкувати одна після одної, померли протягом однієї доби або під час спільної для них небезпеки, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб.

Спадкові правовідносини – правовідносини із комбінованим складом. До них входять і речові правовідносини в частині набуття й реалізації прав щодо спадкового майна; і організаційні правовідносини – щодо відкриття прийняття, охорони, управління спадщиною і оформлення спадкових прав; і зобов'язальні правовідносини – в частині заповідальних розпоряджень. Реалізація охоронюваних законом інтересів у спадкових правовідносинах різних правових систем моделюється за двома типами: 1) зречення спадщини, при якій спадкоємці набувають спадщину за законом після її відкриття і можуть від неї відмовитися протягом встановленого в законі терміну; 2) прийняття спадщини – коли спадщина протягом встановленого періоду ні до кого не переходить, є «лежачою», а спадкоємці мають її прийняти протягом цього періоду. Система зречення спадщини в більшій мірі відповідає захисту охоронюваних законом інтересів кредиторів спадкодавця (бо вони відразу ж після відкриття спадщини можуть звертатись до спадкоємців), а система прийняття спадщини відповідає інтересам спадкоємців [433, с. 16].

Інтереси третіх осіб у спадкових правовідносинах захищаються:

А) нормою ч. 2 ст. 1229 ЦК України щодо спадкування права на одержання страхових виплат, за якою, якщо страхувальник у договорі особистого страхування призначив особу, до якої має перейти право на одержання страхової виплати в разі його смерті, це право не входить до складу спадщини;

Б) нормою ст. 1237 ЦК України про заповідальний відказ щодо того, що відказоодержувачами можуть бути особи, які як входять, так і не входять до кола спадкоємців за законом. Відказоодержувач захищає свої охоронювані законом інтереси правом пред'явити до спадкоємця позов із вимогою виконання зобов'язання після прийняття ним спадщини [461, с. 4]. Для сприяння підтримання балансу інтересів передбачено й захист майнових інтересів спадкоємця: він виконує заповідальний відказ тільки в межах належної йому спадкової частки;

В) нормою ст. 1246 ЦК України, за якою спадкодавець має право встановити в заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або нерухомого майна для задоволення інтересів інших осіб;

Г) усуненням від спадкування батьків, що були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини;

Д) положенням п. 2 ст. 1219 ЦК України, де встановлено, що право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян за загальним правилом не входить до складу спадщини задля захисту охоронюваних законом інтересів інших учасників товариств;

Є) інститутом відумерлості спадщини, що відбиває публічні цивільні інтереси держави в збереженні майна і використанні його в загальносуспільних цілях.

Окремо варто звернути увагу на інтереси третіх осіб і так званої «слабкої сторони в правовідносинах». Реалізація і захист охоронюваних законом інтересів слабкої сторони в спадкових правовідносинах передбачений:

А) імперативною нормою про право на обов’язкову частку в спадщині (ст. 1241 ЦК України) малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця, непрацездатної вдови (вдівця) та непрацездатних батьків, які в будь-якому випадку спадкують половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Право на обов’язкову частку в спадщині є особистим майновим правом, і воно не переходить до інших осіб, у тому числі і за спадковою трансмісією;

Б) положенням ст. 1268 ЦК України про те, що малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, дієздатність якої обмежена, уважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, коли таку відмову схвалюють законні представники та орган опіки і піклування;

В) контролем за виконанням заповіту будь-ким із спадкоємців, а якщо спадкоємцями є малолітні, неповнолітні, недієздатні особи або особи, цивільна дієздатність яких обмежена, – контролем за виконанням заповіту їх законними представниками (батьками, усиновлювачами, опікунами, піклувальниками) та органом опіки і піклування;

Г) нормою ст. 1222 ЦК України, якою встановлюється коло спадкоємців, до яких відносяться і особи, зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Це положення діє в інтересах зачатої, але ще не народженої дитини, яка не має правового статусу і не володіє суб’єктивними правами. Якщо заповіт складено на користь зачатої, але ще ненародженої дитини, або в разі спадкування такої дитини за законом, відповідно до ст. 1298 ЦК України видача свідоцтва на спадщину і розподіл спадщини між усіма спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини;

Д) положеннями про утриманців. Утриманці, які передбачені ст. 1241 ЦК України – малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець), непрацездатні батьки, у будь-якому разі спадкують у порядку обов’язкової частки. Утриманці (неповнолітні або непрацездатні особи), які не є членами сім’ї спадкодавця,

але не менш ніж п’ять років одержували від нього матеріальну допомогу, що була для них єдиним або основним джерелом засобів до існування, спадкують у п’ятій черзі спадкування за законом (ч. 2 ст. 1265 ЦК України);

Е) конструкцією спадкового представлення, закріпленого ст. 1266 ЦК України, що дозволяє предстати до спадкування спадкоємцям спадкоємців, які б спадкували за законом у разі, коли спадкоємець, що був би закликаний до спадкування, помирає раніше, ніж спадкодавець;

Є) спадковою трансмісією – це один з інститутів захисту майбутніх спадкоємців. За нею, якщо спадкоємець помер після відкриття спадщини і не встиг її прийняти, право на прийняття належної йому частки спадщини (крім права прийняття обов’язкової частки у спадщини) переходить до його спадкоємців (згідно ч. 1 ст. 1276 ЦК України).

Заради захисту інтересів спадкоємців, відказоодержувачів та кредиторів спадкодавця законодавством передбачено встановлення охорони спадкового майна. За ст. 1283 ЦК України охорона спадкового майна здійснюється з метою збереження його до прийняття спадщини спадкоємцями за рахунок часток спадкоємців у спадщині. З цією ж метою призначається виконавець заповіту, який виконує волю заповідача, але діє в інтересах спадкоємців. Для цього вживаються такі заходи: проведення опису майна, оцінки спадкового майна, внесення на депозит грошей, передача валютних та інших цінностей на зберігання в банк, передача майна на зберігання одному із спадкоємців, а в разі їх відсутності – іншій особі, обраній нотаріусом. «На виконавця заповіту покладаються організаційні обов’язки двох типів: а) спрямовані на забезпечення інтересів спадкоємців; б) спрямовані на забезпечення інтересів інших осіб» [458, с. 349].

Для захисту майнових інтересів осіб, що були близькі спадкодавцю, у ЦК України встановлено право членів сім’ї на одержання виплат заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомог у зв’язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв’язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, які належали

спадкодавцеві, але він не встиг їх отримати. У разі відсутності членів сім'ї всі вищеназвані доходи входять до складу спадщини (згідно ст. 1227 ЦК України). Переважне право наслідування на предмети домашнього вжитку спадкоємця, що постійно проживав із спадкодавцем, у рахунок своєї частки в спадку (ст. 1279 ЦК України) надає можливість реалізувати охоронювані законом інтереси, продовжуючи користуватися звичним для життєдіяльності особи майном.

Закон дбає про інтереси добросовісних спадкоємців, тому в ЦК України передбачено підстави усунення від права на спадкування (ст. 1224). Серед них є й можливість усунути від спадкування особу, що ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Задля реалізації охоронюваних законом інтересів осіб спадкоємці можуть змінити розмір частки у спадщини когось з них усно, якщо йдеться про рухомі речі, або за письмовою угодою, посвідченою нотаріально, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів. Закріплення цього положення обумовлюється тим, що «при спадкуванні за законом законодавець має на меті визначити гіпотетичну волю спадкодавця і, враховуючи вірогідність його близьких відносин саме з найближчими родичами, відповідно будує абстрактну модель черговості без урахування особливостей стосунків конкретної сім'ї» [228, с. 1029]. Зміна черговості може відбуватися і в силу закону. Захист інтересів осіб у спадкових правовідносинах відбивається і в наданій законодавцем можливості змінювати черговість одержання прав на спадкування, що передбачено ч. 2 ст. 1259 ЦК України: фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може одержати за рішенням суду право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Варто навести наступний приклад судової практики стосовно зміни черговості спадкування. Особа А звернулась до суду з позовом про надання права на спадкування за законом разом із спадкоємцем першої черги спадкоємців за законом. Позивач посилався на те, що у віці 38 років помер його онук особа Б. Відповідач по справі є батьком померлого і єдиним спадкоємцем першої черги спадкоємців за законом, який на цей час звернувся із заявою про прийняття спадщини після смерті особи Б. Позивач більше п’яти років до часу відкриття спадщини постійно опікувався особою Б, матеріально його забезпечував та надавав йому іншу допомогу, оскільки останній знаходився в безпорадному стані через тяжку хворобу. У зв’язку з цим він просить суд надати йому право на спадкування після смерті особи Б разом із спадкоємцем першої черги спадкоємців за законом. Суд, дослідивши обставини справи і допитавши свідків, дійшов висновку, що позивач (особа А) завжди піклувався про померлого, зокрема, під час проживання з ним разом і після того, як проживав окремо. Піклування проявлялося шляхом частих викликів швидкої медичної допомоги ним особисто чи на його прохання, його постійних навідувань онука, оплати комунальних послуг, придбання продуктів, ліків, надання йому коштів, прибирання квартири тощо. Відповідно до ст. 1259 ЦК України, черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушувати прав спадкоємця, який не бере в ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку в спадщині. Фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Суд вирішив, що обставини справи підпадають під ці підстави і особа А має право на

спадкування після смерті особи Б разом із спадкоємцем першої черги спадкоємців за законом [416].

Статті 1235, 1236 ЦК України закріплюють принцип свободи заповіту (заповідати майно будь-яким особам; розпорядитися будь-яким своїм майном, навіть тим, яке тільки планується придбати, або його частиною; будь-яким чином визначати частки спадкоємців; позбавити спадку спадкоємців, не називаючи причин такого вчинку, включити до заповіту інші розпорядження, можливість яких передбачена кодексом), що обмежується лише принципом обов'язкової частки в спадщині. Принцип свободи заповіту відбивається як у свободі вибору спадкоємців, так і у визначенні обсягу спадщини. Заповіт сам по собі представляє спосіб захисту інтересів особи, коли вона вже померла і не є суб'єктом прав, але її воля знаходить свою реалізацію й після її смерті. Можна погодитись із думкою, що «заповіт – це розпорядження з відкладальною умовою, оскільки воно набуває чинності лише з настанням умови – смерті заповідача» [458, с. 342].

Заповідальні розпорядження спадкодавця здатні також регламентувати охоронювані законом інтереси широкого кола осіб. До них відносяться:

1. Покладення на спадкоємця обов'язку, що передбачено ст. 1240 ЦК України (наприклад, організовувати раз на рік благодійний захід). Усі можливі обов'язки спадкоємців передбачити і назвати неможливо. Якщо встановлення обов'язку є нереальним до виконання, спадкоємці можуть звернутися до суду за захистом свого охоронюваного законом інтересу прийняти спадщину без умови виконання встановленого обов'язку.

2. Положення про заповідальний відказ (ст. ст. 1237–1239 ЦК України). У ракурсі захисту охоронюваних законом інтересів варто звернути увагу на покладення на спадкоємця легату у вигляді виконання роботи або послуги. З цього приводу Б. Л. Хаскельберг писав, що «якщо спадкодавець поклав на спадкоємця обов'язок особисто виконати роботу (наприклад, написати портрет легатарія) або надати послугу (наприклад, навчити племінника спадкодавця грі на скрипці), то незалежно від професійних

здібностей у спадкоємця виникає тільки моральний, а не юридичний обов'язок виконання відповідних робіт або надання послуг, оскільки заповідальний відказ повинен виконуватися за рахунок спадкового майна, а не особистими зусиллями спадкоємця» [459, с. 408].

3. Підпризначення спадкоємця (ст. 1244 ЦК України) – у випадку, коли основний спадкоємець помре, або не прийме спадщину, або не виконає умову, якщо така зазначена в заповіті з умовою.

4. Встановлення сервітуту (ст. 1246 ЦК України).

5. Призначення виконавця заповіту (ст. ст. 1286–1295 ЦК України).

6. Розпорядження щодо місця й ритуалу поховання спадкодавця, збереження про нього пам'яті тощо.

У доктрині цивільного права заповідальні розпорядження класифіковано, як зобов'язання, що є недоговірними, регулятивними, частковими, можуть бути простими або складними, активними, персоніфікованими або неперсоніфікованими, з невизначеним змістом або з певним обсягом вимог, з конкретним предметом виконання [461, с. 4].

Узагальнення судової практики надають нам приблизний (невичерпний) перелік справ про спадкування, у яких знаходить своє відображення і захист охоронюваних законом інтересів. Це справи про встановлення факту родинних відносин із спадкодавцем; про встановлення факту проживання із спадкодавцем на час відкриття спадщини; про встановлення факту проживання із спадкодавцем однією сім'єю; про встановлення факту ухилення особи від виконання обов'язку щодо спадкодавця; про встановлення факту прийняття спадщини; про визнання заповіту недійсним; про надання права на спадкування; про поділ спадщини; про надання додаткового строку для прийняття спадщини; про примусове виконання заповідального відказу; про внесення змін до свідоцтва про право на спадщину; про визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним; про визнання спадкового договору недійсним тощо [294].

Охоронювані законом інтереси забезпечуються спадковими позовами, до яких входять як «позови про спадкування, тобто такі вимоги, у межах яких заявник просить про захист свого спадкового права», так і позови, «що випливають із зобов'язань спадкодавця, які не направлені на відновлення спадкового права заявника, але сам факт відкриття спадщини є однією з підстав його вимог» [433, с. 149]. Ці позови схожі до віндикаційного позову, адже стосуються певного майна, але за своєю юридичною природою чітко від нього відрізняються: за суб'єктом (при спадкових позовах – це особа, що претендує на роль спадкоємця), межами цивільних правовідносин, за предметом позову (при спадкових позовах – це і речі, у тому числі визначені родовими ознаками, і майнові права тощо).

Як приклад захисту охоронюваних законом інтересів і на його підставі – захисту суб'єктивних прав – можна навести наступну справу. Особа А звернулась до суду з позовом про визначення причин пропуску строку для подання заяви про прийняття спадщини поважними та визнання в порядку спадкування права власності на частину спадкового майна. По суті справи позивачка пояснила наступне. Протягом двох місяців 2011 р вона втратила двох батьків, а раніше, у 2005 р., втратила свого єдиного сина, який раптово помер у віці 22 років, у зв'язку з чим вона перенесла важку моральну та психологічну травму і до цього часу не могла відновити стан свого здоров'я. За цей період позивачка вчетверте була прооперована, перенесла два мікроінсульти та в неї відкрилась виразка шлунку. Таким чином, тяжкий стан здоров'я позбавив її можливості у встановлений законом строк звернутися до нотаріальної контори із заявою про прийняття спадщини після смерті її матері. При цьому позивачка звернулася у встановлений законом шестимісячний строк до нотаріальної контори із заявою про прийняття спадщини після смерті її батька, який помер фактично через один місяць після смерті матері. Спадкоємцями першої черги за законом, відповідно до ст. 1261 ЦК України, є діти померлих особа А (позивач) і особа Б (відповідач). Інші спадкоємці першої черги відсутні. У зв'язку з тим, що

відповідач забрав з квартири померлих батьків правовстановлюючі документи на квартиру та документи, що підтверджують наявність грошових заощаджень померлих, почав чинити перешкоди позивачу в отриманні цих документів та фактично не визнавав позивача спадкоємцем майна, що залишилось після смерті їх батьків, то, зважаючи на вищезазначені обставини та на те, що позивач пропустила строк для прийняття спадщини після смерті матері, вона звернулася до суду за захистом своїх охоронюваних законом інтересів шляхом визнання поважними причини пропуску шестимісячного строку для прийняття спадщини і реалізації її законного права на спадкове майно. Суд установив, що в результаті тяжкого стану здоров'я позивачки та втрати її рідних зусилля та міркування позивача були направлені на інші життєво необхідні речі, такі як покращення здоров'я та вихід з напруженого психологічного стану, а не оформлення юридично значимих документів, якими в тому числі є свідоцтво про право на спадкове майно. Ці обставини суд визначив, як суттєві, і позовні вимоги особи А про визначення причин пропуску строку для подання заяви про прийняття спадщини поважними та визнання в порядку спадкування права власності на частину спадкового майна задовольнив у повному обсязі [417]. Цікавим з точки зору науки й практики є те, що охоронюваний законом інтерес у цьому випадку був захищений встановленням поважності причин пропуску строку прийняття спадщини. А вже на підставі захищеного інтересу захищається суб’єктивне право на прийняття спадщини.

Для реалізації охоронюваних законом інтересів осіб, які підтверджують свої права на спадщину в судовому порядку, можливе призупинення видачі свідоцтва про право на спадщину іншим спадкоємцям. Частина 4 ст. 42 Закону України «Про нотаріат» установлює правило, що за заявою зацікавленої особи, яка оспорює в суді право або факт, за посвідченням якого звернулася інша зацікавлена особа, здійснення нотаріальної дії може бути відкладено на строк не більше десяти днів. Якщо протягом зазначеного строку від суду не буде отримане повідомлення про надходження заяви,

нотаріальна дія, в цьому випадку – видача свідоцтва про право на спадщину – підлягає здійсненню. В іншому випадку здійснення вищевказаної нотаріальної дії призупиняється аж до остаточного розв'язання справи судом.

У судовій практиці достатньо прикладів визнання свідоцтв про право на спадщину недійсними. Так, особа А звернулась до суду з позовом про визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину за законом, зазначаючи, що після смерті батька відкрилась спадщина, яку повністю прийняла особа Б, з якою батько перебував у фактичних шлюбних відносинах. З поважних причин позивач пропустив шестимісячний строк для прийняття спадщини і рішенням суду йому визначено додатковий строк на прийняття спадщини. У цей строк він звернувся із заявою до нотаріальної контори про прийняття спадщини. Але в прийнятті заяви йому було відмовлено через те, що особа Б отримала свідоцтво про право на спадщину на все спадкове майно і заперечувала проти включення його до числа спадкоємців та внесення змін до свідоцтва про право на спадщину. У судовому засіданні позивач посилався на те, що відповідачка в зареєстрованому шлюбі з батьком не перебувала, проживала зі спадкодавцем у фактичних шлюбних стосунках однією сім'єю і є спадкоємцем за законом четвертої черги. Свідоцтва про право на спадщину за законом їй видані незаконно. Тому просив визнати свідоцтва недійсними і визнати за ним право власності на все спадкове майно [414].

У літературі звернено увагу на захист спадкових інтересів шляхом вчинення спектра нотаріальних дій. Більше того, захистом спадкових інтересів може стати і скасування нотаріальної дії [391, с. 222]. У цьому випадку йдеться про технічні помилки, які нотаріус може допустити, скажімо, у прізвищі спадкодавця при укладенні заповіту. Якщо за життя спадкодавця помилка не була виправлена, після його смерті нотаріус не має права вносити зміни в заповіт, тож юридичні наслідки настати не можуть і за рішенням суду нотаріальна дія має визнатися такою, що не відбулася.

Аналіз конструкцій спадкового права щодо захисту охоронюваних законом інтересів у спадкових правовідносинах дозволяє акцентувати увагу на тому, що в чинному ЦК України не розвинуті положення про:

- спадкування підприємства як єдиного майнового комплексу (переважне право спадкування щодо такого об'єкта, неможливість розподілу такого об'єкта з тим, щоб він вступав у спільну часткову власність);
- обов'язок спадкоємців утримувати домашніх тварин спадкодавця;
- установлення переважного права спадкування неподільних речей (особливо спадкоємців, які постійно користувалися певною річчю, або мали зі спадкодавцем на цю річ право спільної власності тощо), хоча встановлене переважне право спадкування речей домашнього вжитку.

Тому пропонується внести відповідні доповнення до ЦК України.

4.3. Захист інтересів у правовідносинах з інтелектуальної власності

Відповідно до ст. 418 ЦК України, право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений законом. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК України та іншими нормативними актами (ч. 2 ст. 418 ЦК України). Виходячи з положень законодавства та теорії права інтелектуальної власності, зміст майнових прав інтелектуальної власності як різновиду виключних прав складають правомочності на власні дії (можливість використання результату інтелектуальної, творчої діяльності або інших об'єктів, прирівняних до них за власним бажанням будь-яким способом, що не суперечить закону; можливість дозволяти або забороняти третім особам використання об'єкта права інтелектуальної власності) та правомочності

вимоги (можливість вимоги від будь-якої особи не порушувати належні правоволодільцю права).

Як відомо, у світі є дві концепції щодо здійснення прав на нетілесні об'єкти права. Перша – так звана теорія «дозволу», друга – теорія «відступлення» прав. Теорія дозволу безперечно має переваги перед найпоширенішою теорією відступлення за авторським договором частини авторських прав. Теорія дозволу не тільки стверджує, що авторське право належить лише автору, але й уникає конструкції «відступлення частини авторських прав на певний строк з наступним їх поверненням» [61]. Ця теорія за своєю суттю дуже близька до суті охоронюваних законом інтересів.

Система права інтелектуальної власності покликана забезпечувати, з одного боку, економічні інтереси правоволоділців, створювачів об'єктів інтелектуальної власності, з другого, – політичні цілі економічно розвинених країн, а з третього, – інтереси суспільства. В останньому випадку інтереси авторів об'єктів інтелектуальної власності використовуються лише як публічний аргумент для подальшого посилення механізмів державного регулювання у сфері інтелектуальної власності. У сфері суміжних прав нехтування правами авторів є не менш розповсюдженою ситуацією. Інтереси музичного, кінематографічного, відеобізнесу превалюють над інтересами конкретних авторів, а в багатьох випадках – і виконавців творів. Така ж ситуація відбувається і в патентному праві.

Видається, що розробка фундаментальних принципів системи інтелектуальної власності є одним із нагальних завдань вітчизняної науки. При цьому слід виходити з того, що дослідження проблем правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності повинно здійснюватися з урахуванням трьох фундаментальних принципів, а саме: дуалізму права інтелектуальної власності; вичерпання права на розповсюдження об'єктів; обмеження права інтелектуальної власності для задоволення охоронюваних законом інтересів.

У правовій системі проявляється багатогранність її структури, що пов’язано, зокрема, із застосуванням певних методів і принципів правового регулювання. Саме тому слід підтримати позицію відносно необхідності обговорення проблеми забезпечення балансу приватних та публічних інтересів як однієї з основних завдань права на сучасному етапі. Для сфери інтелектуальної власності це є, безперечно, актуальним, оскільки так чи інакше сфера творчої діяльності характеризується перетинанням приватних та публічних інтересів. При цьому, «обмеження сфери творчості та її правового регулювання повинні завжди бути виправданими, і виправданими вони можуть бути лише захистом публічного інтересу» [301, с. 327].

Предметом права інтелектуальної власності є майнові та особисті немайнові відносини, що складаються між суб’єктами права та носіями охоронюваних законом інтересів стосовно визнання певних нетілесних благ об’єктами авторського, суміжного, патентного та інших прав і їх використання (економічного й особистісного присвоєння). Традиційно, у праві інтелектуальної власності розглядаються лише суб’єктивні права, охоронювані законом інтереси весь час залишаються поза увагою як науковців, так і правозастосовувачів. У нашій роботі вперше обґрунтовується, що предмет права інтелектуальної власності складають і охоронювані законом інтереси, оскільки потенційні патентні користувачі й заінтересовані у використанні об’єктів інтелектуальної власності особи права не мають (до отримання їх за договором або судовим актом), але охоронювані інтереси у використанні завжди існують. Ця категорія охоронюваних законом інтересів не лише підлягає захисту, але й регулюванню. Так, охоронюваний законом інтерес проявляється в попередньому користуванні або в можливості використання і поширення товарів і послуг, у яких втілений об’єкт інтелектуальної власності всім і кожному після визнання патенту або свідоцтва недійсними. У випадку права попереднього користування інтереси захищаються і регулюються шляхом встановлення в законі меж використання об’єкта.

У випадку наявності законного інтересу на використання вже зареєстрованого об’єкта права інтелектуальної власності заінтересованій особі надається право в судовому порядку визнавати охоронний документ недійсним (на підставі того, що правоволоділець протягом трьох років не використовує об’єкт, або при відсутності новизни в запатентованому об’єкті).

Метод права інтелектуальної власності полягає в поєднанні різних методів: тимчасової монополії, договірного методу, диспозитивного методу, імперативного методу. Диспозитивний метод регулювання відносин, що отримав значне поширення в умовах переходу до ринкової економіки, передбачає наявність норм-рекомендацій, стимулюючих норм, адресованих суб’єктам суспільних відносин. Цей спосіб характеризує «м’яке регулювання» шляхом указівки на бажане для держави поводження суб’єктів суспільних відносин. Оскільки охоронювані законом інтереси в певному сенсі є так званим «м’яким правом», то введення до предмету права інтелектуальної власності охоронюваних законом інтересів дозволяє пом’якшити, заповнити прогалини в праві без застосування аналогії закону або аналогії права. У сучасних умовах метод правового регулювання творчих правовідносин характеризується застосуванням метода тимчасової монополії та договірного регулювання за умови дотримання гарантованого державою мінімуму прав. Утручання держави в регулювання відносин, пов’язаних із створенням, використанням результатів інтелектуальної, творчої діяльності обмежується, набуваючи характеру сприяння ефективній реалізації законних прав та інтересів суб’єктів права інтелектуальної власності.

Предмет права інтелектуальної власності при визнанні деяких нетілесних благ об’єктами авторського і патентного права ширше, ніж предмет цивільного права в частині реалізації правовідносин з інтелектуальної власності. Патентне право включає відносини, які виникають між заявником, що вимагає від держави видачі охоронного документа (патенту, свідоцтва), і державою в особі патентного відомства. Такі відносини є публічними (владними) і підлягають регулюванню методом

адміністративного права (влада – підпорядкування). Разом з тим, уключення до предмету права інтелектуальної власності відносин з охорони законних інтересів наближає предмет інтелектуальної власності до предмету цивільного права. Це зумовлено диспозитивністю права інтелектуальної власності у відносинах з використання зареєстрованих об’єктів.

Як було показано вище, інтерес виникає в різних сферах життєдіяльності людини. Не є виключенням і сфера інтелектуальної, творчої діяльності людини, яка проявляється у створенні творчих результатів та результатів, які законом до них прирівнені, визнання цих результатів охороноздатними, уведення цих результатів у цивільний оборот і їх захист у випадку порушення або невизнання з боку інших суб’єктів цивільних прав.

Оскільки права на творчі результати мають специфіку свого правового регулювання, то специфічними є охоронювані інтереси в цій галузі.

Так, ЦК України прямо вказує на певні охоронювані законом інтереси, існування деяких інтересів допускається опосередковано, а деякі взагалі відсутні, хоча останнім часом настала необхідність їх виділення.

Особисті немайнові права «нашаровуються» на охоронювані законом інтереси у сфері інтелектуальної власності. Наприклад, відповідно до ст. 307 ЦК України, яка має назву «Захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок», але за змістом норми, що в ній викладена, інтерес виражений не прямо, а лише допускається шляхом можливості знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- та відеоплівку обов’язково за її згодою (ч. 1 ст. 307 ЦК України). Навіть коли фізична особа погодилася на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, то вона може вимагати припинення їх публічного показу в тій частині, яка стосується її особистого життя. Витрати, пов’язані з демонтажем виставки чи запису, відшкодовуються цією фізичною особою. Фактично на цій нормі базується вся кіноакторська діяльність, діяльність модельного бізнесу тощо, оскільки дозволяє фіксувати зображення людини на певному носії, для її подальшого поширення.

Відповідно до ст. 308 ЦК України, яка має назву «Охорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах», фотографія, інші художні твори, на яких зображено фізичну особу, можуть бути публічно показані, відтворені, розповсюджені лише за згодою цієї особи, а в разі її смерті – за згодою осіб, визначених ч. 4 ст. 303 ЦК України. Якщо фізична особа позувала авторові за плату, фотографія, інший художній твір може бути публічно показаний, відтворений або розповсюджений без її згоди. Фізична особа, яка позувала авторові фотографії, іншого художнього твору за плату, а після її смерті – її діти та вдова (вдівець), батьки, брати та сестри можуть вимагати припинення публічного показу, відтворення чи розповсюдження фотографії, іншого художнього твору за умови відшкодування автору або іншій особі пов’язаних із цим збитків. Разом з тим, відповідно до ч. 3 ст. 208 ЦК України, фотографія може бути розповсюджена без дозволу фізичної особи, яка зображена на ній, якщо це викликано необхідністю захисту її інтересів або інтересів інших осіб. Такий висновок підтверджується і судовою практикою [366].

Відповідно до ст. 309 ЦК України фізична особа має право на свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості. Фізична особа має право на вільний вибір сфер, змісту та форм (способів, прийомів) творчості. Цензура процесу творчості та результатів творчої діяльності не допускається. Ця норма сконструйована як право, однак вона має вказівку на свободу. Ця стаття кореспондується зі ст. 54 Конституції України [154] та ст. 27 Загальної декларації прав людини [118], оскільки передбачає можливість особи на власний розсуд у своєму інтересі та відповідно до своїх можливостей визначати сферу, зміст та форму творчості. Проте не слід ототожнювати свободу творчості з уседозволеністю.

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 442 ЦК України, твір не може бути опублікований, якщо він порушує права людини на таємницю її особистого й сімейного життя, завдає шкоди громадському порядку, здоров’ю та моральності населення. Моральність твору близька до ознаки гідності, але ці

поняття не тотожні. Так, у деяких випадках обмежується або забороняється оборот на території України творів, що порушують моральні засади суспільства (Відповідно до п. 2.4 Наказу Міністерства охорони здоров'я України [314] було доручено Українському інституту суспільного здоров'я й Українському науково-дослідному інституту охорони здоров'я дітей і підлітків розробити науково обґрунтовані критерії експертної оцінки впливу на психіку молодої людини інформації, що містить елементи насильства, жахів, порнографії.). Закон України «Про захист суспільної моралі» [318] заборонив в Україні виробництво й оборот у будь-якій формі продукції порнографічного характеру (ст. 2). При цьому критерії віднесення продукції до такої, що має порнографічний характер, установлюються спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері культури й мистецтв. Виробництво й оборот у будь-якій формі продукції еротичного характеру й продукції, що містить елементи насильства чи жорстокості, дозволяються винятково, за умови дотримання обмежень, установлених законодавством. Виходячи з того, що, оскільки забороняється виробництво та розповсюдження творів, які містять порнографію, пропагандують війну, національну й релігійну ворожнечу, насильство тощо, слід зробити висновок, що зазначені твори взагалі не можуть включатись до об'єктів цивільно-правових відносин, а, як наслідок, авторсько-правової охорони отримувати не повинні. З цього можна зробити висновок, що у випадку вчинення дій, указаних вище, зацікавлені особи мають право на захист інтересів у позовному провадженні. Підтверджується такий висновок і судовою практикою [291, 347].

Таким чином, відповідність нормам моралі, суспільна корисність, призначення твору тощо є властивостями саме об'єкта цивільних прав, а не його визначальними ознаками. Тому віднесення цих властивостей результатів творчої діяльності до ознак об'єктів авторського права є недоцільним та необґрунтованим.

Виходячи з цього, у праві інтелектуальної власності можна виділити дві групи охоронюваних законом інтересів:

1) немайнові інтереси (інтереси, які можуть виникати в суб'єктів права інтелектуальної власності або в інших зацікавлених осіб стосовно немайнових благ та не мають майнового змісту, еквіваленту);

2) майнові інтереси (інтереси, які можуть виникати в суб'єктів права інтелектуальної власності або в інших зацікавлених осіб стосовно майнових прав або інших майнових благ та мають майновий зміст).

Оскільки для цілей дослідження та юридичної техніки умовно право інтелектуальної власності поділено на чотири групи, то майнові чи немайнові інтереси можуть виникати відносно певних об'єктів авторського права, патентного права, засобів індивідуалізації, нетрадиційних об'єктів та прав на них. Далі зупинимося на аналізі зазначених охоронюваних законом інтересів.

Свобода творчості як передумова виникнення авторських прав. Відповідно до ст. 27 Загальної декларації прав людини [118] та ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [153], кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, займатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами. Для реалізації цього права кожному надається право на захист його моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких він є. Цим двом статтям кореспондує ст. 54 Конституції України [154], яка також гарантує свободу художньої, літературної, наукової творчості.

Оскільки ч. 1 ст. 210 ЦК України відносить авторство, свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості до немайнових благ як об'єктів цивільних прав, то в силу положень ст. ст. 11, 12 ЦК України особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, але з обмеженнями: 1) прямо встановленими в законі (наприклад, дотримання суспільної моралі відповідно до Закону України «Про захист суспільної моралі» [318], недопущення використання цивільних прав з метою

неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку відповідно до Законів України «Про захист економічної конкуренції» [317], «Про захист від недобросовісної конкуренції» [316] тощо); 2) установленими в договорі, 3) пов'язаними з обов'язком утримуватися від дій, які могли б порушити права, інтереси інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Друга з наведених група обмежень деталізується в спеціальному законодавстві [242, 322, 334–335].

Цікавою є практика розгляду справ про обмеження свободи творчості Європейським судом з прав людини. Так, наприклад, на художника Мюллера, який є громадянином Швейцарії, був накладений штраф за виготовлення та зберігання з метою демонстрації зображень образливого характеру. У справі Muller and Others v. Switzerland (1988 р.) суд дійшов висновку, що вираження поглядів у сфері мистецтва є складовою свободи вираження поглядів, яка захищається ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Разом з тим, суд зазначив, що у сфері мистецтва держава повинна бути менш активною при накладенні тих чи інших обмежень порівняно з комерційним сектором [203]. Аналогічного висновку дійшов Європейський суд у справі Cassado Coca v. Spain (1994 р.) [489].

Разом з тим, у практиці Європейського суду зустрічається і протилежний підхід. Так, британський режисер Найджел Вінгров створив кінострічку «Бачення екстазу», у якій намагався відтворити еротичні фантазії головної героїні, визначеної в титрах, як Свята Тереза Авільська. Британська рада з класифікації фільмів відмовила в класифікації та фактично заборонила обіг фільмів на відеокасетах на підставі богохульства. У справі Handyside v. the United Kingdom (1996 р.) [489] суд зазначив, що митці та інші, хто поширює свої витвори, напевно, не мають імунітету від можливих обмежень. Той, хто користується своєю свободою вираження поглядів, бере на себе обов'язки і відповідальність за порушення прав на погляди, вірування певної

категорії. У цій справі суд підтвердив порушення прав віруючих, оскільки негативно висвітлювався образ Христа та Св. Терези Авільської і знайшов підстави для заборони розповсюдження такого фільму. Близькими до цієї справи є справи Association of Ekin v. France (17.07.2001 р.), справа Kucuk v. Turkey [203]. У цих справах свобода творчості протистоїть інтересам громадськості, оскільки моральні устої суспільства визначаються самим суспільством, та пріоритетними в захисті є інтереси суспільства.

У п. 41 рішення у справі Lyashko v. Ukrane (10.08.2006 р.) [134] зазначається, що забороняється висловлювати думки, погляди, які можуть ображати, шокувати чи непокоїти.

Видається, що обмеження інтересів, свободи творчості є допустимим та правомірним у випадку спрямованості їх на захист вразливої категорії населення: 1) дітей, юнацтва; 2) національних меншин чи віруючих, у випадку, коли доступ до інформації, матеріалів, ідей і поглядів можуть зашкодити їх моральному розвитку, нанести образу тощо. Обмеження можливі при створенні та введенні в цивільний обіг результатів інтелектуальної, творчої діяльності, які пропагандують війну, національну, релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальну цілісність держави; пропагандують фашизм та неофашизм; принижують особистість; є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей; пропагандують неповагу до батьків, наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички.

Захист цілісності твору та право на недоторканість. Відповідно до ст. ст. 438, 439 ЦК України, п. 4 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про авторське право та суміжні права» [308], автору належить особисте немайнове право вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі й репутації автора. Таким чином, відновлення порушеного права на цілісність і недоторканість твору

закон пов’язує з необхідністю доведення автором наявності завдання шкоди честі й репутації автора. До того ж, ч. 5 ст. 13 Закону України «Про рекламу» [332] містить положення, яке дозволяє переривати трансляцію кінотворів тривалістю понад 42 хвилини. У практиці трапляються випадки порушення цілісності твору, тобто будь-які дії, що змінюють форму твору: анотації, ілюстрації, шаржі, редакційне редагування, адаптування, скорочення тексту, поширення твору на радіо в скороченому вигляді, рекламні вставки тощо.

Ці положення закону порушують особисті права авторів на недоторканість твору з наступних причин. Захист цілісності та недоторканості твору не повинні ставитися в залежність від наявності немайнової шкоди (порушення честі та гідності). Для визнання неправомірності факту перекручення чи інших дій, які порушують цілісність кінофільму, достатнім повинен вважатися лише сам факт учинення заборонених законом дій.

Відповідно до ч. (1) ст. 6 bis Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів [33] та п. 4 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про авторське право та суміжні права», незалежно від майнових прав автора і навіть після уступки прав, автор має право вимагати визнання свого авторства на твір і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні цього твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, здатному завдати шкоду честі або репутації автора.

Частина 3 ст. 8 Закону України «Про авторське право та суміжні права» передбачає правову охорону форми вираження твору. Кінцевим актом творчості при створенні кінематографічного твору є фіксування на плівці кінокартини в закінченому вигляді. Саме кінцевий варіант фільму його автори прагнуть показати публіці, бо саме він найбільш повно відображає творчий задум авторського колективу. Тому метою захисту цілісності та недоторканності кінематографічного твору є захист єдності його форми та змісту. Будь-яке спотворення, зміна або доповнення кінематографічного твору порушує цілісність його форми, внаслідок чого ушкоджується

внутрішній зміст твору, його художньо-емоційній та образний ряд. Такі неправомірні дії призводять до невідповідності зміненого твору його первісному творчому задуму. Тож саме для захисту творчих інтересів створювачів кінематографічного твору від будь-яких дій, які змінюють його творчий задум, було введено в дію положення п. 4 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про авторське право та суміжні права».

Прикладами порушення цілісності твору та його спотворення в кінематографії можуть бути випадки переривання його трансляції рекламними роликами та іншими вставками, переривання трансляції та показу кінотвору під час кульмінаційних моментів, обрізання фіналу кінофільмів, показ кінотвору без титрів, вилучення окремих сцен, перекручення сюжету та змісту шляхом внесення в кінофільм іншого тексту («гоблінівський переклад»), унесення додатково знятих сцен, скорочення музично-звукового оформлення кінотвору при кінопоказі чи трансляції або при записі на матеріальному носієві, зниження якості відеограми, перекручення змісту діалогової частини фільму під час перекладу тощо.

Названі види порушень посягають перш за все на особисті права авторів кінотворів. Разом з тим, такі порушення впливають і на майнову сферу правоволодільців, оскільки розповсюдження кінотвору, попит на нього і, як наслідок, прибутки авторів та інших правоволодільців прямо залежать від якості кінотвору, який доходить до глядача.

Тому, видається, автори твору мають охоронюваний законом інтерес (незалежно від нанесення шкоди честі та гідності автора) у запобіганні будь-якого порушення цілісності їх творів, перекручення, а також іншому спотворенню творів під час їх створення, використання та розповсюдження. Для ефективності захисту особистих прав авторів доцільно в цивільному законодавстві ввести положення, відповідно до якого автор твору має право в будь-якому випадку порушення особистого права вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, а також

відновлення первісного стану твору. У випадку ж неможливості відновлення первісного творчого задуму твору автор повинен мати право вимагати знищення матеріальних носіїв, у яких зафіксований змінений твір. Логічним є доповнення Закону України «Про авторське право та суміжні права» наступним чином: «Стаття 14^1. Право на недоторканність твору і захист твору від спотворення. 1. Не допускається без погодження з автором внесення в його твір змін, скорочень та доповнень, доповнення твору при його використанні ілюстраціями, передмовою, післямовою, коментарями або будь-якими поясненнями (право на недоторканність). 2. Спотворення, перекручення або інша зміна твору, яка порочить честь, гідність або ділову репутацію автора, а також посягання на такі дії, дає автору право вимагати захисту його честі, гідності або ділової репутації».

Указаний висновок знаходить своє підтвердження і в судовій практиці [358–359].

Серед інших немайнових інтересів у сфері авторського права, які можуть потребувати захисту, можна навести наступні. Так, відповідно до ч. 2 ст. 12 Закону України «Про авторське право та суміжні права», власникові матеріального об’єкта, у якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва чи архітектури, не дозволяється руйнувати цей об’єкт без попереднього пропонування його авторові твору за ціну, що не перевищує вартості матеріалів, витрачених на його створення. Якщо збереження об’єкта, у якому втілено оригінал твору, є неможливим, власник матеріального об’єкта, у якому виражено оригінал твору, повинен дозволити авторові зробити копію твору у відповідній формі, а якщо це стосується архітектурної споруди – фотографії твору. Інтерес полягає в можливості збереження зображення твору.

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про авторське право і суміжні права», при передачі твору образотворчого мистецтва чи матеріального об’єкта, у якому втілено цей твір, у власність іншій особі автор має право вимагати доступу до цього твору з метою його використання для відтворення

(виготовлення примірників, слайдів, карток, переробок тощо) за умови, що це не порушує законні права та інтереси власника твору образотворчого мистецтва. Власник не може відмовити автору в доступі до твору без достатніх підстав. При цьому від власника твору не можна вимагати доставки твору авторові.

Відповідно до ч. 2 ст. 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права», спадкоємці мають право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора, чим також захищаються не права, а охоронювані законом інтереси.

Отже, оскільки авторське право охороняє форму твору, то інтерес автора полягає в збереженні цілісності твору та протидії будь-якому перекрученню як форми твору, так і його змісту. З метою реалізації такого інтересу у вітчизняне й міжнародне законодавство вводиться інститут недоторканності твору, який проявляється у праві протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню твору тощо. Тому саме охоронюваний законом інтерес полягає в збереженні цілісності твору і може проявлятися: а) у праві на недоторканність, але для наявності факту порушення права має бути факт наявності завдання управомоченій особі шкоди в прив’язці до зміни форми твору (і Закон України “Про авторське право і суміжні права”, і Бернська конвенція ставить залежність наявності права від наявності шкоди); б) тільки як охоронюваний законом інтерес, коли існує факт будь-якого перекручення, навіть без нанесення шкоди, але за умови, що це відбулося без згоди автора (наприклад, змінення ідеї твору). І такий охоронюваний законом інтерес також має підлягати захисту.

Серед охоронюваних законом інтересів значне місце в авторському праві посідає можливість відкликання твору, яка чинним законодавством не передбачена. На сьогоднішній день відкликання твору є охоронюваним законом інтересом автора або управомочених осіб. Право на відкликання твору передбачено в законодавчих актах багатьох країн світу (Франція,

Швейцарія, Німеччина, Польща, Іспанія, Португалія). У цих країнах право на відкликання та вилучення складається з двох стадій: «відкликання» – внутрішня, розумова фаза, і «вилучення» – зовнішній прояв, намір учинити таку дію. Через особистий і невід'ємний характер можливість відкликати або вилучити твір із обороту належить виключно автору і не переходить спадкоємцям. Разом з тим, право на відкликання не може реалізуватись автором, якщо він створив твір у межах своїх службових обов'язків, оскільки нерідко між ним і роботодавцем укладається не договір про створення твору, а трудовий договір. З указаного права в авторському законодавстві деяких країн передбачені винятки: воно не розповсюджується на аудіовізуальні твори (Німеччина), комп'ютерні програми (Франція), твори, створені на підставі трудового договору (Італія). Видається, необхідно закріпити у вітчизняному позитивному законодавстві інтерес на відкликання твору в якості права на відкликання як одного з особистих немайнових прав, у силу якого автор зберігає можливість відмовитись від оприлюднення твору з наступним відшкодуванням завданих збитків, у тому числі упущеної вигоди особі, яка підготувала оприлюднення, а у випадку оприлюднення твору за автором зберігається право вилучити його екземпляри за умови повної оплати їхньої вартості. Таке право автора однозначно збалансовано в комерційних відносинах його безумовним обов'язком відшкодувати збитки. Разом з цим, необхідно звернути увагу на можливість виникнення колізії між правом автора на відкликання та правами осіб, які придбали твори, що відкликаються, у власність. Наприклад, законодавство Російської Федерації не надає автору права на вилучення матеріальних носіїв творів, які стали об'єктами права власності інших осіб, навіть за умови виплати їм компенсації. Не передбачає такого права за жодних причин і чинне законодавство України. Тож можливість відкликання твору має певні межі реалізації. Відкликання твору за рішенням автора не позбавляє його права знову оприлюднити свій витвір. Жодні обмеження авторських прав щодо автора не допускаються, проте переважне право на це повинен мати його

первинний контрагент на умовах, близьких до початкових, що виглядає обґрунтованим і логічним. Окрім того, деякі юристи пропонують у наш час закріпити за авторами право на знищення твору. Елементи змісту цього права можна побачити в законодавстві Польщі та Франції. До такої пропозиції спонукала практика. Питання про знищення твору має особливе значення для об'єктів архітектури, скульптури та виникає у випадках неможливості реставрації твору, неможливості зміни його місцезнаходження (розташування), небезпеки для оточення, необхідності демонтажу тощо. Як приклад можна навести випадки перенесення та знищення пам'ятників В. І. Ульянову-Леніну, Ф. Е. Дзержинському, Й. В. Сталіну радянського періоду в Латвії, Україні, Росії після набуття незалежності цими країнами. З метою забезпечення інтересів автора за необхідне вважається попереджати його про необхідність знищення твору та надавати можливість виготовлення копії. Перш за все, ідеться про твори, які мають культурну і суспільну цінність.

Обмеження та вичерпання прав інтелектуальної власності як баланс суспільних інтересів та інтересів правоволодільців. Виключне право – це право на використання об'єкта права інтелектуальної власності, яке містить два основні права: право на відтворення і право на розповсюдження об'єктів інтелектуальної власності. Принцип вичерпання права на розповсюдження полягає в тому, що після введення в цивільний оборот товару, у якому втілені об'єкти інтелектуальної власності, для подальшого поширення товару не потрібна згода правоволодільця об'єктів інтелектуальної власності, утілених у цьому товарі.

Відповідно до такого принципу, що діє на захист охоронюваних законом суспільних інтересів, після введення в цивільний оборот товару за допомогою його продажу або іншої передачі на нього права власності він залишається об'єктом цивільного обороту. Якби цей принцип не виконувався, то для будь-якого перепродажу товару слід було б отримувати

дозвіл правоволодільця, що б призвело до гальмування торгівлі або до масового порушення прав правоволодільців.

Дуже важливою формою цивільного обороту товарів є їх використання у виробництві інших товарів. Наприклад, багато сучасних виробництв високотехнологічної продукції є «викруточними», оскільки нова продукція створюється в основному з комплектуючих товарів. Принцип вичерпання права на розповсюдження означає, що будь-який виробник продукції, який використовує комплектуючі товари, має право реалізовувати свою продукцію без згоди правоволодільця об'єктів інтелектуальної власності, утілених у комплектах товарів.

У міжнародних договорах згадується вичерпання права на розповсюдження. Так, наприклад, ст. 6 Угоди ТРІПС установлює, що жодне положення цієї Угоди не може бути використано для вирішення питань про вичерпання прав інтелектуальної власності [506]. Відповідно до ст. 6 Договору ВОІВ з авторського права країни вільні встановлювати принцип вичерпання права на розповсюдження оригіналу і примірників творів. Таке ж положення встановлено в ст. 8 і 12 Договору ВОІВ про виконання й фонограми щодо записаних виконань та фонограм [107].

Згадка в Угоді ТРІПС «питань про вичерпання прав інтелектуальної власності» може привести до помилок. Справа в тому, що після першого продажу товару вичерпується тільки право на розповсюдження, а не всі права інтелектуальної власності. Найважливіше з виключних прав – право автора або винахідника на відтворення – вичерпанню не підлягає. Саме це право забороняє незаконно (позадоговірне) відтворення об'єктів інтелектуальної власності, що включаються як складова в готовий товар.

Таким чином, товар може як завгодно поширюватися, але ніхто не має права його відтворювати, тобто копіювати, оскільки це означає відтворення об'єктів інтелектуальної власності, утілених у товарі. Це правило покликано захищати інтереси виготовлювачів кінцевої продукції і продавців.

Реалізація охоронюваних законом інтересів через обмеження прав інтелектуальної власності. Система інтелектуальної власності створена для захисту інтересів правоволоділців і є засобом правової монополії у виробництві тих чи інших товарів. У більшості країн діє антимонопольне законодавство, оскільки давно визнано, що монополізм не сприяє технічному й суспільному прогресу. Заборона вільного використання об'єктів інтелектуальної власності підриває розвиток науки, освіти, створення нової техніки й технологій. Усе це означає, що система інтелектуальної власності в якійсь мірі стримує розвиток науки й техніки, освіту й культуру, а також суспільний розвиток у цілому.

Для того, щоб в деякій мірі зменшити негативні наслідки правової охорони результатів інтелектуальної діяльності (монополізації), законом вводяться обмеження права інтелектуальної власності. У загальному вигляді поняття обмеження виключних прав інтелектуальної власності – це дозволене вільне використання об'єкта права інтелектуальної власності, яке не вимагає згоди правоволоділця і не є порушенням законодавства за умови, що це не завдає шкоди нормальному використанню об'єктів і не утискає законні інтереси правоволоділця. Умови допустимості обмежень виключного права встановлюються на основі «трирівневого критерію» для об'єктів авторського права і суміжних прав або на основі «дворівневого критерію» – для об'єктів патентного права.

У міжнародних договорах, наприклад у Бернській конвенції, установлені деякі випадки вільного використання об'єктів авторського права. Подібні приклади існують і в національному законодавстві більшості країн. Наприклад, допускається вільне цитування уривків з літературних творів у наукових, навчальних, освітніх цілях. У законодавстві встановлюються й інші випадки вільного використання творів. Причому у всіх випадках вважається, що таке використання відповідає трирівневій умові допустимості обмежень.

Особливо необхідно наголосити на тому, що трирівневий критерій розширює перелік випадків вільного використання творів, прямо сформульований у законодавстві. У цьому полягає важлива перевага критерію, проте застосовувати його досить складно. Так, трирівневим критерієм допускається і є важливим для розвитку суспільства створення цифрових бібліотек, доступ до яких можливий через мережу Інтернет. Відповідно до законодавства про авторське право, копіювання творів і перетворення їх з аналогової в цифрову форму допустимо тільки з дозволу правоволодільця. Іншими словами, щоб відсканувати твір і розмістити його цифрову форму на сервері в Інтернеті, потрібно отримати оплатний дозвіл правоволодільця. У результаті цього створення цифрових бібліотек не стало масовим, що стримує доступ суспільства до знань і інформації, ускладнює й здорожує освіту. З усіх умов допустимості обмежень, установлених у трирівневому критерії, найважливішим є третій, а саме: вільне використання творів або об'єктів суміжних прав дозволено, якщо воно не завдає шкоди законним інтересам правоволодільців. Одним з таких законних інтересів є винагорода. Із змісту трирівневого критерію випливає, що якщо правоволоділець міг би отримати винагороду від будь-якого використання свого твору, то вільне використання твору заборонено, а якщо не міг, то воно дозволено. У разі сканування книг для цифрових бібліотек ситуація така: якщо книга знаходиться в продажу, то її «оцифровування» може знизити обсяги продажів і зменшити гонорар автора, завдати йому шкоди у вигляді недоотриманого доходу. Якщо ж книг у продажу немає і їх не можна придбати, то сканування такої літератури бібліотекою та розміщення її в Інтернеті не завдасть шкоди законним інтересам правоволодільця. Більш того, розміщення твору в Інтернеті може виявитися рекламою автора і видавництва. Отже, у випадку цифрових бібліотек трирівневий критерій припускає розміщення в мережі Інтернет цифрових копій книг, які відсутні у вільному продажу.

Серед прикладів вільного використання об’єктів суміжних прав, які випливають з трирівневого критерію, можна навести наступний. У країнах з невисоким рівнем життя багато товарів, у яких втілені об’єкти авторського права і суміжних прав, іноді дуже дорогі. Так, комп’ютерні програми, звукові та відеодиски можуть становити більшу частину заробітної плати й навіть перевищувати її. Інакше кажучи, на свою зарплату більшість людей не можуть купити ліцензійні комп’ютерні програми та інші аналогічні товари. Тому вільне використання таких об’єктів жодним чином не може ущемити матеріальні інтереси правовласника, оскільки ліцензійний об’єкт купити неможливо через відсутність коштів. Як наслідок, навіть поява контрафактної продукції може не завдавати шкоди її виробнику. Незважаючи на цей висновок, який випливає з трирівневого критерію, прямо сформульованого в одному з фундаментальних документів СОТ (Угода ТРІПС), багато країн порушують навіть своє національне законодавство та міжнародні норми, переслідуючи своїх громадян в інтересах транснаціональних компаній.

Трирівневий критерій обмежень виключного авторського права і виключного права на деякі об’єкти суміжних прав встановлено в Угоді ТРІПС, Договорі ВОІВ з авторського права [107] та Договорі ВОІВ про виконання та фонограми [108]. У ч. 3 ст. ст. 426, 444 ЦК України встановлено єдиний критерій для всіх об’єктів інтелектуальної власності. Однак відсутність першого критерію обмежень, що відноситься до певних особливих випадків, не відповідає Угоді ТРІПС для виключного авторського права і суміжних прав.

Для об’єктів патентного права в ст. 30 Угоди ТРІПС установлений дворівневий критерій допустимості обмежень законних інтересів третіх осіб [506]. Дворівневий критерій допустимості обмежень – це умови вільного використання об’єктів патентного права, які не завдають шкоди нормальному використанню об’єктів і невиправдано не обмежують законні інтереси правоволодільців.

Цей критерій відрізняється від трирівневого критерію допустимості обмежень авторського права двома особливостями: а) трирівневий критерій відноситься до деяких особливих випадків використання, а дворівневий – до будь-яких; б) трирівневий критерій не враховує законних інтересів користувачів, а дворівневий – ураховує, оскільки обмеження допускаються в законних інтересах третіх осіб.

У національному законодавстві про патентне право зазвичай перераховуються випадки допустимого вільного використання об'єктів патентного права, найважливішим з яких визнається реінжиніринг або зворотний технічний аналіз, тобто сукупність наукових, технічних та інших методів аналізу досягнень конкурентів. Такий аналіз завжди використовувався в промисловості, у науково-технічних дослідженнях та розробках і становить один з елементів конкурентної розвідки. Національне законодавство de jure визнає те, що відбувається de facto. Дворівневий критерій обмежень патентного права розширює обсяг вільного використання, прямо сформульованого в законодавстві.

Що стосується засобів індивідуалізації як третьої категорії об'єктів права інтелектуальної власності, то для них такі критерії зазвичай не встановлюються. Отже, ніяке вільне використання торговельних марок, комерційних найменувань, географічних позначень місць походження товарів, доменних імен не визнається міжнародними договорами. Це положення цілком зрозуміло, оскільки ці позначення характеризують виробника та його продукцію і ніхто інший не має права їх використовувати, якщо сам правоволоділець це не дозволив.

Як було зазначено вище, право інтелектуальної власності – це виключні (монопольні) права. Тому можна зробити висновок, що, оскільки тимчасова монополія правоволодільця надає йому право забороняти будь-яке використання об'єктів, права на які йому належать, то з метою встановлення балансу між приватним інтересом правоволодільця та інтересами суспільства чи його окремих членів законами запроваджуються обмеження та

виключення з цієї монополії за умови, що такі обмеження та виключення не створюють істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення охоронюваних законом інтересів суб'єктів цих прав. Допускається самообмеження прав їх правоволодільцем у формі правочину (вільна ліцензія, відмова від майнового права тощо).

Так, прикладом невдалого судового захисту охоронюваного законом інтересу є рішення Господарського суду м. Києва від 09.11.2010 р. у справі №54/63 [353] за позовом Об'єднання підприємств «Українська Ліга музичних прав» до Дочірнього підприємства «Торговий дім «АВВ» про стягнення авторської винагороди. Суд установив, що у випадку, якщо організація колективного управління звертається на захист прав фізичних осіб, такий спір розглядається в порядку цивільного судочинства. Якщо ж вона звертається на захист юридичних осіб, то, залежно від суб'єктного складу, спір розглядається в порядку господарського судочинства. При цьому, відповідно до ст. 16 ЦПК України, не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства. Позов – це юридичний засіб захисту порушеного або оспорюваного суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу. Таким чином, заявлений позивачем позов спрямований лише на збір винагороди за використання фонограм і зафіксованих у них виконань та не захищає інтереси виконавців, виробників фонограм (відеограм), на захист інтересів яких безпосередньо і повинен бути спрямований зазначений позов, оскільки зібрана винагорода підлягає розподілу між правоволодільцями. Крім того, суд звернув увагу, що заявлений позов із обраним способом захисту про стягнення винагороди (роялті) у розмірі 1,00 грн не відповідає теоретичному поняттю позову, оскільки, фактично, спір, пов'язаний із стягненням невідомої позивачу (станом на час пред'явлення позову) суми, розмір якої позивач намагається встановити шляхом призначення в справі судово-бухгалтерської експертизи доходу відповідача. Тож позов про стягнення 1,00 грн винагороди (роялті) не направлений на захист порушеного

права, а є підготовкою до зміни заявлених позовних вимог (після одержання результатів експертного дослідження) або підготовкою до пред'явлення іншого позову після одержання в межах справи №54/63 необхідних доказів, що суперечить юридичному поняттю позову. Ураховуючи вищевикладене, суд визнав позовні вимоги необґрунтованими та відмовив у їх задоволенні. Такий приклад є непоодиноким.

Видається помилковим висновок, що міститься в рішенні Господарського суду Луганської області від 04.10.2010 р. у справі № 4/199 [114] за позовом ТОВ «Інтер-фільм» до фізичної особи-підприємця, у якому вказується, що інтерес позивача в спірних правовідносинах полягає в стягненні з відповідача компенсації за порушення авторських прав у розмірі 278 300,00 грн, оскільки в цьому випадку інтерес плутається з правом правоволодільця на стягнення компенсації за порушення авторських прав замість стягнення збитків відповідно до ст. 52 Закону України «Про авторське право та суміжні права». Аналогічний хибний висновок міститься в рішенні Господарського суду Луганської області від 02.09.2010 р. у справі № 6/204 [115].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що у випадку наявності права інтелектуальної власності, наданого законом або договором, його слід захищати встановленими способами. У випадку, коли право інтелектуальної власності не встановлено, а в зацікавленої особи є потреба у вчиненні дії, яка законом прямо не заборонена, або у вчиненні дії з обмеження монополії правоволодільця, то в цьому випадку виникає можливість його захисту шляхом пред'явлення вимоги або шляхом вчинення дії. При цьому, коли правоволоділець буде заперечувати проти дій зацікавленої особи, то автор має доводити неправомірність дій зацікавленої особи, а остання – лише заперечувати неправомірність вимог правоволодільця. У випадку судового спору документом, що посвідчує захищений законом інтерес конкретної особи, буде судове рішення, у якому встановлюється спосіб здійснення охоронюваного інтересу.

Анулювання свідоцтва про реєстрацію торговельної марки або загальновідомої торговельної марки (на підставі невикористання більш ніж три роки з дати реєстрації). Відповідно до ст. ст. 15, 16 ЦК України, кожна особа має право на захист свого цивільного права та свого інтересу, кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого або майнового права та інтересу.

Яскравим прикладом захисту охоронюваного законом інтересу в судовій практиці є спори про дострокове припинення на території України дії міжнародної реєстрації знака для товарів та послуг (торговельної марки) [348]. Крім того, на сьогоднішній день судова практика виробила підхід відмовляти в праві подачі позову до суду в разі відсутності доказів, що позивач має право використовувати позначення, схоже зі знаком за виданим свідоцтвом, чим не довів наявність порушення його охоронюваного законом інтересу та, відповідно, наявності в нього права на звернення до суду з позовною заявою [351].

Суспільні інтереси у фармацевтиці та права інтелектуальної власності (доступ до ліків). Представниками медичної і юридичної спільноти неодноразово висловлювалася думка щодо необхідності чіткого розмежування понять «медична допомога» і «медична послуга» не в контексті вже традиційного підходу диференціації медичної діяльності лікарського закладу, зокрема, залежно від форми власності останнього, а крізь призму можливостей комерціалізації об’єктів інтелектуальної власності в зазначеній сфері. Останній же наскрізь просякнутий конфліктами інтересів винахідника і пацієнта, фармакологічної компанії і споживача медичних препаратів. Компенсація клінічних випробувань медичних препаратів здійснюється коштом заявника відповідного лікарського засобу. Проте не менш важливим джерелом фінансових надходжень лікарського закладу в цілому і лікаря зокрема є належна правова охорона об’єктів інтелектуальної власності. Принципи охорони інтелектуальної власності є в безперервному конфлікті з принципами медичної деонтології. На різних шальках терезів

опиняються інтереси двох людей: лікаря-винахідника (з його монопольним беззаперечним правом на власний інтелектуальний доробок) і пацієнта (з його невід'ємним правом вільного доступу до найкращих медичних досягнень). Слід погодитися, що інтереси обох є абсолютною цінністю для суспільства.

Відповідно до ст. 53 Європейської патентної конвенції та національних законів у сфері промислової власності країн-членів Євросоюзу, способи терапевтичного і хірургічного лікування виключені з кола патентоздатних об'єктів. Такий стан обґрунтовується етичними міркуваннями або тим, що вказані способи не можуть бути промислово придатними. Аналогічний підхід міститься у ст. 27 Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, якою встановлено, що країни-члени можуть «не дозволяти патентування діагностичних, терапевтичних і хірургічних методів лікування людини або тварини» (слід відзначити, що Україна зі вступом до СОТ приєдналася до Угоди ТРІПС і, як наслідок, має адаптувати власні закони до міжнародних ратифікованих договорів).

На відміну від зарубіжного та міжнародного законодавства, Закон України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» [328] не обмежує перелік об'єктів медичного призначення, яким надається правова охорона. Крім того, в Україні на способи терапевтичного і хірургічного лікування можна отримати як патент на винахід, так і патент на корисну модель. Так, наприклад, відповідно до патенту України на корисну модель №UA 71846, запатентовано «Спосіб лікування гострих кишкових інфекцій, викликаних умовно патогенними мікроорганізмами, з використанням колоїдного срібла» [250], патенту України на корисну модель №UA 71155, запатентовано «Спосіб лікування гострого тромбозу глибоких вен нижніх кінцівок» [251] тощо.

Видається, з метою розв'язання конфлікту зазначених інтересів і забезпечення балансу прав власника патенту України на способи лікування з інтересами суспільства або з правами лікаря, етичним обов'язком якого є

вибір найкращого способу лікування пацієнта, у Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» необхідно внести зміни, а саме: виключити хірургічні і терапевтичні способи лікування і діагностики людей і тварин з переліку об'єктів, які можуть охоронятися як корисна модель. Необхідно внести до зазначеного закону визначення процесу (способу) як об'єкта технології на кшталт визначення, яке надано в п. 2.3.2 Правил складання і подання заявки на винахід та заявки на корисну модель, тобто: процес (спосіб) як об'єкт технології – це дія або сукупність дій, виконуваних щодо продуктів та інших матеріальних об'єктів за допомогою принаймні одного продукту і спрямованих на досягнення певного технічного результату. Необхідно ввести до зазначеного закону правило, що не визнається порушенням прав, які надаються патентом, використання запатентованого винаходу (корисної моделі) при разовому виготовленні ліків в аптеках за рецептом лікаря та при здійсненні дій, які застосовуються для виготовлення ліків таким чином. Цей підхід підтримує Л. І. Роботягова [369], О. Ю. Кашинцева [138].

Іншим підходом до вирішення цієї проблеми є: 1) реалізація положень цивільного законодавства щодо примусового ліцензування винаходів (корисних моделей) як судове обмеження патентних прав; 2) реалізація і розвиток у законодавстві положень про вичерпання прав інтелектуальної власності на винаходи й корисні моделі та можливості здійснення паралельного імпорту як юридичний інструмент зниження ціни на лікарські засоби; 3) використання винаходів (корисних моделей), об'єктами яких є лікарські засоби, в експериментальних цілях; 4) питання охорони «нерозголошуваної інформації» про дані доклінічних та клінічних випробувань; 5) функцій регуляторного органу з реєстрації лікарських засобів по відношенню до охорони прав інтелектуальної власності; 6) узгодження питань патентної охорони та охорони даних фармацевтичних досліджень; 7) гармонізація прав винахідників у сфері медицини та прав пацієнта з позиції розмежування «медичної допомоги» та «медичної

послуги». Такий підхід підтримують А. В. Міндрул [222], В. В. Селіваненко [392].

Видається, що компромісним варіантом вирішення цієї проблеми є включення як підстави непатентоспроможності винаходів в інтересах охорони здоров'я методів лікування людського або тваринного організму хірургічним шляхом або за допомогою терапії та діагностичних методів, що застосовуються на людському або тваринному організмі. Це положення не повинно застосовуватися до продуктів, зокрема, речовин або сумішей, які використовуються в будь-якому з цих методів. Такий підхід відповідає загальноєвропейським векторам розвитку права інтелектуальної власності [106, 150, 268, 424].

На відміну від інших інститутів цивільного права, право інтелектуальної власності з метою балансу інтересів зацікавлених осіб містить інститут права попереднього користування результатами інтелектуальної, творчої діяльності.

Так, відповідно до ст. 470 ЦК України, будь-яка особа, яка до дати подання заявки на винахід, корисну модель, промисловий зразок або, якщо було заявлено пріоритет, до дати пріоритету заявки в інтересах своєї діяльності добросовісно використала винахід, корисну модель, промисловий зразок в Україні або здійснила значну й серйозну підготовку для такого використання, має право на безоплатне продовження такого використання або використання, яке передбачалося зазначеною підготовкою (право попереднього користувача). Право попереднього користувача може передаватися або переходити до іншої особи тільки разом із підприємством чи діловою практикою або з тією частиною підприємства чи ділової практики, у яких було використано винахід, корисну модель, промисловий зразок або здійснено значну й серйозну підготовку для такого використання (ч. 2 ст. 470 ЦК України). Аналогічна норма міститься в ст. 480 ЦК України відносно права попереднього користувача на компонування інтегральної мікросхеми, у ст. 500 ЦК України – відносно торговельних марок. Так,

відповідно до рішення Господарського суду м. Києва [354] від 13.03.2012 р. у справі №20/238 за первісним позовом ПАТ «Міжнародний Медіа Центр-СТБ» до Телерадіокомпанії «Студія «1+1» у формі ТОВ про заборону використання позначення «Холостячки» та за зустрічним позовом Телерадіокомпанії «Студія «1+1» у формі ТОВ до ПАТ «Міжнародний Медіа Центр-СТБ» про визнання права попереднього користувача на торговельну марку «ХОЛОСТЯЧКА» суд установив, що, згідно із п. 6 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», виключне право власника свідоцтва забороняти іншим особам використовувати без його згоди зареєстрований знак не поширюється, зокрема, на здійснення будь-якого права, що виникло до дати подання заявки або, якщо було заявлено пріоритет, до дати пріоритету заявки. Такими правами, що виникли до дати подання власником свідоцтва заявки на реєстрацію знака, можуть бути права іншої особи на комерційне (фірмове) найменування, географічне зазначення чи промисловий зразок, а також використання іншою особою позначення, тотожного або схожого із зареєстрованим знаком, до дати подання заявки або, якщо було заявлено пріоритет, до дати пріоритету заявки (право попереднього користування, передбачене ст. 500 ЦК України (п. 46 Рекомендацій президії ВГСУ від 10.06.2004 р., № 04-5/1107 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов’язаних із захистом прав інтелектуальної власності»). Як установлено судом, Телерадіокомпанією «Студія «1+1» у формі товариства з обмеженою відповідальністю здійснено використання позначення «Холостячки» для анонсування, рекламування, публічного сповіщення одноіменної телевізійної розважальної передачі. Вперше анонсування телевізійної передачі «Холостячки: Нове кохання» в ефірі телеканалу «1+1» відбулось 18.10.2011 р., тобто після одержання ПАТ «Міжнародний Медіа Центр-СТБ» свідоцтва України № 146256 на знак для товарів і послуг «ХОЛОСТЯЧКА». Перший випуск передачі в ефірі телеканалу «1+1» відбувся 31.10.2011 р. За наведених обставин відсутні підстави вважати, що позивачем за зустрічним позовом було здійснено

значну та серйозну підготовку до використання позначення «Холостячки», питання щодо заборони використання якого є предметом первісного позову. Натомість із аналізу матеріалів справи вбачається, що використання такого позначення Телерадіокомпанією «Студія «1+1» мало місце після одержання ПАТ «Міжнародний Медіа Центр-СТБ» свідоцтва України №146256 від 10.10.2011 р. Аналогічні підходи містяться і в інших судових рішеннях.

Важливою проблемою в захисті охоронюваних законом інтересів володільців прав на результати інтелектуальної діяльності є проблема конкуренції інтересів, що виникають із конкуренції прав одного порядку на об'єкти різних систем правової охорони.

Законодавство у сфері промислової власності дозволяє надавати об'єктам, які мають об'ємні і/або графічні ознаки, правову охорону як промисловим зразкам або як торговельним маркам (знакам для товарів і послуг). Це стосується, насамперед, засобів упаковки (пляшок, флаконів для парфумів), різноманітних кондитерських виробів особливої форми. Зрозуміло, що один і той же об'єкт промислової власності може охоронятися нормами лише одного правового інституту. Засіб упаковки не може бути одночасно об'єктом правової охорони як промисловий зразок і торговельна марка. Право вибору належить заявнику.

Промисловий зразок є результатом творчої діяльності людини у сфері художнього конструювання. Декоративна сторона промислового зразка може бути виражена у формі, структурі, кольорі виробу, вона повинна впливати на його зорове сприйняття. Однак обов'язковою умовою є відтворюваність виробу промисловими засобами. Такий подвійний (естетично-функціональний) характер промислових зразків створює підставу для їх окремої правової оцінки як об'єктів інтелектуальної власності. По-перше, оскільки промисловий зразок призначений задовольняти естетичні потреби, він наближається до творів образотворчого мистецтва, правова охорона яких здійснюється відповідно до норм авторського права. Відмінність полягає в тому, що при оцінці художньої вартості промислового зразка беруть до уваги

його естетичне сприйняття, що має технічне застосування, а не його художню вартість, як твору мистецтва. Таким чином, якщо зразок не може бути відтворений промисловим способом, то такий виріб скоріше є твором мистецтва і охороняється законом про авторське право. По-друге, художнє вирішення зовнішнього вигляду промислового виробу здійснюється при створенні різних конструкцій виробів. Тому в тих випадках, коли технічне конструювання може змінити зовнішній вигляд виробу, виникає питання про розмежування промислових зразків і винаходів. Промисловий зразок не повинен описувати та визначати природу, функцію та спосіб виробу.

У більшості країн сутність промислового зразка пов'язують з декоративною або естетичною стороною зовнішнього вигляду виробу, тобто як промислові зразки можуть охоронятися лише зовнішні, видимі в готовому виробі риси [306, 408; 470].

На сьогодні в Україні промисловому зразку правова охорона надається відповідно до ЦК України і окремих положень Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [330]. Згідно них, промисловий зразок – це результат творчої діяльності людини в галузі художнього конструювання, а об'єктами промислового зразка можуть бути форма, малюнок чи розфарбування або їх поєднання, що визначають зовнішній вигляд промислового виробу.

Торговельна марка (знак для товарів і послуг) – це засіб для індивідуалізації товару і/або послуги. Його основна функція – забезпечити можливість відрізнити товари і/або послуги, що виробляються і/або надаються одними виробниками, від однорідних товарів і/або послуг інших виробників.

Як засіб індивідуалізації товару і послуги, торговельна марка повинна мати розрізняльну здатність, бути оригінальною, легко запам'ятовуватися. Це дозволяє споживачу із широкого спектра запропонованих ринком товарів вибрати той, виробник якого йому відомий і користується гарною репутацією.

Об’ємною торговельною маркою є форма виробу або його упаковки, що характеризується тримірністю. Найпоширенішими об’ємними знаками є оригінальні упаковки товарів (наприклад, коробки цукерок, флакони парфумів або пляшки для спиртних напоїв).

Згідно із Законом України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [329], знаком є позначення, за яким товари та послуги одних осіб відрізняються від товарів і послуг інших осіб. Відповідно до ч. 2 ст. 5 вказаного Закону, об’єктом знака може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень. Такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, у тому числі, власні імена, літери, цифри, зображувальні елементи, кольори та комбінації кольорів, а також будь-яка комбінація таких позначень.

Ця норма Закону України прямо не відповідає на запитання, чи надається правова охорона об’ємним позначенням. Роз’яснення надані в Правилах складання та подання заявки на видачу свідоцтва України на знак для товарів і послуг, а саме: об’єктами правової охорони можуть бути такі знаки: словесні у вигляді слів або сполучень літер; зображувальні у вигляді графічних композицій будь-яких форм на площині; об’ємні у вигляді фігур або їх композицій у трьох вимірах; комбінації вищезазначених позначень.

Стаття 2 Директиви ЄС про гармонізацію законів про товарні знаки в країнах Євросоюзу (далі Директива ЄС) регламентує види позначень, які можуть бути зареєстровані як торговельні марки. Такими позначеннями є «слова, включаючи особисті імена, малюнки, літери, цифри, форма товару, упаковка», які мають розрізняльну здатність.

Однак у реєстрації може бути відмовлено, якщо монополізація заявленої форми шляхом її реєстрації завдасть шкоди конкурентам.

Для запобігання збігу системи охорони прав на торговельні марки з системами охорони прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки п. 1 «е» ст. 3 Директиви ЄС містить вимоги, які обмежують реєстрацію певних форм. Відповідно до цієї статті не можуть бути зареєстровані позначення, які

є тільки формою товару, що: відображає їх суть; зумовлює досягнення технічного результату; забезпечує істотну цінність товару [145].

Згідно з ч. 2 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на знак для товарів і послуг», не можуть одержати правову охорону позначення, які: відображають лише форму, що обумовлена природним станом товару чи необхідністю отримання технічного результату або яка надає товару істотної цінності. Згідно з роз'ясненням до Закону країн Бенілюксу про товарні знаки, форми, що відображають суть товарів, – це форми, які є невід'ємною частиною від самих товарів, форми, що зумовлені природним станом товару (наприклад, форма парасольок, форма касет для яєць).

Проста пляшка стандартної форми, яка заявляється на реєстрацію щодо товару – пляшки, не має розрізняльної здатності і не може бути зареєстрована як торговельна марка. Проте, якщо заявляється об'ємне позначення пляшки у вигляді чи у формі лимона або туфельки, то позначення можуть бути визнані такими, що мають розрізняльну здатність і можуть бути зареєстровані для товару – пляшки. При експертизі позначень, що є формою товару, експертний орган дуже ретельно досліджує можливість їх реєстрації. Така позиція виправдана, оскільки немає впевненості, що форму товару сприйматимуть, як торговельну марку, а не як товар.

Визнання потенційної здатності форми або упаковки товару виконувати функцію його індивідуалізації ще не означає, що заявлене для реєстрації позначення має розрізняльну здатність. Визначити розрізняльну здатність для форми або упаковки товару досить складно.

Таким чином, об'єкти, які можуть отримати правову охорону або як промислові зразки, або як торговельні марки, повинні відповідати наступним вимогам. По-перше, сприйматись візуально. Візуальна відмінність є умовою визнання промислового зразка. При втіленні в конкретному продукті форма або зовнішній вигляд мають бути очевидними й такими, що «сприймаються через зір» при звичайному використанні. Це стосується і виробів, які змінюють свій зовнішній вигляд під час їх використання. Наприклад,

внутрішній вигляд валізи має розглядатись, як частина вигляду цієї валізи, так само, як і її зовнішній вигляд, оскільки вони сприймаються візуально при звичайному використанні. Торговельна марка повинна ідентифікувати товари, мати розрізняльну здатність при візуальному сприйнятті. По-друге, не мати функціонального характеру. Законодавства більшості країн пов'язують правову охорону промислового зразка виключно із зовнішнім виглядом виробу, а не з його функцією. Промисловий зразок – це лише зовнішній вигляд виробу, він не стосується його технічних або функціональних особливостей. Тобто як промисловий зразок охороняються лише особливості зовнішнього вигляду, які не пов'язані з функціональними ознаками виробу.

Не можуть одержати правову охорону як торговельна марка позначення, які відображають лише форму, що обумовлена необхідністю отримання певного технічного результату. Проте між промисловим зразком і торговельною маркою є суттєві відмінності. Торговельна марка має забезпечити можливість відрізнити товари і/або послуги одного виробника від однорідних товарів і/або послуг інших виробників. Сутність промислового зразка пов'язана з декоративною або естетичною стороною зовнішнього вигляду виробу, тобто є результатом творчої діяльності людини у сфері художнього конструювання.

Власник патенту на промисловий зразок може забороняти будь-якій особі виробляти та реалізовувати виріб, що містить промисловий зразок. Власник свідоцтва на знак для товарів і послуг (торговельну марку) може запобігти лише недозволеному використанню знака у зв'язку із зазначеними у свідоцтві товарами, але не може перешкодити виробництву та реалізації таких товарів, якщо при цьому не використовується цей знак. Дія правової охорони на знак для товарів і послуг фактично не обмежена будь-яким строком, а промислового зразка – обмежена десятьма роками з можливістю подовження не більш як на п'ять років.

Аналіз об’єктів промислової власності – промислового зразка та знака для товарів і послуг (торговельної марки), процедур набуття прав на ці об’єкти показує, що в кожному конкретному випадку заявникові потрібно визначитись щодо форми правової охорони результату його творчої інтелектуальної діяльності.

Практика використання цих різних форм правової охорони свідчить про те, що об’ємне позначення краще охороняти як промисловий зразок, якщо форма заявленого об’єкта значною мірою визначається функцією, яку він виконує.

Якщо форма об’ємного позначення насичена декоративними елементами з інтенсивною пластичною розробкою, то ефективною формою охорони є товарний знак. Так, своєрідна декоративна форма склянок і флаконів для парфумерії – зручний об’єкт для правової охорони як товарний знак.

Якщо об’єкт, що заявляється, є комбінованим, тобто складається з поєднання об’ємних, образотворчих, словесних елементів, то словесні елементи композиції доцільно охороняти як знак для товарів і послуг, а образотворчі – патентом на промисловий зразок. Таким чином, конкуренція прав інтелектуальної власності, що випливає з різних правоохоронних документів, на близькі по суті об’єкти не має допускатися. Це підтверджується рішенням, прийнятим Господарським судом м. Києва у справі №54/64 [349]. Тож конкуренції прав відбувається зіткнення інтересів, тому необхідно поширити правила про пріоритет щодо промислового зразка (таким чином відбувається захист охоронюваного законом інтересу шляхом надання пріоритету творчому результату). Оскільки промисловий зразок охороняє творчий результат, а об’ємна торговельна марка є лише засобом індивідуалізації товарів, то отримання свідоцтва на знак для товарів та послуг може блокувати процес оформлення прав на патент на промисловий зразок. Тому, вважаємо, потрібно захищати інтереси створювачів творчих результатів у випадку можливої конкуренції прав, що випливають із різних

охоронних документів. У цьому випадку захист інтересу проявляється в забезпеченні можливості винахідника, дизайнера отримати правоохоронний документ на промисловий зразок з можливістю протидіяти недобросовісним правоволодільцям, які прагнуть аналогічний за своєю сутністю об’єкт захистити іншим документом.

Прикладом захисту порушених охоронюваних законом інтересів щодо прав на засоби індивідуалізації є рішення Господарського суду м. Києва від 18.02.2010 р. у справі №21/102 [346] за позовом ДП «Імідж Холдинг» АК «Імідж холдинг АпС» до ТОВ «Горобина», Державного департаменту інтелектуальної власності МОН України про визнання недійсним патенту України №10869 на промисловий зразок. Так, у рішенні суд зазначає, що, відповідно до ст. 20 ЦК України, право на захист особа здійснює на свій розсуд. Наявними в справі доказами встановлено, що до складу промислового зразка за патентом України № 10869 включено позначення «МЕДОВУХА», що не є тотожним, проте є схожим до ступеня змішування з позначенням «МЕДОВУХА», яке охороняється свідоцтвом на знак для товарів та послуг № 60463 та є об’єктом інтелектуальної власності. При цьому, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 463 ЦК України, до майнових прав на промисловий зразок належить право на використання промислового зразка, а згідно ч. 2 цієї статті, майнові права інтелектуальної власності на промисловий зразок належать володільцю відповідного патенту. Таким чином, позивач звернувся з позовною заявою на захист своїх інтересів, які полягають у недопущенні змішування споживачами власної продукції з продукцією відповідача-1, у зв’язку з чим суд не бере до уваги твердження відповідачів про відсутність у позивача права на звернення до суду. Тож позовна вимога про визнання недійсним патенту України №10869 на промисловий зразок підлягає задоволенню, а патент України №10869 має бути визнано недійсним на підставі п. «в» п. 1 ст. 25 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» через невідповідність зареєстрованого промислового зразка умовам патентоспроможності.

Відповідно до рішення Господарського суду м. Києва від 02.02.2012 р. у справі №9/494 [352] за позовом Компанії Кьюілейт Сервікос ЛДА до Державної служби інтелектуальної власності України, Компанії «Фоенісія Трейдінг Інт. Лімітед, Лондора, Сукурсейл ді Лугано» про дострокове припинення дії свідоцтва України №60894 на знак для товарів та послуг повністю, позивач надав належні докази того, що Компанія Кьюілейт Сервікос ЛДА є власником низки міжнародних реєстрацій, які містять у собі оскаржуване позначення, а саме: «LA MARTINA POLO RANCH» за міжнародною реєстрацію №545612 від 24.11.1989 р., зареєстрована для товарів 18 та 25 класів МКТП; «LA MARTINA» (зображення) за міжнародною реєстрацію №673853 від 28.05.1997 р., зареєстрована для товарів 18, 25 та 28 класів МКТП; «(зображення)» за міжнародною реєстрацію №831696 від 28.04.2004 р., зареєстрована для товарів 3, 18 та 25 класів МКТП. Крім того, Компанія Кьюілейт Сервікос ЛДА подала заявку на міжнародну реєстрацію з поширенням на територію України знаку «LA MARTINA» (зображення) за №1038789, тобто позивач має зацікавленість у реєстрації вказаної торговельної марки на території України на своє ім’я. У зв’язку з тим, що наявність чинного свідоцтва України №60894 на знак для товарів і послуг «LA MARTINA Polo player gear» (зображення) (торговельний знак за яким не використовується) може бути перешкодою для здійснення реєстрації вищевказаного торговельного знаку на ім’я позивача, має місце порушення охоронюваного законом інтересу позивача. З урахуванням наведеного, на підставі вивчених матеріалів справи та пояснень позивача, суд приходить до висновку, що дія свідоцтва України №60894 на знак для товарів і послуг «LA MARTINA Polo player gear» (зображення) підлягає достроковому припиненню у зв’язку з його невикористанням протягом останніх трьох років.

Відповідно до рішення Господарського суду м. Києва від 29.03.2010 р. у справі №20/31 [350] за позовом ЗАТ «Одеський коньячний завод» до Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і

науки України, ВАТ «Агропромислова фірма «Таврія» про визнання недійсним патенту України №12023 на промисловий зразок «Пляшка «Капітан», суд установив, що позовні вимоги обґрунтовані тим, що, згідно поданої 04.01.2005 р. відповідачем-2 заявки №s200500006, відповідачем-1 було видано на ім'я відповідача-2 патент України №12023 на промисловий зразок «Пляшка «Капітан», про що 15.05.2006 р. здійснено публікацію в офіційному бюлетені «Промислова власність» №5, однак указаний промисловий зразок не відповідає вимогам патентоспроможності, оскільки на дату подання заявки він не був новим, а сукупність його суттєвих ознак стала загальнодоступною у світі до дати подання заявки 04.01.2005 р. Позивач зазначає, що його охоронюваний законом інтерес полягає в можливості вільного виробництва та реалізації коньяків і протидії незаконній забороні з боку відповідача-2 щодо вчинення позивачем указаних дій.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що у випадку, коли зацікавлена особа має охоронюваний інтерес на використання певного об'єкту права інтелектуальної власності, на який видано охоронний документ, вона має подати позов про скасування державної реєстрації та визнання патенту недійсним у випадку відсутності критеріїв охороноздатності і таким чином набути можливість використовувати певний результат.

Сфера застосування та різноманітність проявів об'єктів інтелектуальної власності не сприяють можливості розробити перелік охоронюваних законом інтересів у реалізації прав інтелектуальної власності, проте є можливість надати приблизний перелік способів їх захисту. У літературі зустрічаються такі: право забороняти дії, які порушують або можуть порушити права у сфері права інтелектуальної власності; подавати позови про компенсацію; вимагати припинення підготовчих дій у порушенні прав (наприклад, припинення митних процедур); брати участь в інспектуванні виробничих приміщень, складів, технологічних процесів і господарчих операцій, пов'язаних з виготовленням екземплярів творів, фонограм, відеограм; робити

публікації в засобах масової інформації про допущені порушення прав інтелектуальної власності і наводити судові рішення щодо цих порушень тощо [158, с. 139]. Але частково ці заходи тяжіють до сфери адміністративного права, і їх не можна називати цивільно-правовим захистом охоронюваних законом інтересів. Якщо конкретизувати все вищевикладене, то до захисту охоронюваних законом інтересів у правовідносинах з інтелектуальної власності можна віднести наступні заходи:

1) у випадку наявності охоронюваного законом інтересу на використання вже зареєстрованого об'єкта права інтелектуальної власності заінтересованій особі надається право в судовому порядку визнавати охоронний документ недійсним (на підставі того, що правоволоділець протягом трьох років не використовує об'єкт, або при відсутності новизни в запатентованому об'єкті);

2) запровадити право попереднього користування або реалізувати можливість використання й поширення об'єкта інтелектуальної власності всім і кожному після визнання патенту або свідоцтва недійсними шляхом установлення в законі меж використання об'єкта;

3) при тимчасовій монополії з метою встановлення балансу між приватним інтересом правоволодільця та інтересами суспільства і його окремих членів законам передбачені обмеження та виключення з цієї монополії за умови, що такі обмеження та виключення не створюють істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення охоронюваних законом інтересів суб'єктів цих прав. Допускається самообмеження прав їх правоволодільцем у формі правочину (надання вільної ліцензії, відмова від майнового права тощо). У цьому випадку захист охоронюваних законом інтересів відбувається шляхом пред'явлення вимоги або шляхом вчинення конкретної дії. При цьому якщо правоволоділець буде заперечувати проти дій заінтересованої особи, то автор має доводити неправомірність дій заінтересованої особи, а остання – лише заперечувати неправомірність вимог правоволодільця. У випадку судового

спору документом, що посвідчує захищений законом інтерес конкретної особи, буде судове рішення, у якому встановлюється спосіб здійснення охоронюваного інтересу;

4) шляхом анулювання свідоцтва про реєстрацію торговельної марки або загальновідомої торговельної марки (на підставі невикористання більш ніж три роки з дати реєстрації);

5) при конкуренції прав і зіткненні інтересів правоволодільців промислових зразків і торговельних марок захист охоронюваних законом інтересів відбувається шляхом поширення правил про пріоритет промислового зразка по відношенню до реєстрації комерційних позначень (таким чином відбувається захист охоронюваного законом інтересу шляхом надання пріоритету творчому результату);

6) шляхом подання позовів про скасування спірних правоохоронних документів (наприклад, позов про скасування державної реєстрації та визнання патенту недійсним у випадку відсутності критеріїв охороноздатності і таким чином набути можливість використовувати певний результат);

7) шляхом доведення факту попереднього користування без реєстрації – у цьому випадку застосовується дозвільний характер діяльності до тих пір, поки суд не встановить заборону в судовому акті.

4.4. Захист інтересів у правовідносинах щодо здійснення особистих немайнових прав

Категорія інтересу впливає на внутрішню побудову системи особистих немайнових прав. Такий висновок можна зробити, виходячи з робіт учених, що прицільно займалися дослідженням особистих немайнових прав [16, с. 129; 161, с. 13; 162, с. 99–102; 164, с. 7–8; 193, с. 32–33; 233, с. 101–102; 266, с. 53, 57; 420, с. 75–78; 451, с. 112–113].

На сучасному етапі розвитку нашої країни об’єктивно потрібне підвищення ролі охоронюваних законом інтересів в правовому регулюванні суспільних відносин. Це в рівній мірі стосується як правотворчої, так і правозастосовної діяльності [394]. Особливого значення це набуває у відносинах, пов’язаних із особистісною немайновою сферою фізичної особи. Тому, незважаючи на свою «масовість», переліки особистих немайнових прав, звичайно ж, не є вичерпними і, певно, ніколи не зможуть бути остаточними. Це пов’язано з об’єктивними глобальними процесами: проблемою «обмеженості ресурсів», загальним динамічним розвитком науково-технічного прогресу, збільшенням виробництва, посиленням конкуренції, а головне – подальшим розкриттям наукою феномена «людини». Наведені чинники не тільки сприятимуть усвідомленню людиною виникнення в неї нових інтересів, але й зможуть стати причиною закріплення в законодавстві нових видів особистих немайнових прав, що вже має місце в законодавстві низки зарубіжних країн [91, с. 411].

Тому, як вірно відзначає В. Л. Суховерхий, розвиток суспільства і людини, зростання духовних потреб особистості зумовили розширення сфери цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин. Проте можливості цивільно-правової охорони немайнових інтересів далеко не вичерпані, і життя наполегливо вимагає охорони все більш широкого кола різноманітних особистих немайнових інтересів фізичних осіб [429, с. 27]. Таким чином, категорія охоронюваного законом особистого немайнового інтересу має значення не тільки для функціонування системи особистих немайнових прав, а й для її подальшого розвитку.

Отже, не кожен елемент особистісної немайнової сфери може бути опосередкований суб’єктивним цивільним правом, більше того, певно, що немає такої необхідності. Разом з тим, це не означає, що елемент особистісної немайнової сфери не опосередкований особистим немайновим правом, знаходиться за межами правового впливу та позбавлений цивільно-правового захисту. Такий захист можливий лише за наявності двох умов: по-

перше, особистий інтерес, що потребує захисту, не повинен бути інтересом протиправним, по-друге, протиправним повинно бути те діяння, від якого особистий інтерес у кожному окремому випадку охороняється [451, с. 85]. При цьому необхідно звернути увагу на підняту в літературі проблему незабезпеченості охоронюваного законом особистого немайнового інтересу кореспондуючим обов'язком, що може стати на заваді його правового захисту. У літературі було запропоновано її вирішення таким чином, щоб указане правило про незабезпеченість охоронюваного законом інтересу кореспондуючим обов'язком застосовувалось у випадку, коли має місце конкуренція суб'єктивного цивільного права із указаним інтересом. В іншому випадку необхідно було б забезпечувати такий інтерес відповідним обов'язком, інакше втратиться повнота його «охоронюваності» з боку права [420, с. 113]. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що охоронюваний законом особистий немайновий інтерес носить полігалузевий характер. Так, М. В. Вітрук класифікує законні інтереси особистості на: 1) загальні, характерні для всіх галузей права; 2) спеціальні, характерні для окремих галузей права. До числа перших науковець відносить законні інтереси особистості, пов'язані з охороною її невід'ємних благ (життя, здоров'я, честь, гідність та інші) [58, с. 114]. Разом з тим, на нашу думку, лише цивільно-правовий захист указаних інтересів, обумовлений їх приватноправовим характером, забезпечує повноцінну правову охорону від порушення.

Таким чином, питання про захист інтересів при здійсненні особистих немайнових прав виникає, коли певна частина особистісної немайнової сфери не охоплюється змістом закріпленого суб'єктивного права, але не суперечить загальним засадам цивільного права та потребує правового захисту. Беручи до уваги те, що елементи особистості, які потребують захисту як охоронюваний законом інтерес, є настільки різноманітними та неосяжними, ураховуючи мету та завдання нашого дослідження, спробуємо зупинитися на аналізі найбільш типових випадків захисту інтересів у відносинах стосовно здійснення особистих немайнових прав, що дозволило б

нам розкрити їх специфіку. Наше подальше дослідження буде здійснюватись з урахуванням закріпленого на рівні ЦК України підході щодо поділу особистих немайнових прав фізичних осіб на два види: особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи; особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи.

Насамперед, розглянемо особливості захисту окремих інтересів при здійсненні таких особистих немайнових прав, як право на життя та здоров'я, беручи за основу законодавче визначення їх змісту. Зокрема, ч. 3 ст. 281 ЦК України як гарантію права на життя закріплює норму, що медичні, наукові та інші досліди можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою. При проведенні медико-біологічного експерименту необхідно брати до уваги дві складові: приватний інтерес досліджуваного пацієнта (добровольця) стосовно здійснення своїх особистих немайнових прав та суспільний інтерес в отриманні нових наукових результатів та розвитку медичних технологій. Саме тому для правового обґрунтування проведення медичних дослідів необхідно встановити критерії, виходячи з яких вирішується питання про суперечність між суспільною зацікавленістю в новому науковому відкритті та інтересами індивіда, охороною його життя та здоров'я. Ці критерії називаються загальними положеннями про межі допустимості медичного експерименту. Серед них можна назвати: принцип пропорційності цілей, який полягає в тому, що завдана шкода повинна бути співрозмірною науковому внеску, який має значення для всього людства; принцип мінімального ризику, зміст якого полягає у вимозі знизити можливий ризик досліду на підставі попередніх форм перевірки, дослідів на тваринах і відповідного всебічного висновку про межу ризику аналогічних втручань у сфері профілактики, діагностики, лікування або реабілітації [160, с. 8]. Згідно ст. 28 Конституції України, жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам. При цьому фізична особа може відкликати свою згоду в будь-який момент, можливість відкликати таку згоду повинна бути

безумовною. Згода на проведення медико-біологічного експерименту має бути надана в письмовій формі, наприклад, така вимога закріплена щодо клінічних випробувань лікарських засобів (ст. 8 Закону України «Про лікарські засоби» [323]). Разом з тим, наявність лише письмової згоди є достатньою для належного захисту інтересів учасника медико-біологічного експерименту, а тому доцільним є підписання відповідного договору.

Таким чином, слід говорити про пріоритет інтересів досліджуваного перед цілями експерименту. Саме такий підхід закріплений у вітчизняному законодавстві. Так, відповідно до ст. 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я [243], застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається за умови дотримання таких вимог: 1) суспільно-корисна мета; 2) наукова обґрунтованість; 3) переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя; 4) гласність застосування експерименту; 5) повна інформованість; 6) добровільна згода особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог їх застосування; 7) збереження лікарської таємниці в необхідних випадках; 8) забороняється проведення експериментів щодо певних категорій осіб: а) хворих; б) ув'язнених; в) військовополонених; г) терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою досліду. Більше того, у Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань [265] задекларовано, що інтереси досліджуваних (пацієнтів чи здорових добровольців), у тому числі інтереси малолітніх та неповнолітніх дітей, інтереси недієздатного досліджуваного, завжди переважають над інтересами науки і суспільства (п. 2.15, 3.4, 4.2 відповідно).

Саме для забезпечення належного захисту інтересів малолітніх, неповнолітніх, обмежених у дієздатності, недієздатних осіб як учасників медико-біологічного експерименту було спрямоване нещодавнє вдосконалення чинного законодавства. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо клінічних випробувань

лікарських засобів» [311] були доповнені новими нормами ЦК України та Закон України «Про лікарські засоби», які своїм змістом охоплюють умови участі малолітньої або неповнолітньої особи, а також особи, яка судом визнана недієздатною або цивільна дієздатність якої обмежена у зв'язку з психічним захворюванням, у клінічних випробуваннях лікарських засобів. Однак стан вітчизняного законодавства щодо медико-біологічних експериментів навряд чи можна вважати задовільним, адже існує значна ймовірність проведення нелегальних клінічних випробувань, як це було здійснено шведським фармацевтичним гігантом Astra Zeneca у 2005–2006 рр. [401]. Саме тому нагальним є питання ратифікації та набуття чинності Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини, Конвенції про права людини та біомедицину [151].

Одночасно виключно правових норм недостатньо для забезпечення балансу між протидіючими інтересами, пов'язаними із проведенням медико-біологічних експериментів. Тож погоджуємось із твердженням про необхідність етико-нормативного регулювання діяльності вчених, як теоретиків, так і практиків, що не може здійснюватись виключно професійними товариствами чи обмежуватись законами і правовими нормами лише окремих держав, а потребує створення міжнародних норм і правил, що регламентують проведення біомедичних досліджень, і медичну практику загалом на основі гармонійного поєднання морально-етичних і правових норм [395, с. 45]. Такий підхід починає сповідувати й наш законодавець, підтвердженням чого є можливість проведення клінічних випробувань лікарських засобів тільки після обов'язкової оцінки етичних та морально-правових аспектів програми клінічних випробувань (ст. 7 Закону України «Про лікарські засоби»).

Ще одним аспектом, що потребує розгляду, є питання про захист інтересу досліджуваного в отриманні майнової вигоди від участі в медико-біологічному експерименті та відшкодування витрат, пов'язаних із участю в експерименті чи його наслідками. Адекватна компенсація учасникам

медичного експерименту є важливим засобом захисту прав і законних інтересів піддослідних як у випадку завдання шкоди в результаті експерименту, так і без нього. У першому випадку об'єкт дослідження, якому нанесена шкода здоров'ю, має право і повинен отримати фінансову та іншу допомогу, необхідну для компенсації шкоди і відшкодування збитків. У той же час винагорода піддослідному без нанесення шкоди в результаті дослідження означає компенсацію ризику, на який, без сумніву, наражається учасник експерименту [421, с. 417]. Тому слушною видається пропозиція про необхідність вирішення питання стосовно винагороди та відшкодування шкоди, що виникла в учасника експерименту. Винагорода та відшкодування не суперечать моральним засадам суспільства та повинні компенсуватися суб'єктом, відповідальним за підготовку та проведення дослідження [193, с. 143].

Таким, що потребує вирішення, є також питання про захист інтересів при здійсненні репродуктивних прав фізичної особи. Чинне цивільне законодавство не поєднує ці права в спільну групу, на відміну від законодавства інших постсоціалістичних країн (таких як Киргизька республіка [234], Республіка Казахстан [235], Республіка Молдова [236]) та вітчизняної доктрини [420, с. 525–534]. Основна проблема при здійсненні таких прав полягає в тому, що вони зачіпають не тільки морально-етичні засади суспільства та приватні інтереси суб'єкта-носія цих прав, але також можуть стосуватися інтересів іншої фізичної особи (наприклад іншого з подружжя, сурогатної матері тощо), а також інтересів зачатої, але ненародженої дитини. Усі названі інтереси потребують свого правового захисту як охоронювані законом інтереси.

Яскравим прикладом співвідношення таких інтересів є реалізація жінкою правомочності щодо штучного переривання вагітності (аборту). Так, відповідно до законодавства України, операція штучного переривання вагітності може бути проведена за бажанням жінки в закладах охорони здоров'я при вагітності, строком не більш ніж дванадцять тижнів. У

випадках, установлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. Перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності, установлюється законодавством. До них відносять як медичні (наприклад, деякі інфекційні та паразитарні хвороби, новоутворення, хвороби ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин тощо), так і соціальні підстави (наприклад, вік вагітної жінки менш як 15 років або більш як 45 років, вагітність внаслідок зґвалтування, настання інвалідності під час цієї вагітності) [253]. Таким чином, у разі загрози життю і здоров'ю матері саме її інтересам, а не інтересам виношуваної нею дитини, віддається пріоритет. Також при терміні вагітності до 22 тижнів законодавець, вирішуючи питання про пріоритет інтересів матері і зачатої дитини, віддає перевагу праву жінки самостійно вирішувати питання про материнство, хоча й вимагає підтвердити наявність соціальних показань для штучного переривання вагітності. Відповідно, 22 тижні – це той граничний термін, після закінчення якого аборт за бажанням жінки і наявності соціальних показань недопустимий. Отже, законодавець непрямим чином визначив той момент, з якого перевага віддається захисту прав майбутньої дитини. При терміні вагітності до 12 тижнів штучне переривання вагітності допускається за бажанням жінки. У цьому випадку законодавець також віддає пріоритет інтересам жінки, а не майбутньої дитини з урахуванням незначного періоду її внутрішньоутробного розвитку [162, с. 126]. Слід підсумувати, що в більшості випадків конкуренція інтересів матері та зачатої, але ненародженої дитини, вирішується на користь першої, яка достатньо повно може реалізувати своє право на репродуктивний вибір.

Зазначений підхід законодавця слід вважати виправданим та таким, що загалом відповідає міжнародній практиці. Але при цьому слід звернути на підняту в науковій літературі проблему щодо захисту інтересів чоловіка при штучному перериванні вагітності. Правом на штучне переривання вагітності наділена лише жінка. При цьому законодавець залишає юридично байдужою

волю чоловіка щодо завершення реалізації своєї репродуктивної функції, вочевидь, аргументуючи це тим, що здійснення аборту є тісно пов'язаним з правом жінки на здоров'я. Тому ми погоджуємось із думкою, що такий підхід носить ознаки певної дискримінації за статевою ознакою. Адже складно пояснити чоловікові, який за віком, станом здоров'я, іншими обставинами, що унеможливлюють подальше здійснення його репродуктивної функції, отримав шанс мати дитину, чому його воля не повинна враховуватись, коли жінка, яка виношує цю дитину, шантажує шляхом вимагання тих чи інших дій, можливістю зробити штучне переривання вагітності, яка не загрожує стану її життя чи здоров'я [420, с. 360].

Ще більш гостро стоїть питання про захист інтересів фізичних осіб при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій. Розглянемо найбільш проблемні випадки. Повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, установленими законодавством. Сімейний кодекс (далі СК) України [399] фактично легалізував сурогатне материнство в Україні, закріпивши в ч. 2, 3 ст. 123 норми про те, що подружжя визнається батьками дитини: у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій; у разі народження дитини дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій. Таким чином, в Україні забезпечується пріоритет інтересів дитини та подружжя, що є генетичними батьками дитини, перед інтересом сурогатної матері. Це підтверджується також тим, що оспорювання материнства не допускається у випадках, передбачених в ч. 2, 3 ст. 123 СК України.

Однак такий стан речей дещо відрізняється від європейського досвіду. Так, у країнах ЄС застосування сурогатного материнства досить обмежене. Зокрема, воно є забороненою чи значно обмеженою технологією практично в

усіх країнах, за винятком Великої Британії, Фінляндії та Нідерландів. Наприклад, в Італії заборонена реклама посередницьких і юридичних послуг у галузі застосування програм сурогатного материнства, підбору сурогатних матерів, виплат останнім винагороди тощо. В Ізраїлі, щоб оформити програму сурогатного материнства, потрібно отримати дозвіл спеціального комітету, який складається із соціальних працівників, лікарів і релігійних діячів [13, с. 17]. Також, у ч. 4 ст. 51 Сімейного кодексу Російської Федерації передбачено, що подружжя, яке дало згоду в письмовій формі на імплантацію ембріона іншій жінці, у цілях його виношування можуть бути записані батьками дитини тільки за згоди жінки, що народила дитину (сурогатної матері). Така норма покликана захищати перш за все інтереси сурогатної матері.

Разом з тим, цей підхід видається дещо спірним та справедливо критикується російською цивілістичною думкою [193, с. 138]. Якщо сурогатна матір здатна мати дітей природним способом, то не зрозумілим є вирішення законодавця надати їй можливість використовувати допоміжні репродуктивні технології. Якщо сурогатна мати не здатна мати дітей природним шляхом (зазвичай, в інших країнах виключено, що така жінка може бути сурогатною матір'ю), то вона має право звернутися до медичної установи для застосування до неї методу штучної інсемінації або перенесення ембріона. У такому разі при неможливості мати дитину біологічними батьками і сурогатною матір'ю незрозуміло, чому насамперед треба захищати інтереси останньої.

Чинне цивільне законодавство України також містить положення про необхідність згоди сурогатної матері при реєстрації дитини. Так, Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні [303] у п. 11 гл. 1 р. III містять норму, відповідно до якої в разі народження дитини жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, державна реєстрація народження проводиться за заявою подружжя, яке дало згоду на таке

перенесення. У цьому разі одночасно з документом, що підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається заява про її згоду на запис подружжя батьками дитини, справжність підпису на якій має бути нотаріально засвідченою, а також довідка про генетичну спорідненість батьків (матері чи батька) з плодом.

Разом з тим, чинне цивільне законодавство не можна назвати таким, що забезпечує належне регулювання відносин сурогатного материнства. У правничій літературі часто відзначається необхідність більшого захисту інтересів генетичних батьків, причому як немайнових, пов'язаних із реалізацією свого права на батьківство (нерідко зустрічаються випадки шантажу перериванням вагітності, завданням шкоди дитині, розкриттям конфіденційної інформації, зволікання з оформленням необхідних документів тощо) [13, с. 16]), так і майнових (пов'язаних із виплатою сурогатній матері адекватної компенсації, понесення витрат на додаткове харчування, медикаментозне забезпечення, лікування тощо [162, с. 122]). Відсутність належного правового регулювання відносин сурогатного материнства може призвести до порушень законних інтересів також і сурогатної матері. Так, на практиці можуть виникнути небажані життєві ситуації, пов'язані з відмовою генетичних батьків забрати дитину, виплатити сурогатній матері обіцяну грошову компенсацію, незабезпечення сурогатної матері належними умовами під час вагітності та пологів [1, с. 173]. Уважаємо, що лише договірного регулювання явно недостатньо для вирішення вказаних та інших проблем, а тому очевидною є потреба нормативного регулювання відносин сурогатного материнства, яке б забезпечувало належний захист інтересів перш за все дитини.

Проблемним також є питанням захисту інтересів при здійсненні репродуктивних прав шляхом посмертних репродуктивних програм. Так, застосування допоміжних репродуктивних технологій, як методик лікування безпліддя, призводить до виникнення ситуацій, коли не лише народження дитини, але й її зачаття може відбутися вже після смерті біологічних батьків.

Саме таких дітей мають на увазі в літературі сьогодні, називаючи їх «посмертними» [378, с. 245]. Посмертні репродуктивні програми, як правило, здійснюються in vitro з використанням кріоконсервованого генетичного матеріалу одного або обох батьків, часто в комбінації з сурогатним материнством і донорством гамет. Хоча досвід застосування посмертних репродуктивних програм налічує вже кілька десятиліть, належного нормативного забезпечення ці відносини ще не отримали практично в жодній країні світу. Правові аспекти посмертної репродукції піднімають перш за все питання інформованої згоди на здійснення посмертної репродуктивної програми, розпорядження гаметами та ембріонами після смерті одного або двох батьків, посмертного забору й використання генетичного матеріалу, а також встановлення походження і захист майнових та інших інтересів посмертних дітей [390, с. 34].

Як правило, спори, пов'язані з указаними та іншими проблемними питаннями, вирішуються в різних країнах судами ad hoc. У Франції в 1984 р. трапився перший прецедент щодо визначення долі гамет (справа Parlaix проти банку сперми CECOS). 24-річний чоловік перед проходженням курсу хіміотерапії здав на зберігання в кріобанк свій генетичний матеріал. Жодних розпоряджень щодо його використання на випадок смерті він не залишив. Через два роки цей чоловік помер, а його дружина звернулася до банку з вимогою передати їй гамети покійного для проведення штучної інсемінації, стверджуючи, що таким був їх спільний намір із померлим чоловіком. Жінка отримала відмову. За захистом своїх прав вона звернулася до суду. Суд визначив сперму померлого, як «сім'я життя», умову реалізації права людини на продовження роду, та присудив передати її вдові [508]. Інший випадок було простежено в 1993 р. у США. 48-річний чоловік на ім'я Вільям Кейн покінчив своє життя самогубством. Незадовго до цього він помістив на зберігання в кріобанк свої гамети і залишив право розпорядження щодо них своїй співмешканці Деборі, яка, на його думку, захотіла б народити від нього дитину. Дорослі діти Вільяма від попереднього шлюбу категорично

заперечували це. У 2008 р. Апеляційний суд Каліфорнії відмовив позивачці Айріс Ківернеджел використати для запліднення заморожені гамети її чоловіка. Джозеф Ківернеджел здав на зберігання в кріобанк сперму, проте зробив розпорядження знищити її на випадок його смерті [516].

Лише окремі країни мають часткове нормативне регулювання, яке, як правило, спрямоване на заборону або обмеження посмертної репродукції. Так, у Німеччині, Швеції, Канаді, Австралії посмертна репродукція заборонена. В Англії дозволена, лише якщо донор прижиттєво висловив на це чіткий намір. У Франції посмертна репродукція заборонена після судового розгляду однієї гучної справи [378, с. 245–246]. В Україні фактично відсутні законодавчі норми, які б прямо стосувалися посмертної репродукції. Так, ані передбачена форма заяви пацієнтів щодо кріоконсервації сперми/ооцитів, ані заяви донорів щодо кріоконсервації сперми, ооцитів, ембріонів та біологічного матеріалу, отриманого з яєчка або його придатка (відповідно, додатки 17, 18 до Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій [133]) не містять можливості передбачення застереження стосовно використання відповідних матеріалів на випадок смерті заявника (заявників).

Складним також є питання захисту інтересів дітей, народжених за допомогою посмертних репродуктивних програм після смерті одного чи обох біологічних батьків. Комплекс проблем, які при цьому виникають, є надзвичайно широким та охоплює як немайнову (визначення походження від батьків, що померли на момент зачаття та/або народження дитини; присвоєння імені; виховання), так і майнову складову (інтерес такої дитини щодо спадкування майна після смерті біологічних батьків та/або їх родичів; утримання дитини тощо). Тому необхідним є спеціальне правове наукове дослідження вказаної проблематики.

У контексті захисту інтересів у відносинах щодо здійснення особистих немайнових прав, які забезпечують соціальне буття фізичної особи, зупинимо свою увагу лише на питанні захисту майнового інтересу,

пов’язаного з використанням особистих немайнових благ. Іноземний досвід захисту таких майнових інтересів налічує вже піввікову історію та має свої аналоги як у країнах романської (наприклад, у Франції право, об’єктом якого є зображення особи, розщеплюється та включає особисте немайнове право на зображення та майнове право із зображення [510]) чи германської (право Німеччини визнає можливість комерційного використання ознак індивідуальності як частину загального особистого немайнового права, називаючи її правом на економічне самовизначення [509, p. 380]), так і англо-американської (у США питання нормативного закріплення комерційного використання ознак індивідуальності вирішується через створення окремої правової конструкції – спеціального суб’єктивного права – Right of Publicity [513]) систем приватного права.

У вітчизняній цивілістиці вже з’явились монографічні та дисертаційні праці, у яких обґрунтовується необхідність захисту майнового інтересу, пов’язаного зі здійсненням особистих немайнових прав. До того ж ці дослідження проводились у площинах як об’єктів правовідносин (з аргументами концепції оборотоздатності об’єктів особистих немайнових благ, що забезпечують соціальне буття фізичної особи [402]), так і суб’єктивних прав (обґрунтовано включення до змісту особистого немайнового права на індивідуальність активних правомочностей щодо використання та (або) надання згоди на використання, а також визначення правового режиму використання ознак індивідуальності (імені, зображення, голосу та інших ідентифікуючих рис) у комерційних цілях (як комерційного найменування, знака для товарів чи послуг, промислового зразка, для рекламування чи просування товару на ринку в інший спосіб) [267, с. 4]). На жаль, на сьогодні відсутня методологічна єдність із зазначеного питання, а тому така наукова дискусія має бути продовження з метою вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування.

Насамкінець необхідно вказати, що захист інтересів у відносинах щодо здійснення особистих немайнових прав має свої межі. Окрім загальних меж

захисту охоронюваних законом інтересів, слід вказати на окремі особливості, пов’язані із зіткненням протилежних інтересів. Так, найбільш обговорюваним на сьогодні є питання про співвідношення конфліктуючих інтересів: приватного інтересу щодо збереження в таємниці відомостей особистого життя та інтересу суспільства в отриманні інформації. Поняття «інформація, що є предметом суспільного інтересу» знайшло своє законодавче закріплення, зокрема, у ч. 1 ст. 29 Закону України «Про інформацію», де закріплено, що інформація з обмеженим доступом може бути поширена, якщо вона є суспільно необхідною, тобто є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення [320]. Поступово напрацьовується відповідна правозастосовча практика [360], а також вже є акти судового [298] та конституційного тлумачення [442]. Однак потрібно мати на увазі, що вирішення питання про співвідношення приватного та публічного інтересу неможливе через закріплення загальної формули. Натомість для встановлення балансу між ними необхідним є врахування в кожному окремому випадку всіх обставин справи, що мають значення для її вирішення.

Таким чином, на основі проведеного дослідження захисту інтересів у відносинах щодо здійснення особистих немайнових прав приходимо до таких висновків. По-перше, охоронюваний законом інтерес як форма дозвільної поведінки охоплює значну частину особистої немайнової сфери, оскільки в силу своєї специфіки далеко не всі особисті немайнові інтереси можуть бути опосередковані суб’єктивним цивільним правом. По-друге, охоронюваний законом особистий немайновий інтерес слугує системоутворюючим чинником по відношенню до закріплених особистих немайнових прав, адже окреслює їх внутрішню диференціацію та визначає перспективи закріплення нових особистих немайнових прав, а відтак і подальше вдосконалення їх системи в цілому. По-третє, належний захист інтересів у відносинах щодо здійснення особистих немайнових прав можливий лише шляхом становлення

балансу між конфліктуючими інтересами в кожному окремому випадку з урахуванням моральних засад суспільства, принципів розумності, добросовісності та справедливості.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ IV

1. Способи захисту речових інтересів можуть зводитись до речово-правових і зобов'язально-правових способів. До речово-правових способів захисту охоронюваних законом інтересів у речових правовідносинах відносяться: превентивний, віндикаційний; негаторний; про визнання права власності; позови до державних органів або органів місцевого самоврядування з вимогами про: а) повне відшкодування збитків, що спричинені особі в результаті незаконних дій або бездіяльності органів влади, у тому числі, і шляхом видання акта (нормативного або ненормативного), що не відповідають вимогам закону; б) про визнання недійсним ненормативного акта органу державної влади або місцевого самоврядування; в) про звільнення майна з-під арешту (про виключення майна з опису); відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв'язку зі зменшенням їх вартості.

2. Титульні володільці майна можуть захищати свої охоронювані законом інтереси стосовно цього майна і від власника майна. І це відрізняє їх ступінь захисту від тих можливостей, що встановлює ст. 396 ЦК України. Тож необхідно ст. 387 ЦК України змінити наступним чином: «Особа, якій належить речове право на майно, або інший законний володілець майна, має право витребувати майно з чужого незаконного володіння». А також змінити ст. 391 ЦК України: «Особа, якій належить речове право на майно, або інший законний володілець майна, має право вимагати усунення будь-яких перешкод у здійснення ним права, у тому числі, коли ці порушення не пов'язані із позбавленням володіння». Таким чином не лише зміниться суб'єктний склад управомочених осіб у захисті прав або охоронюваних законом інтересів у речових правовідносинах, а й не буде чіткої вказівки на «тріаду правомочностей» права власності.

3. Доречно поширити позови до державних органів або органів місцевого самоврядування як спосіб захисту не тільки прав і охоронюваних законом інтересів власників, а й усіх титульних володільців майна.

4. Установлення сервітуту є захистом об’єктивно обумовлених охоронюваних законом інтересів, які не можуть бути реалізовані в інший спосіб. У доктрині цивільного права під сервітутом розуміється речове право обмеженого користування чужою річчю, яке встановлюється для створення певних вигод при експлуатації іншої речі або на користь іншої особи. Отже, сервітут є захистом об’єктивно обумовлених охоронюваних законом інтересів, які не можуть бути реалізовані в інший спосіб.

5. Набуття сервітутного права за фактом наявності статусу члена сім’ї, що проживає спільно із власником житла, є також захистом охоронюваних законом речових інтересів осіб – невласників житла. Сервітути часто встановлюються в суспільних інтересах – привласнення загальнодоступних дарів природи, можливість користуватись природними об’єктами, вільний доступ до прибережної смуги, мисливство та рибалка, сінокосіння, випасання домашніх тварин, забір водних ресурсів з водних об’єктів та водопою, використання земельної ділянки для ремонту комунальних, інженерних, електричних мереж тощо.

6. Під довірчою власністю (трастом) розуміються правовідносини, що складаються із приводу діяльності управителя майном стосовно ефективного здійснення правочинів власника цього майна в інтересах власника або зазначеної ним особи (вигодонабувача), засноване на довірі між сторонами.

7. Змістом права довірчої власності як виду права власності є правомочності володіння, користування, розпорядження і, незважаючи на те, що ст. 317 ЦК України про це не зазначає, правомочність управління, оскільки управління при встановленні довірчої власності – це основний інтерес засновника довірчої власності. Управління як цивільно-правова категорія абстрактно може існувати в кожній правомочності тріади права

власності, може бути винесено й в окрему правомочність, а також може існувати поза правом власності.

8. Довірча власність за своєю суттю не є видом права власності (як зазначено в ч. 2 ст. 316 ЦК України), а являє собою обмежене речове право (його можна віднести до системи обмежених речових прав в одній низці із сервітутом, емфітевзисом, суперфіцієм тощо з правовим режимом, що відповідає обмеженим речовим правам), яким доцільно було б доповнити ст. 395 ЦК України про види речових прав на чуже майно й скасувати ч. 2 ст. 316 ЦК України. Обсяг обмеження й порядок обмеження такого речового права встановлюється договором про управління майна, який вводить зобов'язально-правові механізми захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів довірчої власності.

9. Інтереси третіх осіб у спадкових правовідносинах захищаються: нормою ч. 2 ст. 1229 ЦК України щодо спадкування права на одержання страхових виплат; нормою ст. 1237 ЦК України про заповідальний відказ та іншими заповідальними розпорядженнями; нормою ст. 1246 ЦК України, за якою спадкодавець має право встановити в заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або нерухомого майна для задоволення інтересів інших осіб; усуненням від спадкування батьків, що були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини; положенням п. 2 ст. 1219 ЦК України, де встановлено, що право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян за загальним правилом не входить до складу спадщини задля захисту охоронюваних законом інтересів інших учасників товариств; інститутом відумерлості спадщини, що відбиває публічні цивільні інтереси держави в збереженні майна й використанні його в загальносуспільних цілях.

10. Реалізація й захист охоронюваних законом інтересів слабкої сторони в спадкових правовідносинах передбачений: імперативною нормою про право на обов'язкову частку в спадщині; положенням ст. 1268 ЦК України про те, що малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також

особа, дієздатність якої обмежена, уважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, коли таку відмову схвалюють законні представники та орган опіки й піклування; контролем за виконанням заповіту будь-ким із спадкоємців, а якщо спадкоємцями є малолітні, неповнолітні, недієздатні особи або особи, цивільна дієздатність яких обмежена, – контролем за виконанням заповіту їх законними представниками (батьками, усиновлювачами, опікунами, піклувальниками) та органом опіки й піклування; нормою ст. 1222 ЦК України, якою встановлюється коло спадкоємців, до яких відносяться й особи, зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини; положеннями про утриманців, які можуть спадкувати в порядку обов'язкової частки або в порядку п'ятої черги спадкування за законом; конструкцією спадкового представлення; спадковою трансмісією; зміною черговості спадкування; усуненням від спадкування.

11. Пропонується внести доповнення до ЦК України щодо положень про спадкування підприємства як єдиного майнового комплексу (переважне право спадкування щодо такого об'єкта, неможливість розподілу такого об'єкта з тим, щоб він вступав у спільну часткову власність); обов'язку спадкоємців утримувати домашніх тварин спадкодавця; установлення переважного права спадкування неподільних речей, які не відносяться до речей домашнього вжитку (особливо спадкоємців, які постійно користувалися певною річчю, або мали зі спадкодавцем на цю річ право спільної власності тощо).

12. До предмету права інтелектуальної власності входять і охоронювані законом інтереси. Тож коло суб'єктів права інтелектуальної власності має бути розширеним і включати носіїв охоронюваних законом інтересів щодо визнання певних нетілесних благ об'єктами авторського, суміжного, патентного та інших прав і їх використання (економічного й особистісного присвоєння).

13. Оскільки охоронювані законом інтереси в певному сенсі є так званим «м'яким правом», то введення в предмет права інтелектуальної власності охоронюваних законом інтересів дозволяє пом'якшити, заповнити прогалини в праві без застосування аналогії закону або аналогії права.

14. У праві інтелектуальної власності можна виділити дві групи охоронюваних законом інтересів: 1) немайнові інтереси; 2) майнові інтереси. До першої групи можна віднести: інтерес у збереженні цілісності твору, установленні порядку розпорядження правами інтелектуальної власності між співавторами, інтереси особи при її фотографуванні, бібліографічні твори тощо. До другої – обмеження прав інтелектуальної власності на користь інтересів певної особи або групи осіб, вичерпання прав інтелектуальної власності, право попереднього користування, визнання охоронного документу недійсним тощо.

15. Оскільки авторське право охороняє форму твору, то інтерес автора полягає у збереженні цілісності твору та протидії будь-якому перекрученню як форми твору, так і його змісту. З метою реалізації такого інтересу у вітчизняне й міжнародне законодавство вводиться інститут недоторканності твору, який проявляється у праві протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню твору тощо. Тому інтерес полягає у збереженості цілісності твору й може проявлятися: а) у праві на недоторканність, але для наявності факту порушення права має бути факт наявності завдання управомоченій особі шкоди у прив'язці до зміни форми твору, б) як суто охоронюваний законом інтерес, коли існує факт будь-якого перекручення, навіть без нанесення шкоди, але за умови, що це відбулося без згоди автора (наприклад, змінення ідеї твору). І такий охоронюваний законом інтерес також має підлягати захисту.

16. Серед охоронюваних законом інтересів значне місце в авторському праві посідає можливість відкликання твору, яка чинним законодавством не передбачена. Необхідно закріпити у вітчизняному позитивному законодавстві інтерес на відкликання твору в якості права на

відкликання як одного з особистих немайнових прав, у силу якого автор зберігає можливість відмовитись від оприлюднення твору з наступним відшкодуванням завданих збитків, у тому числі упущеної вигоди особі, яка підготувала оприлюднення, а у випадку оприлюднення твору за автором зберігається право вилучити його екземпляри за умови повної оплати їхньої вартості.

17. Оскільки тимчасова монополія правоволодільця надає йому право забороняти будь-яке використання об'єктів, права на які йому належать, то з метою встановлення балансу між приватним інтересом правоволодільця та інтересами суспільства та його окремих членів, законами встановлюються обмеження та виключення з цієї монополії за умови, що такі обмеження та виключення не створюють істотних перешкод для здійснення майнових прав інтелектуальної власності та реалізації охоронюваних законом інтересів суб'єктів цих прав. При цьому може допускатися самообмеження прав їх правоволодільцем у формі правочину (вільна ліцензія, відмова від майнового права тощо).

18. Обмеження інтересів у свободі творчості є допустимим та правомірним у випадку спрямованості їх на захист уразливої категорії населення: 1) дітей, юнацтва; 2) національних меншин чи віруючих, у випадку, коли доступ до інформації, матеріалів, ідей і поглядів можуть зашкодити їх моральному розвитку, нанести образу тощо. Обмеження можливі при створенні та введенні в цивільний оборот результатів інтелектуальної, творчої діяльності, які пропагандують війну, національну, релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності держав, фашизм та неофашизм; принижують особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей; пропагандують неповагу до батьків, наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички. З огляду на те, що в Україні забороняється виробництво та розповсюдження творів, що містять наведену вище інформацію, зазначені

твори взагалі не можуть включатись до об’єктів цивільно-правових відносин і, як наслідок, авторсько-правової охорони отримувати не повинні. З цього можна зробити висновок, що у випадку вчинення вказаних дій, зацікавлені особи мають право на захист інтересів у позовному провадженні.

19. На відміну від інших інститутів цивільного права, право інтелектуальної власності з метою балансу інтересів заінтересованих осіб містить інститут попереднього користування результатами інтелектуальної, творчої діяльності, завдяки якому дозволяється за певних обставин використовувати результати інтелектуальної, творчої діяльності особою, у якої відсутній патент (свідоцтво) або договірні повноваження. Саме введення цих інститутів і є проявом охоронюваних законом інтересів.

20. Для запобігання збігу системи охорони прав на торговельні марки з системами охорони прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки п. 1 «е» ст. 3 Директиви ЄС містить вимоги, які обмежують реєстрацію певних форм. Відповідно до цієї статті, не можуть бути зареєстровані позначення, які є тільки формою товару, що: відображає їх суть; зумовлює досягнення технічного результату; забезпечує істотну цінність товару. Імплементація цього положення в національне законодавство дозволить вирішити проблему конкуренції охоронюваних законом інтересів із конкуренції прав на різні об’єкти права інтелектуальної власності. Захисту підлягатимуть охоронювані законом інтереси виробників товарів, у яких міститься результат творчої діяльності (промисловий зразок на винахід), порівняно з виробниками, які лише маркують продукцію певними індивідуалізаційними засобами.

21. Захисту підлягає охоронюваний законом інтерес виробника товарів випускати товар, у якому міститься чужий об’єкт патентного права або засіб індивідуалізації, а при цьому сам правоволоділець не використовує вказані об’єкти в більших межах, ніж це встановлено законом. У випадку, коли правоволоділець заперечує можливість виробництва певного товару, виготовлювач може заперечувати проти позову шляхом доведення факту

попереднього користування без реєстрації. У цьому випадку діє дозвільний характер діяльності до тих пір, поки суд не встановить заборону в судовому акті.

22. Захисту підлягає охоронюваний законом інтерес виробника, який прагне маркувати продукцію власною торговельною маркою, а зареєстрований знак не використовується правоволоділцем і є перешкодою в реєстрації торговельної марки, яка планується до використання. Реєстрація і невикористання знаку однією особою є перешкодою для здійснення реєстрації торговельної марки на ім’я особи, інтерес якої порушено. У випадку, коли зацікавлена особа має охоронюваний законом інтерес на використання певного об’єкта права інтелектуальної власності, на який видано охоронний документ, вона може подати позов про скасування державної реєстрації та визнання патенту недійсним у випадку відсутності критеріїв охороноздатності і таким чином набути можливість використовувати певний результат.

23. Чинне вітчизняне цивільне законодавство запровадило плюралістичний підхід, а отже закріпило множину особистих немайнових прав, які у своїй сукупності складають систему, та, крім того, гарантують кожному право на захист свого особистого немайнового інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Охоронюваний законом інтерес як форма дозвільної поведінки охоплює значну частину особистої немайнової сфери, оскільки в силу своєї специфіки далеко не всі особисті немайнові інтереси можуть бути опосередковані суб’єктивним цивільним правом.

24. Охоронюваний законом особистий немайновий інтерес слугує системоутворюючим чинником по відношенню до закріплених особистих немайнових прав, адже окреслює їх внутрішню диференціацію та визначає перспективи закріплення нових особистих немайнових прав, а відтак і подальше вдосконалення їх системи в цілому.

25. В аспекті особистих немайнових прав при проведенні медико-біологічного експерименту необхідно брати до уваги дві складові: приватний інтерес досліджуваного пацієнта (добровольця) щодо здійснення своїх особистих немайнових прав та суспільний інтерес в отриманні нових наукових результатів та розвитку медичних технологій. Саме тому для правового обґрунтування проведення медичних дослідів необхідно встановити критерії, виходячи з яких вирішується питання про суперечність між суспільною зацікавленістю в новому науковому відкритті та інтересами індивіда, охороною його життя та здоров'я, якими є принцип пропорційності цілей і принцип мінімального ризику.

26. Комплекс проблем, які виникають при застосуванні посмертних репродуктивних програм, є надзвичайно широким та охоплює як немайнову (визначення походження від батьків, що померли на момент зачаття та/або народження дитини; присвоєння імені; виховання), так і майнову складову (інтерес такої дитини щодо спадкування майна після смерті біологічних батьків та/або їх родичів; утримання дитини тощо).

27. Належний захист охоронюваних законом інтересів у відносинах щодо здійснення особистих немайнових прав можливий лише шляхом встановлення балансу між конфліктуючими інтересами в кожному окремому випадку з урахуванням моральних засад суспільства, принципів розумності, добросовісності та справедливості.

Розділ V. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ У ВІДНОСНИХ (ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ) ПРАВОВІДНОСИНАХ

5.1. Захист інтересів у договірних правовідносинах

Безперечно, договір є одним із найстаріших та найпоширеніших інститутів приватного права, який виступає ефективним регулятором відносин, що виникають між конкретно визначеними особами. Він пронизує всі сфери суспільного життя і супроводжує людину в цивільному обороті. М. І. Брагінський та В. В. Вітрянський, звертаючи увагу на актуальність договору, як приклад, наводять думку А. Фульє, який зазначав, що «договір займає дев'ять десятих діючих кодексів, а колись йому будуть присвячені в кодексах усі статті від першої до останньої» [42, с. 6]. Основне значення договору, уважають учені, зводиться до регулювання в рамках закону поведінки людей шляхом указівки на межі їх можливої та належної поведінки, тобто на наслідки порушення відповідних вимог [42, с. 15].

Будь-який договір укладається з певною метою. Правова мета договору є елементом договору і його матеріальною підставою. При цьому шляхом укладання і виконання договору здійснюються певні інтереси осіб, для яких договір виступає засобом їх задоволення. Положення договору є мононормами, що поширюються на визначених осіб і являють собою співпадіння їхніх інтересів у здійсненні певних дій, переходу благ тощо. Таким чином, договір – це, з одного боку, завжди результат досягнення згоди щодо балансу інтересів, які прагнуть реалізувати сторони, а з іншого боку, гнучка правова конструкція реалізації охоронюваних законом інтересів, що відбиваються в конкретних правовідносинах.

Інтерес є свого роду регулятором поведінки. Регулятором виступає й договір. Але при цьому договір – форма вираження інтересу, засіб його реалізації. Він виступає практично ідеальною формою активності учасників

цивільного обігу, формою задоволення їх законних інтересів. Ключовий момент договору – це згода, узгодження інтересів сторін. Традиційно, у літературі відзначається, що в договорі знаходить своє відображення воля сторін, спрямована на досягнення певного, бажаного двома сторонами юридичного результату, що відбивається у виникненні, зміні або припиненні правовідносин (ще Д. І. Мейєр вважав, що договір являє собою домовленість двох або декількох осіб, яка породжує право на чужу дію, що має майновий інтерес [213, с. 156]. А Г. Ф. Шершеневич наводив визначення поняття договору, як «погодження волі двох або більше осіб, спрямоване на встановлення, зміну чи припинення юридичних відносин». При цьому вчений наголошував, що «сфера договору» виходить за межі зобов'язальних правовідносин [491, с. 68]). З цього приводу Б. Л. Хаскельберг писав, що будь-який договір – це взаємне погоджене волевиявлення, спрямоване на досягнення певного правового результату, суть якого – угода. Без і до досягнення такого погодженого вираження волі сторін не може бути ніякого договору – поіменованого та непоіменованого, одностороннє зобов'язуючого та взаємного, оплатного та безоплатного, консенсуального та реального [459, с. 157].

Проте правильнішим у цьому випадку було б говорити не про узгодження волі сторін, а про узгодження їхніх інтересів у формі волевиявлення. Як приклад можна навести договір перевезення пасажира, передбачений ч. 1 ст. 910 ЦК України, за яким одна сторона (перевізник) зобов'язується перевезти другу сторону (пасажира) до пункту призначення, а в разі здавання багажу – також доставити багаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання багажу, а пасажир зобов'язується сплатити встановлену суму за проїзд, а в разі здавання багажу – також за його провезення. У такому випадку існує баланс інтересів: одна сторона прагне потрапити в інше місце, друга сторона має вільний час, транспортний засіб і бажання заробити гроші. Задоволення інтересу однієї сторони (потрапити в інше місце) задовольняє інтерес другої сторони

(отримати матеріальну винагороду) у формі укладеного й виконаного належним чином договору перевезення. А значення договору полягає в тому, що він є підставою виникнення зобов'язання.

Реалізація й захист інтересу в договірних правовідносинах дуже добре прослідковується на стадіях укладання договору. Так, за загальним правилом договір уважається укладеним, коли сторонами в необхідній формі досягнута згода за всіма необхідними умовами. Саме цей момент є моментом укладення договору, тобто встановлення балансу інтересів осіб у формі волевиявлення. Інтерес першої особи відбивається в оферті – пропозиції укласти договір. Але це не просто запрошення до договору – це виявлене волевиявлення до укладання договору на певних умовах. Уже в цьому випадку прослідковується реалізація інтересу: по-перше, у встановленні, виникненні або зміні правовідносин; по-друге, на умовах, що влаштовують оферента, які б найкращим чином задовольнили його законний інтерес. Значення оферти полягає в тому, що вона активує цивільний обіг – запускає механізм його дії. Оферта є початковою стадією договору, що тягне за собою певні юридичні наслідки: обов'язок укласти договір на зазначених умовах, якщо відбудеться акцепт. Відмова від оферти ж можлива лише до її отримання другою стороною. Акцепт – прийняття пропозиції на запропонованих умовах – відображає реалізацію власного інтересу іншою стороною, яка або повністю погоджується з цими умовами, або відмовляється від них, відхиляючи оферту, або формує нову оферту, проявивши інтерес до укладання договору як такого, але змінюючи умови майбутнього договору й пропонуючи нові. Сторони в цьому випадку міняються місцями, і акцептант стає оферентом, а оферент – акцептантом до кінцевого узгодження інтересів і встановлення їхнього балансу, що ознаменується укладанням договору.

Реалізація інтересу на стадії виникнення договірних відносин може відбуватися також шляхом спонукання особи до укладення договору, що є можливим, як у силу закону (перемога в тендері, наявність попереднього договору тощо), так і в силу договору (закріплення в положеннях договору

можливості його пролонгації). При цьому слід ураховувати, що захист інтересів у таких випадках не повинен суперечити принципу свободи волевиявлення сторін щодо укладення договору та вибору контрагентів (ст. 627 ЦК України). Можливість встановлення обов'язку укласти договір повинна розглядатись, як виняток із загального правила, який може бути застосований лише у випадках, прямо передбачених законом, шляхом подання відповідного позову до суду.

Г. В. Мальцев зазначає, що «судовий позов є найвідомішою та найпоширенішою формою захисту суб’єктивних прав, він цілком може застосовуватися та є достатньо продуктивним по відношенню до законних інтересів. Щоб мати право на позов, особа повинна довести, що порушенню піддавалися саме її суб’єктивні права, її законні інтереси, а це, у свою чергу, вимагає чіткого визначення, які права та інтереси можуть бути захищені позовом» [201, с. 376]. Якщо особа вважає, що її суб’єктивні права або охоронювані законом інтереси порушені, або не бажає звертатися до державних органів або громадських організацій, або такі звернення були безрезультативними, вона може вдатися до найбільш ефективного та діючого способу захисту – звернутися до суду. Тож, звертаючись до суду з позовом, слід пересвідчитися, чи правильно обраний спосіб захисту інтересу та чи існують підстави для такого звернення. Наприклад, згідно ст. 16 ЦК України, кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. При цьому ЦК України, на відміну від ГК України, не містить такого способу захисту права, як спонукання до укладення договору. Хоча останній абзац ч. 2 ст. 16 ЦК України й визначає, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, установленим договором або законом (тобто перелік способів захисту фактично не є вичерпним). Більш детально це питання визначене в ГК України, ч. 2 ст. 20 якого визначає, що кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів, при цьому права та законні інтереси зазначених суб'єктів

захищаються шляхом установлення, зміни й припинення господарських правовідносин. На практиці спонукання до укладення договору може бути виражене в зобов’язанні орендарем орендодавця продовжити орендні відносини в разі спливу строку договору оренди землі. Так, відповідно до ст. 33 Закону України «Про оренду землі», по закінченні строку, на який було укладено договір оренди землі, орендар, що належно виконував обов'язки за умовами договору, має переважне право перед іншими особами на укладення договору оренди землі на новий строк [326]. Тобто в цьому випадку в разі наявності інтересу орендаря продовжити орендні відносини з орендодавцем він зобов'язаний повідомити про це орендодавця до спливу строку договору оренди землі у строк, установлений цим договором, але не пізніше, ніж за місяць до спливу строку договору оренди землі. При відмові орендодавця від продовження орендних відносин орендар має право подати позов до суду. Цікаво, що Вищий господарський суд України в листі від 30.11.2007 р. висловив у певній мірі протилежну позицію, наголосивши на тому, що ст. 33 Закону України «Про оренду землі» не передбачає автоматичного поновлення договору оренди земельної ділянки за відсутності заперечень з боку сторін, а лише визначає, що в цьому разі договір підлягає поновленню [240].

Слід зазначити, що реалізація й захист інтересів можливі не тільки на стадії виникнення договірних відносин, а і в подальшому, під час їх виконання. Так, окремі інтереси суб’єктів, «породжуючи договір» та будучи відображеними в положеннях діючого законодавства, перетворюються в права і обов’язки (що випливає із положень ч. 1 ст. 626 ЦК України, яка визначає договором домовленість двох або більше сторін, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків). Інші ж інтереси, прямо не виражені в діючому законодавстві в суб’єктивних правах, так і залишаються охоронюваними законом інтересами сторін, відбиваючись виключно в положеннях окремого договору, але при цьому отримавши певні гарантії захисту з боку держави. За теорією договірного права, умови

договору поділяються на істотні, звичайні й випадкові. Охоронювані законом інтереси захищаються нормою ч. 1 ст. 638 ЦК України, за якою договір уважається укладеним з моменту досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов договору в належній формі. При цьому істотними є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди. Частина 2 ст. 639 ЦК України встановлює, що якщо сторони домовились укласти договір в певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для такого виду договорів не вимагалася. Тож охоронювані законом інтереси сторін у договірних правовідносинах захищаються наданням їм статусу істотних умов або закріплення їх у відповідній договірній формі (як приклад можна навести зазначення у «звичайному» договорі положення про нотаріальне посвідчення як обов'язкової умови набуття його чинності).

Виходячи з того, що охоронюваним законом інтересам осіб притаманна плинність і вони можуть змінюватись залежно від об'єктивних і суб'єктивних обставин, законодавством передбачено порядок зміни й розірвання договору. Якщо договір не відповідає вимогам законодавства, він не припиняється, а вважається недійсним або неукладеним із подальшою реституцією (одно- чи двосторонньою, залежно від підстав визнання договору недійсним). При розірванні договору права й обов'язки сторін припиняються, оскільки зник інтерес у подальшій взаємодії сторін щодо спільного договірного зобов'язання. При зміні договору інтерес сторін продовжує існувати, але в модифікованому вигляді: у сторін змінюється або обсяг прав і обов'язків, ціна договору, або строки чи місце виконання договору тощо. Флагманом у цьому процесі виступає саме інтерес, з одного боку, як психологічний мотиватор поведінки осіб – інтерес у його суб'єктивному значенні, а з іншого боку, інтерес як незаборонене домагання певного блага – інтерес у його об'єктивному значенні. І в цьому випадку

категорія охоронюваного законом інтересу яскраво розкривається як універсальний правовий феномен, що одночасно і впливає на поведінку осіб, спонукаючи їх до певних дій відповідно до їхніх устремлінь, і, будучи за своєю суттю регулятором, здатен бути врегульованим нормами і положеннями права. Ми вже наводили на сторінках цього дослідження положення норми ч. 3 ст. 612 ЦК України, у якій зазначено, що якщо внаслідок прострочення боржника виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків (наприклад, договір поставки ялинок до Нового року або ненадання обіцяного по телефону номеру готелю тощо).

Захист майнових охоронюваних законом інтересів осіб при припиненні зобов'язань реалізується шляхом задоволення інтересів за волею суб'єктів цього зобов'язання через відступне, новацію або прощення боргу. Відступне передбачає собою заміну виконання, при новації існуюче зобов'язання замінюється зобов'язанням з іншим предметом або способом виконання, прощення боргу є безоплатним звільненням боржника від виконання обов'язку за зобов'язанням. Проте такі дії неприпустимі, коли вони порушують інтереси третіх осіб, скажімо, прощення боргу при банкрутстві.

Інтереси в реалізації договірних правовідносин можна впорядкувати, класифікуючи їх за тим, є вони оплатними чи безоплатними (інтерес полягає в наявності чи відсутності зустрічного задоволення), реальними чи консенсуальними (інтерес полягає у виникненні зобов'язання з моменту або досягнення згоди, зафіксованої в необхідній формі, або з моменту передачі майна, яке є об'єктом інтересу за договором), односторонніми чи багатосторонніми (інтерес полягає в тому, щоб одна сторона мала лише права, а друга – лише обов'язки, або в тому, щоб обидві сторони (декілька сторін) були наділені і правами, і обов'язками). Окремо треба сказати про реалізацію інтересів при укладанні договорів на користь третьої особи. Специфікою цих договорів є те, що задовольняються інтереси і осіб, які є

сторонами за договором, і тієї особи, що такою не являється, але отримує право вимоги виконання зобов'язання за договором.

Інтереси, що реалізуються в договірних правовідносинах, можна поділяти залежно від того, йдеться про: а) договори щодо переходу права власності на майно (купівля-продаж, дарування); б) договори щодо надання іншій особі права оплатного користування майном (найм); в) договори з надання послуг (управління майном); г) договори з виконання робіт (підряд); д) розрахункові договори; е) договори з перерозподілу ризику (страхування) тощо. У кожній із указаних груп реалізується інтерес, який може бути чітко закріпленим у суб'єктивному праві на вчинення конкретних дій або на майно, а також може реалізуватися інтерес, що суб'єктивним правом не опосередкований, але не суперечить закону і підходить під ознаки охоронюваного законом.

Стосовно «рівності» статусів сторін договору, звернімо увагу на недопустимість примітивного перенесення принципу юридичної рівності суб'єктів договірних відносин на процес реалізації охоронюваних законом інтересів. Оскільки суб'єктивне право – це право конкретної особи, тобто закріплена законом можливість діяти певним чином та вимагати певних дій (або утримуватися від них) від інших осіб, то суб'єкти правовідносин *ab initio* знаходяться в різних положеннях – управомоченому та зобов'язаному. Суб'єктивним правом управомоченого суб'єкта договірного зобов'язання встановлюється міра дозволеної поведінки для задоволення його інтересів. З іншого боку, міра дозволеної поведінки зобов'язаного суб'єкта визначена обов'язком, що за змістом правовідносин кореспондує суб'єктивному праву. Однак, на відміну від управомоченого суб'єкта, зобов'язана особа діє не у своїх інтересах, а в інтересах носія суб'єктивного права. Інтерес управомоченого суб'єкта правовідносин отримує законний захист разом із суб'єктивним правом, на яке він перетворився в процесі реалізації договірних мононорм.

Способи реалізації приватного інтересу в договірній сфері особа обирає самостійно, керуючись лише фактором законності інтересу та можливими варіантами його реалізації – оскільки незаконний інтерес, або незаконний спосіб його реалізації, виключають можливість правової охорони. Успіх у реалізації приватного охоронюваного законом інтересу підкріплюється відповідністю закону і наявністю відповідної юридичної ніші в механізмі правового регулювання. Властива охоронюваному законом інтересу регулятивна функція реалізується шляхом надання законної (легітимної) охорони інтересам, які відповідають основоположним критеріям розвитку соціуму, держави. На відміну від права, інтерес не має охоронної функції і впливає на відносини не активно, а реактивно, проектуючи свої трансформації у виникнення, зміну та припинення суспільних відносин. А договірна форма в даному випадку – це ідеальна форма реалізації охоронюваних законом інтересів, яка гармонійно поєднується із диспозитивним методом регулювання приватних відносин.

Частина 2 ст. 16 ЦК України визначає, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом. Таким чином, у договір вводяться міри оперативного впливу, які узгоджуються сторонами і тим самим отримують статус обов’язкових для сторін умов договору [159, с. 138]. ГК України передбачає настання оперативно-господарських санкцій за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин. Оперативно-господарські санкції – це заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. При цьому до суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором. У ст. 236 ГК України надається приблизний (невичерпний) перелік оперативно-господарських санкцій, залишаючи сторонам можливість

самостійно передбачити й інші санкції, що найбільше відповідатимуть їх інтересам. Кодексом же передбачено використання наступних видів оперативно-господарських санкцій: 1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною; 2) відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони; 3) відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт унаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо; 4) відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо); 5) установлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо; 6) відмова від установлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

У ЦК України міри оперативного впливу передбачені щодо кожного конкретного договору. І крім того, сторони вправі прописати й інші заходи, що найбільш відповідають їхнім інтересам. Так, підрозділ «Договірні зобов’язання» відкривають норми про договір купівлі-продажу. Охоронювані законом інтереси покупця в цьому інституті захищаються мірами оперативного впливу, зазначеними в: а) ст. 660 ЦК України, де вказано, що продавець повинен вступити у справу на стороні покупця, якщо третя особа на підставах, що виникли до продажу товару, подасть до покупця позов про витребування товару; б) ст. 665, у якій указано, що якщо продавець відмовився передати річ, визначену індивідуальними ознаками, покупець має право витребувати цю річ у продавця; в) ст. 666, якою передбачено порядок

передачі покупцю приналежностей товару та документів, що до нього відносяться, а в разі невиконання цього – можливості відмовитися від договору купівлі-продажу та повернути товар продавцю; г) ст. 670, що містить норму щодо кількості товару і можливості покупця вимагати ту кількість товару, якої не вистачає, відмовитися від переданого товару і його оплати, а якщо товар уже був оплачений – вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми; д) ст. 672 про асортимент товару, де зазначено, що при невідповідності асортименту переданого товару покупець може відмовитись від товару і його оплати або повернення грошової суми за вже сплачений товар, прийняти частину товару; е) статтями 673-681[1] про якість товару, нормами яких установлюється можливість покупця при невідповідній якості товару вимагати пропорційного зменшення ціни, безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк, відшкодування витрат на усунення недоліків товару, відмовитися від договору й вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми, вимагати заміни товару на такий самий товар або на аналогічний товар з числа наявних у продавця; є) ст. ст. 682–684 про комплектність товару, що вказують на підстави в разі некомплектності товару вимагати пропорційного зменшення ціни, доукомплектування товару в розумний строк, заміни некомплектного товару на комплектний, повернення сплаченої суми і можливості відмовитись від договору.

Таким чином, інтереси, фактично «породжуючи» договірні відносини, у майбутньому знаходять своє відображення та реалізуються як у правах та обов’язках їх сторін, так і в окремих, нормативно не визначених положеннях договору. Відособлено в цьому випадку постають інтереси третіх осіб, що не беруть участь у договірних відносинах, але інтереси яких можуть бути порушені, виходячи з предмету вказаних відносин. Захист інтересів таких осіб може відбуватися як під час виконання умов договору, так і після його припинення.

Як приклад реалізації таких інтересів корисно навести положення СК України щодо захисту інтересів членів сім’ї. Так, відповідно до ч. 4 ст. 65 СК

України, договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для іншого члена з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї. Для застосування вказаної норми необхідна наявність наступних ознак: укладення договору, стороною якого є один із членів подружжя (наприклад, при кредитному, іпотечному договорі); підтвердження його укладення в інтересах сім'ї; наявність згоди іншого члена подружжя на укладення вказаного договору. За наявності наведених ознак один із подружжя може «претендувати» не тільки на певну частку цивільно-правової відповідальності другого з подружжя, але й отримує право на майно, фінансові кошти на придбання якого фактично ним не залучались (у разі придбання квартири за рахунок коштів, одержаних одним із членів подружжя на підставі кредитного договору з банком, право власності на квартиру виникає в обох членів сім'ї, так як інший член подружжя, надаючи згоду на укладення кредитного договору, розумів можливість солідарної відповідальності в разі невиконання зобов'язань за вказаним договором, що підтверджується роз'ясненням Пленуму Верховного Суду України, наведеним у п. п. 23, 24 постанови від 21.12.2007 р. № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя») [296].

Як інший приклад реалізації та захисту інтересів третіх осіб після припинення договірних відносин доречно навести положення ст. 228 ЦК України, на яку часто посилаються фіскальні органи, уповноважені діяти в інтересах держави, при перевірці платників податків. Нагадаємо, що, відповідно до цієї норми, у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що свідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу в обох сторін і в разі виконання правочину обома сторонами в дохід держави за рішенням суду стягується все

одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. Схожі положення є і в ГК України, ст. 207 якого передбачає можливість визнання недійсними господарських зобов'язань у судовому порядку, а саме: коли господарські зобов'язання вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства. При цьому право органів державної податкової служби на подання до судів позовів до підприємств, установ, організацій та громадян про визнання угод недійсними і стягнення в дохід держави коштів, одержаних ними за такими угодами, чітко визначено п. 11 ч. 1 ст. 10 Закону України «Про державну податкову службу в Україні». У свою чергу, відповідно до ст. ст. 215, 216 ЦК України, вимоги про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

Аналізуючи категорію недійсності договору, слід звернути увагу на постанову Верховного Суду України від 11.07.2012 р. по справі № 6-63цс12 [272]. Відповідно до суті справи, що підлягала розгляду, відповідач звернувся до суду про визнання кредитного договору недійсним, зауважуючи, що, хоча він і вчинив правочин, однак коштів за кредитним договором не отримував. У вказаному позові було відмовлено, мотивуючи це тим, що посилання відповідача на неотримання коштів не є підставою для визнання кредитного договору недійсним, оскільки такий договір є укладеним з моменту досягнення його сторонами в письмовій формі згоди за всіма істотними умовами договору, а дії стосовно зняття грошей з рахунку стосуються його виконання, а не укладення, тоді як правове значення для вирішення питання про визнання кредитного договору недійсним має дотримання його сторонами вимог закону саме при його укладенні, а не виконанні. Таким

чином, суд прийшов до висновку, що в питанні дійсності кредитного договору вирішальним є дотримання закону на момент його укладення, а не безпосереднє виконання цього договору.

Розглядаючи договори, пов’язані із залученням фінансових активів і виконанням робіт, не можна оминути увагою акцесорні зобов’язання (від лат.: *accessione* – додаток), які, незважаючи на значне поширення в договірному праві, майже завжди йдуть пліч-о-пліч з указаними видами договорів. Акцесорні зобов’язання передбачені в гл. 49 ЦК України, і їх основною особливістю є неможливість існування без основного зобов’язання.

Правочин, із якого виникає акцесорне зобов’язання, також своєрідний. У його основі завжди лежить намір створити додаткову, зовнішню по відношенню до основного зобов’язання гарантію його виконання. Саме в досягненні цієї мети й полягає інтерес сторін. Назвемо цей особливий інтерес забезпечувальним. Саме його наявність і надає забезпечувальність зобов’язанням [84, с. 683]. Якщо ж зобов’язання зберігає цінність незалежно від його забезпечувальної функції, якщо з ним пов'язаний самостійний інтерес сторін, воно не може бути визнане забезпечувальним. В іншому випадку цей самостійний інтерес буде без будь-яких підстав позбавлений захисту при припиненні або недійсності основного зобов’язання [84, с. 684–685]. Таким чином, ми бачимо, що акцесорним зобов’язанням притаманний не самостійний, а залежний характер, що дуже добре прослідковується і при захисті інтересів. Як приклад можна навести ініціювання визнання недійсним договору поруки одним із учасників договору спільної діяльності в тому разі, коли уповноважена на ведення спільних справ особа уклала вказаний договір поруки без згоди інших учасників спільної діяльності. У цьому випадку, безперечно, порушуються інтереси учасників договору спільної діяльності, які в разі невиконання основного зобов’язання будуть солідарно відповідати перед кредитором боржника.

Слід зазначити, що з позовом про визнання правочину недійсним можуть звертатися й інші зацікавлені особи – батьки, законні представники неповнолітніх, недієздатних, обмежено дієздатних осіб, родичі осіб, які визнані безвісно відсутніми тощо. Законодавець за допомогою такого способу захисту відкриває можливості для захисту всіх теоретично можливих законних інтересів осіб. Відповідно до п. 15 Постанови пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. № 9, вимоги про визнання правочину недійсним на підставі ст. ст. 221–223 ЦК України можуть заявлятися як батьками (усиновлювачами), опікуном чи піклувальником, а також бабою й дідом (ч. 2 ст. 258 СК України), так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою неповнолітньою особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена, відповідно до ч. 2 ст. 29 ЦПК. Відповідно до вказаного роз'яснення, вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди повинні відмовляти в позові, що містить таку вимогу [297].

До того ж для захисту договірних інтересів осіб можна подавати позов про визнання правочину дійсним на підставі ч. 2 ст. 218 ЦК України. Положення вказаної норми визначають, що якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання письмової форми, укладений усно і одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання, такий правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним. При цьому суд може визнати правочин дійсним, якщо: а) відповідно до ч. 2 ст. 219 ЦК України, правочин відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від волі особи, або б) відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК України, сторони домовилися щодо всіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із

сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається. На вимогу заінтересованої особи в разі вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (неповнолітнього, особи, цивільна дієздатність якої обмежена, особи, над якою встановлено опіку та піклування, недієздатною особою), який не був схвалений її законним представником, але був учинений на користь зазначених осіб, суд може визнати такий правочин дійсним (ч. 1 ст. 222, ч. 1 ст. 223, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Для захисту договірних інтересів застосовуються зобов'язальні способи захисту майнових цивільних інтересів. Вони мають відносний характер, а їх об’єктом може бути будь-яке майно, включаючи не лише речі, визначені індивідуальними ознаками, а й інше майно, а також різні майнові права (права вимоги, користування тощо). До числа таких способів захисту відносяться позови, що як випливають з договірних та інших зобов’язань, так і спрямовані на визнання недійсними правочинів тощо.

Зобов'язальні і речово-правові способи захисту майнових цивільних інтересів різняться за: 1) юридичною природою (позовне або позасудове впровадження); 2) суб’єктним складом (захист може відбуватися як в інтересах сторін договору, так і в інтересах третіх, зацікавлених осіб); 3) предметом спору (для зобов’язальних способів предметом, як правило, є недійсність правочину, а для речових – наявність речових прав, крім того, зобов'язальні допускають грошову компенсацію); 4) строками позовної давності (наприклад, відповідно до ст. 258 ЦК України, строк позовної давності про стягнення неустойки, штрафу, про розірвання договору дарування, у зв’язку з перевезенням вантажу, пошти складає 1 рік, у свою чергу, для захисту речових прав застосовується загальна позовна давність).

При цьому захист інтересів у позовному провадженні може випливати як з договірних, так і з позадоговірних зобов’язань. Як приклад можна навести позови про відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням договорів (ст. 623 ЦК України); позови про

повернення речей, що надані в користування за договором (ст. 620 ЦК України); позови про відшкодування завданої шкоди (гл. 82 ЦК України); позови про повернення в натурі безпідставно отриманого майна (ст. 1213 ЦК України) тощо.

Окремо в позасудовому провадженні можна виділити виконавчий напис нотаріуса як один із засобів захисту інтересів у договірних відносинах. Так, ч. 1 ст. 87 Закону України «Про нотаріат» передбачає, що для стягнення грошових сум або витребування від боржника майна нотаріуси вчиняють виконавчі написи на документах, що встановлюють заборгованість. Відповідно до ст. 91 цього ж Закону, виконавчий напис може бути пред'явлено до примусового виконання протягом одного року з моменту його вчинення.

Указаний вид захисту інтересів має двоаспектний характер. По-перше, він спрямований на задоволення інтересу кредитора – в якнайшвидший термін забезпечити виконання зобов’язання боржником. По-друге, він повинен ураховувати інтереси та не порушувати права третіх осіб. Так, для здійснення виконавчого напису нотаріусом заявлена кредитором вимога, крім відповідності нормативній базі (Переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться в безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів, затвердженому Постановою КМУ від 29.06.1999 р. № 1172 [252]) та імперативно-визначеним строкам її заявлення, повинна дійсно відображати факти безспірності заборгованості боржника перед кредитором. Це враховує всі елементи існуючих правовідносин, надає підтвердження фактів порушення прав та інтересів, не суперечить інтересам третіх осіб. Наприклад, у разі звернення стягнення на квартиру, яка виступає предметом договору іпотеки, нотаріус повинен впевнитись у відсутності законних прав інших осіб на проживання та користування цим майном (членів подружжя, неповнолітніх дітей тощо). У разі одержання підтвердження наявності таких осіб питання вже вирішується тільки кредитором шляхом подання позову в судовому порядку.

5.2. Захист інтересів у деліктних зобов’язаннях

Делікт (від лат.: *delictum* – провина), як правопорушення, тобто незаконна дія, проступок, злочин, був відомий юриспруденції ще в Стародавньому Римі. З часом він знайшов своє відображення в багатьох правових системах світу. Як приклад можна навести визначення делікту в першому кодифікованому акті – кодексі Наполеона 1804 року, згідно якого протиправною визнавалась будь-яка дія, що завдала шкоду іншому (ст. 1382). Підкреслюючи відмінність між тогочасними та сучасними деліктними зобов’язаннями, І. О. Покровський зазначав, що «тоді вони переслідували іншу мету: з одного боку, відшкодування завданих збитків, а з іншого – деяке майнове покарання правопорушника; у тому майновому штрафі, яке тягло за собою правопорушення, дуже часто поєднувалася і винагорода за шкоду, і каральний штраф у власному розумінні… поступово ця друга, каральна, функція відпала (перейшовши до кримінального права), і для цивільного права залишилося лише завдання першого роду – організація відшкодування завданих збитків» [261, с. 276]. При цьому цікавим є той факт, що «деліктне право України, знаючи поняття генерального делікту, у своїх загальних витоках має норми цивільного права Франції. Положення французького деліктного права, які самі по собі базуються на рецепції римського права, враховувалися при розробці Цивільного уложення Російської імперії, цивільних кодексів УРСР та сучасного українського цивільного кодексу» [160, с. 10].

Розглядаючи категорію деліктних зобов’язань слід зазначити, що спочатку виникли не договірні відносини, як це може здатися на перший погляд, а зобов'язання, пов'язані з правопорушеннями. Зазначене обумовлено тим, «що в найдавніші часи державна влада взагалі не втручалася у відносини приватних осіб – реагувати на порушення інтересів мали самі потерпілі» [261, с. 281]. Так, спочатку з’явилися позадоговірні зобов’язання як реакція суспільства на порушення сформованих норм, а вже потім почала

поступово розвиватися система договірних відносин. І для категорії інтересу з плином часу також характерна зміна його змісту. Як було зазначено при розгляді історії розвитку категорії інтересу, у римському праві під інтересом розумілися саме збитки – фактично, той інтерес, що втратила потерпіла особа. На сьогодні однозначно охоронюваним законом інтересом, частково опосередкованим суб'єктивним правом, можна назвати упущену вигоду.

Традиційно, під деліктною відповідальністю розуміється заснований на імперативних нормах цивільного права обов'язок правопорушника нести тягар осудження його поведінки, з одного боку, і майнових й особистих позбавлень (рос.: лишений) примусового характеру, з іншого, з метою поновлення порушених абсолютних правовідносин або майнового стану потерпілого при наявності визначених законом підстав [36, с. 21]. На цей час так званий генеральний або загальний делікт, тобто загальний обов'язок відновити майновий стан потерпілої сторони, є закріпленим у ч. 1 ст. 1166 ЦК України, згідно якої майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. «Підставою деліктної відповідальності є протиправне, шкідливе, винне діяння заподіювача шкоди (цивільне правопорушення)» [472, с. 784]. Хоча є й інша точка зору, за якою підставою для виникнення деліктної відповідальності є не саме правопорушення, а факт спричинення шкоди (а умови, необхідні для визнання факту правопорушення, мають бути встановлені у випадку застосування заходів відповідальності) [428]. Правомірність чи неправомірність дій порушника, його вина є вже обставинами факультативними, які можуть мати юридичне значення, а можуть і не мати такого [141, с. 44]. Сучасна юридична наука деліктом, а точніше, деліктною відповідальністю, називає позадоговірну відповідальність за цивільним правом, пов'язану із завданням майнової і немайнової (моральної) шкоди внаслідок цивільного правопорушення (делікту) [500, с. 55].

О. С. Іоффе зазначав, що «позадоговірна відповідальність здійснюється шляхом встановлення між сторонами особливої обставини – по відшкодуванню завданої шкоди… Навпаки, договірна відповідальність особливих обставин не породжує і здійснюється шляхом приєднання до існуючого між сторонами зобов'язання нового зобов'язання порушника (з відшкодування збитків, сплати штрафів тощо)» [131, с. 231]. Незважаючи на те, що деліктні зобов'язання, як і зобов'язання з безпідставного збагачення, можуть виникати у зв'язку з договором, підставою для застосування відповідальності все ж є не порушення договірних зобов'язань, а відповідний факт завдання шкоди або безпідставного отримання чи зберігання чужого майна [42, с. 503].

Деліктні відносини виникають не з волі їх учасників, а навпаки – проти такої волі, в силу вказаних у законі юридичних фактів, із неправомірних дій учасників. Аналізуючи деліктні зобов'язання, можна побачити, що на першому плані їх реалізації постає право вимоги відшкодування завданої шкоди. Зазначене випливає із самого визначення деліктних зобов'язань – позадоговірних зобов'язань, у яких одна особа (боржник), що протиправно і винно заподіяла шкоду іншій особі (кредитору), зобов'язана її відшкодувати, а особа, право якої порушене, має право вимагати відшкодування завданої шкоди в повному обсязі. Отже, деліктні правовідносини виникають на підставі збитків. Під збитками закон розуміє реальні збитки – втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права, а також упущену вигоду – доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (ст. 22 ЦК України). У літературі вже усталене більш широке розуміння збитків як підстави настання деліктної відповідальності – це несприятливі для суб'єкта цивільного права майнові або немайнові наслідки, що виникли в результаті пошкодження або знищення належного йому майна, а також у результаті спричинення каліцтва або смерті фізичної особи [428].

При застосуванні доктринального розуміння збитків можна відійти від строгої прив'язки до порушення суб'єктивних прав, на яку вказує закон, і, керуючись духом права, а не нормою законодавства, говорити про порушення охоронюваних законом інтересів, їх «утискання», спричинене виникненням деліктного правовідношення. У цьому ж ракурсі розмірковує і Т. С. Ківалова, зазначаючи, що «протиправність в цивільному праві (і зокрема при завданні шкоди особистості) ... відрізняється від її розуміння в інших галузях права тим, що має місце не лише порушення законів, але й суб'єктивних майнових інтересів потерпілої особи» [141, с. 18], і далі: «… під майновою шкодою розуміється будь-яке зменшення або знищення майнового суб'єктивного права, охоронюваного законом інтересу чи майнового блага, що спричиняє втрати у потерпілого» [141, с. 166]. При визначенні делікту дослідниця також звертає увагу на завдання шкоди не лише цивільним правам, а й охоронюваним законом інтересам учасників цивільних правовідносин [141, с. 219]. Тож, на її думку, об'єктом правопорушення є в тому числі й законні інтереси учасників цивільних правовідносин [141, с. 221].

Зобов'язання із завдання шкоди виникають у результаті порушення прав, що мають абсолютний характер – майнових прав (права власності) або особистих нематеріальних благ (життя, здоров'я, честь). Проте зазначене зобов'язання має відносний характер, оскільки в ньому вже безпосередньо визначені носій права (кредитор) та носій обов'язку (боржник) [472, с. 780]. У деліктних зобов'язаннях потерпілий набуває права вимоги відшкодування збитків. Такому праву відповідає обов'язок кредитора відшкодувати завдану шкоду. Тобто в цьому випадку можна говорити про реалізацію зобов'язально-правових засобів захисту абсолютних прав. При цьому метою деліктних зобов'язань є виключно охорона прав суб'єктів цивільних відносин шляхом установлення імперативного обов'язку щодо відновлення майнового стану потерпілого. У потерпілого існує лише суб'єктивне право, але не обов'язок. Тому реалізація такого права залежить від його інтересу вимагати

або не вимагати відшкодування шкоди. Авжеж, тут можна говорити і про волю суб'єкта, однак ним все ж рухає інтерес – відреагувати на порушення свого права, отримати чи не отримати певне благо, оцінити моральну шкоду тощо. Крім того, у цьому випадку співвідношення балансу інтересів особи, яка зазнала майнових і немайнових втрат, та інтересів забезпечення правопорядку, першочерговою постає компенсаційна, правопоновлювальна функція, каральна функція ж відходить на другий план. Таким чином, ми спостерігаємо вагомий вплив інтересів при реалізації деліктних зобов'язань.

Слід зазначити, що диспозитивні засади цивільно-правового регулювання в цьому випадку виявляються в тому, що потерпілий використовує своє право вимоги на свій розсуд: він може пред'явити або не пред'явити вимогу про відшкодування збитків заподіювачу шкоди. Інша справа щодо суб'єктивного обов'язку заподіювача. Такий обов'язок у будь-якому випадку є активним, тобто спрямованим на відшкодування завданої шкоди. Цей обов'язок істотно відрізняється від обов'язків, що виникають унаслідок правомірних дій, зокрема укладення договору. Останні обов'язкові, але не примусові, тоді як обов'язок заподіювача за своєю природою і сутністю є примусовим і виступає елементом юридичного змісту цивільно-правового примусу [43, с. 45]. При врегулюванні здійснення соціальної можливості потерпілого (здійсненні його суб'єктивного права) неважко віднайти риси методу цивільно-правової регламентації. Суб'єктивне право потерпілого має однобічно дозвільний характер [468, с. 607].

Д. В. Боброва, аналізуючи причинно-наслідковий зв'язок у деліктних правовідносинах, писала: «Реальна можливість означає наявність низки необхідних умов реалізації (перетворення на дійсність) цього явища. У межах цих умов дійсність стає необхідністю. Абстрактна чи формальна можливість, відбиваючи відсутність певних обставин, що породжують певне явище, пов'язана з дійсністю цього явища випадковим зв'язком, оскільки і при її відсутності деяка реальна можливість цього явища перетворила його на дійсність. Звідси випливає, що категорія можливості і дійсності органічно

пов’язані із категоріями необхідності й випадковості. Перехід можливостей (реальних, абстрактних) у дійсність – це процес, що по відношенню до реальної можливості і дійсності є необхідним, а по відношенню до абстрактної можливості і дійсності – випадковим» [36, с. 35]. На захист охоронюваних законом інтересів нормативно закріплені правила про регрес (ст. 1191 ЦК України) – право зворотної вимоги до винної особи, за яким особа, що відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, може звернутися до винної особи за поверненням виплаченого відшкодування.

Згідно ст. 1171 ЦК України, шкода, завдана особі у зв’язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за певних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Але при цьому особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред’явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. При спричиненні шкоди в стані крайньої необхідності охоронювані законом інтереси порушника полягають у можливості притягнення третьої особи до регресної майнової відповідальності. Що стосується третьої особи, в інтересах якої діяв заподіювач шкоди, то в цьому випадку третя особа є особою заінтересованою, оскільки вона безперечно зазнала б збитків (або інших несприятливих наслідків), якщо хтось не усунув би небезпеку. Покладення виконання деліктного зобов’язання на третю особу в порядку ст. 528 ЦК України може відбуватися як на захист охоронюваних законом інтересів потерпілого, так і інтересів деліквента.

Перспективними в плані юридичної техніки є норми щодо захисту прав і інтересів осіб усуненням загрози життю, здоров’ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (ст. ст. 1163–1165 ЦК України). При існуванні загрози негативні наслідки можуть настати, а можуть і не настати, суб’єктивні права можуть бути порушені, а можуть бути і не порушені, але небезпека такого настання існує. Отже, самим фактом існування загрози

життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи порушуються охоронювані законом інтереси осіб. При цьому доцільно розвинути положення про захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів при загрозі виникнення небезпеки в майбутньому (наприклад, на початку будування заводу, що переробляє шкідливі речовини біля житлового кварталу, загроза небезпеки виникне тільки тоді, коли почне працювати це підприємство). У такому випадку йдеться про майбутню діяльність очікуваного заподіювача шкоди, що реально загрожує настати в майбутньому.

Ще один напрямок захисту охоронюваних законом інтересів осіб у деліктних правовідносинах – це збільшення або зменшення розміру відшкодування шкоди. Так, судом може бути зменшений розмір відшкодування шкоди залежно від матеріального стану порушника, ступеня його вини й вини потерпілого (ч. ч. 2, 4 ст. 1193 ЦК України), при відновленні працездатності потерпілого або зростанні працездатності (ст. 1204 ЦК України). Розмір відшкодування шкоди може бути збільшений для захисту охоронюваних законом інтересів потерпілого, якщо рівень його працездатності суттєво знизився порівняно з тим, який був на момент вирішення питання про відшкодування шкоди (ст. 1203 ЦК України), а також у зв'язку із підвищенням вартості життя і збільшенням розміру мінімальної заробітної плати.

Захист охоронюваних законом інтересів шляхом дострокового виконання деліктного зобов'язання, як правило, є неможливим, виключення становить ситуація, коли передбачені періодичні платежі за зобов'язаннями з відшкодування шкоди, спричиненого каліцтвом, пошкодженням здоров'я, смертю (ст. 1202 ЦК України) або за тими ж підставами в разі ліквідації юридичної особи, що має компенсувати завдану шкоду (ст. 1205 ЦК України).

Також однією із форм забезпечення інтересів у деліктних зобов'язаннях є відшкодування шкоди особою, яка застрахувала свою

цивільну відповідальність (ст. 1194 ЦК України). Указані зобов’язання не слід плутати із зобов’язаннями страхування цивільної відповідальності на випадок завдання шкоди (ст. 980 ЦК України). Дійсно, в обох видах зобов’язань ключовим елементом виступає страховий інтерес. Страхування в чомусь виконує функції деліктного права, оскільки система страхування спрямована в кінцевому підсумку на перерозподіл збитків.

Згідно ст. 1 Закону України «Про страхування», страхуванням є вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів [333]. При цьому, згідно ст. 4 вказаного закону, предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси, що не суперечать закону і пов'язані: з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням (особисте страхування); із володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування); із відшкодуванням страхувальником завданої ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, завданої юридичній особі (страхування відповідальності).

«Необхідною передумовою виникнення зобов’язань по страхуванню, що виступає в якості одного з його конститутивних елементів, є страховий інтерес… Страховий інтерес у зобов’язаннях по страхуванню має універсальне значення: його наявність необхідна як для майнового, так і для особистого страхування. Страховий інтерес, таким чином, отримує якість наріжного принципу, на якому базується страхове зобов’язання, що забезпечує єдність цивільно-правового інституту страхування» [82, с. 326].

Страховий інтерес за формою є суспільними відносинами, змістом яких є притязання страхувальника (вигодонабувача або застрахованої особи), що має суспільний характер, основане на страховому титулі отримати при

настанні страхового випадку право на виплату страхового відшкодування (суми), що заповнює майнову шкоду страхувальника [217, с. 108].

Таким чином, страховий інтерес, по-перше, є інтересом що визначає притязання осіб (страховика, вигодонабувача, застрахованої особи) в отриманні коштів для компенсації (забезпечення) можливих втрат при настанні несприятливих наслідків, пов'язаних із приналежними йому матеріальними цінностями або нематеріальними благами. По-друге, страховий інтерес складає необхідну передумову, елемент будь-якого зобов'язання зі страхування. По-третє, страховий інтерес повинен відповідати певним вимогам (умовам): бути суб'єктивним, майновим, правомірним за своїм змістом та спиратися на юридично значиму підставу (титул). По-четверте, у зобов'язаннях із майнового страхування страховий інтерес являє собою максимально можливий розмір (межу, ліміт) страхового відшкодування, наданого страховиком страхувальнику [82, с. 328].

Сенс відшкодування шкоди полягає в тому, що в його результаті майно кредитора повинне залишитися в тому стані, у якому воно знаходилось би у випадку ненастання події, яка стала причиною збитків. Категорія збитків у такому разі являє собою грошову величину майнових втрат, а категорія страхового інтересу – відношення страхувальника, сутністю якого є соціальна потреба, що має своїм предметом майно, яке зазнало шкоди (збитку) у результаті дії страхового випадку. Для покриття такого збитку необхідне його визначення в грошовій величині, тобто вимагається встановлення розміру збитків. Відповідно збитки як грошовий вираз майнової шкоди виходять за межі інтересу і відносяться не до нього, а до об'єкта інтересу – майна [82, с. 122].

Якщо ж звернутися до відшкодування шкоди особою, яка застрахувала свою цивільну відповідальність, то, відповідно до ст. 1194 ЦК України, особа, що застрахувала свою цивільну відповідальність, у разі недостатності страхової виплати (страхового відшкодування) для повного відшкодування завданої нею шкоди зобов'язана сплатити потерпілому

різницю між фактичним розміром шкоди і страховою виплатою (страховим відшкодуванням).

Правила ст. 1194 ЦК України застосовуються у випадку, коли особа застрахувала ризик своєї цивільної відповідальності за добровільним або обов'язковим страхуванням на користь третьої особи. Таким чином, указана норма не поширюється на загальні випадки укладення договорів страхування майна, особистого страхування тощо.

Тобто, відповідно до положень указаної норми, оскільки страхове відшкодування – це виплата, яка здійснюється страховиком у межах страхової суми, а страхова сума – це максимально можливий розмір виплати по страхуванню (ст. 9 Закону України «Про страхування»), страхового відшкодування може бути недостатньо для покриття всіх збитків потерпілої особи. У такому випадку потерпілий управі звернутися безпосередньо до страхувальника (заподіювача шкоди, відповідальної особи) з вимогою про відшкодування різниці між фактичним розміром шкоди та страховою виплатою (страховим відшкодуванням). Отже, з метою захисту інтересів потерпілого на страхувальника покладається додаткова деліктна відповідальність.

Так, розглядаючи суб’єктів деліктних зобов’язань, слід зазначити, що кредитором може бути будь-яка особа (дієздатна, недієздатна, громадянин, особа без громадянства тощо). Боржником же може виступати як особа, що безпосередньо заподіяла шкоду, так і особа, що відповідає за поведінку заподіювача (юридична особа за шкоду, завдану працівником, або, наприклад, батьки (усиновителі) за шкоду, завдану малолітньою особою). Тож за загальним правилом особа, на користь якої здійснено страхування (потерпілий), не має права звернутися безпосередньо до страхувальника. Вимога про відшкодування шкоди пред'являється до страховика. У свою чергу, ст. 1194 ЦК України з метою захисту прав потерпілого встановлює додаткову (субсидіарну) відповідальність страхувальника.

У цьому випадку доречно також процитувати Роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди» від 01.04.1994 р. № 02-5/215, згідно якого зазначена норма має на меті забезпечення принципу повного відшкодування завданої шкоди потерпілому, якщо сума виплаченого страхового відшкодування є недостатньою, а не звільнення від відповідальності винної особи [375].

Як приклад судової практики захисту охоронюваних законом інтересів можна навести наступний. Верховний Суд України ухвалою від 11.03.2009 р. [53] скасував рішення Кіровського районного суду м. Донецька від 18.04.2007 р. та рішення Апеляційного суду Донецької області від 26.06.2007 р. у справі за позовом І. до Н. та ЗАТ «Страхова група «ТАС» про стягнення матеріальної та моральної шкоди і в зустрічному позові Н. до зазначеного товариства про стягнення страхового відшкодування, моральної шкоди, пені та судових витрат. У результаті ДТП, яка сталася з вини відповідача Н., автомобілі останньої та позивача отримали механічні пошкодження. Страхова компанія прийняті на себе зобов'язання за договором добровільного страхування наземного транспорту та договором обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності не виконала. Суд першої інстанції позовні вимоги І. задовольнив у повному обсязі та постановив стягнути на його користь зі страхової компанії матеріальну шкоду в розмірі 20 тис. 506 грн 97 коп. та грошову компенсацію в рахунок відшкодування моральної шкоди – 10 тис. грн. Зустрічний позов Н. суд задовольнив частково і постановив стягнути на її користь зі страхової компанії страхове відшкодування в розмірі 19 тис. 942 грн 46 коп., пеню в розмірі 40 тис. 854 грн, збитки від інфляції – 3 тис. 433 грн, три проценти річних у розмірі 1 тис. 125 грн 42 коп. та грошову компенсацію в рахунок відшкодування моральної шкоди в розмірі 15 тис. грн. Апеляційний суд своїм рішенням рішення місцевого суду в частині стягнення грошової компенсації в рахунок відшкодування моральної шкоди на користь І.

скасував і в задоволенні цієї частини вимог останньому відмовив. Верховний Суд України, скасовуючи судові рішення, виходив із того, що, відповідно до умов договору добровільного страхування наземного транспорту, укладеного між Н. та страховою компанією, страхування здійснюється з урахуванням коефіцієнта експлуатаційного зношення транспортного засобу.

Згідно із роз'ясненнями, що містяться в постанові Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди», при стягненні на користь потерпілого вартості пошкодженого майна враховується зношеність пошкодженого майна [331]. Розрахунок зношеності проводиться відповідно до Методики товарознавчої експертизи та оцінки дорожніх транспортних засобів, затвердженої наказом Міністерства юстиції України та Фондом державного майна України від 24.11.2003 р. № 142/5/2092 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 24.11.2003 р. за № 1074/8395) [215]. Крім того, згідно з Положенням про порядок та умови проведення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28.09.1996 р. № 1175, що діяло на момент розгляду справи, страхувальником відшкодовується третій особі завдана внаслідок пошкодження транспортного засобу саме пряма шкода, у якій ураховується вартість пошкоджених деталей транспортного засобу на момент ДТП, з урахуванням фізичного зношення транспортного засобу, а не вартість нових деталей [292]. Суди зазначені вимоги не врахували, що стало підставою для скасування судових рішень і направленням справи на новий судовий розгляд до суду першої інстанції.

Інтереси в деліктних зобов’язаннях виникають також при реалізації господарських відносин учасників договору про спільну діяльність, що обумовлено неналежним здійсненням представництва інтересів учасників простого товариства особою, якій доручено ведення спільних справ. Ідеться про правовідносини, які знаходяться не в площині договірних правовідносин

учасників, а при перевищенні повноважень управомоченою особою. Так, «товариш, якому доручено ведення загальних справ товариства, зобов’язаний діяти в спільних інтересах добросовісно та розумно. За неналежне виконання обов’язків із ведення справ його також можна притягти до відповідальності у вигляді відшкодування збитків, завданих спільному майну або окремим учасникам товариства» [82, с. 566].

Стаття 1130 ЦК України передбачає, що за договором про спільну діяльність сторони (учасники) зобов'язуються спільно діяти без створення юридичної особи для досягнення певної мети, що не суперечить закону. Відповідно до ч. 1 ст. 1135 цього ж кодексу, під час ведення спільних справ кожний учасник має право діяти від імені всіх учасників, якщо договором простого товариства не встановлено, що ведення справ здійснюється окремими учасниками або спільно всіма учасниками договору простого товариства. А частина 4 цієї статті передбачає, що учасник, який учинив від імені всіх учасників правочин, стосовно якого його право на ведення спільних справ учасників було обмежене, або вчинив в інтересах усіх учасників правочин від свого імені, може вимагати відшкодування здійснених ним за свій рахунок витрат, якщо вчинення цього правочину було необхідним в інтересах усіх учасників. Учасники, яким унаслідок таких правочинів було завдано збитків, мають право вимагати їх відшкодування.

Слід зазначити, що положення ч. 4 ст. 1135 ЦК України мають застосовуватися виключно при вирішенні питання щодо компенсації учасником, яким укладено від імені всіх учасників правочин, за яким його право було обмежено, іншим учасникам понесених ними збитків. Подання позову щодо розірвання договору про спільну діяльність у зв’язку з істотним порушенням умов договору, наслідком чого, наприклад, є позбавлення другої сторони значною мірою того, на що вона розраховувала при укладенні договору, не відповідають вимогам указаної норми.

Варто погодитись із Я. М. Шевченко, що процес розвитку засобів захисту й інститутів відповідальності слід розглядати в їх русі й розвитку

[488, с. 9]. Така динаміка природно притаманна охоронюваним законом інтересам, їх виникненню, реалізації шляхом задоволення, перетворення на інші інтереси та подальшої модифікації. Таким чином, охоронювані законом інтереси – це дозвоління, притязання, пронизані духом диспозитивності, які в деліктних правовідносинах народжені й розвиваються за умови «спрацювання» імперативних норм. Деліктна відповідальність – це відповідальність за порушення правових заборон, а законний інтерес є неконкретизованим у законодавстві дозволом. Така специфічна дихотомія «заборона – дозвіл» виступає запорукою гармонійного, збалансованого розвитку цивільного права.

5.3. Захист інтересів в інших недоговірних зобов'язаннях

Як ми вже зазначали, інститут недоговірних зобов'язань у сучасній цивілістиці є дуже поширеним та багатогранним явищем. При цьому, крім зобов'язань, пов'язаних із деліктами, указаний інститут включає в себе також такі зобов'язання, як: кондикційні; з учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення; із публічної обіцянки винагороди; зобов'язання з рятування життя і здоров'я фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи; створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи.

Загалом, наведені види зобов'язань, крім їх об'єднання недоговірним критерієм, у деяких випадках виступають взаємопов'язаними один з одним. Є. О. Суханов у цьому випадку наводить наступний приклад: «Коли особа, помилково вважаючи, що сусід, який знаходиться в лікарні, винен третій особі певну суму грошей, і виплачує її, то зазначена сума в подальшому може бути витребувана від отримувача в якості безпідставного збагачення» [82, с. 702–703]. Таким чином, ми бачимо, що безпідставне набуття майна може виникнути також і внаслідок дій у чужому інтересі. З цього приводу В. М. Зубар пише, що «у системі недоговірних зобов'язань найближчим до

інституту із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в римському праві знаходився інститут ведення чужих справ без доручення. Для розуміння сутності *«condictio indebiti»* в системі римського приватного права необхідно розглянути його у співвідношенні з інститутом ведення чужих справ без доручення» [125, с. 41–43].

Порівнюючи кондикційні зобов'язання з деліктними, науковці відзначають, що «різниця між зобов'язаннями із завдання шкоди та із безпідставного набуття майна полягає у підставах їхнього виникнення. Підставою виникнення зобов'язання із завдання шкоди є делікт (правопорушення). Безпідставність же набуття майна спирається на різноманітні факти, в тому числі і на правомірні (вчинки), події, поведінку тварин тощо. У зв'язку з цим, за винятком випадків, передбачених законом, зобов'язання з завдання шкоди виникають тільки з вини заподіювача шкоди» [469, с. 798].

Зважаючи на вищевикладене та у зв'язку з тим, що вказані зобов'язання мають спільне правове підґрунтя, аналіз інтересів, що виникають при їх реалізації, буде для зручності описаний нами в цьому підрозділі.

Захист інтересів у кондикційних зобов'язаннях

Кондикційні зобов'язання (від лат.: *condictio* – отримання) входять у систему недоговірних зобов'язань і посідають у ній одне з ключових місць. «Це пов'язано з тим, що інститут набуття, збереження майна без достатньої правової підстави поширюється на інші інститути цивільного права, а вимоги із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави можуть служити універсальним, а інколи додатковим способом захисту практично будь-яких порушених майнових прав учасників цивільних правовідносин» [31, с. 6]. Кондикційні зобов'язання дуже часто «співпрацюють» з іншими видами зобов'язань. У такому разі кондикційні зобов'язання втрачають самостійне значення і виступають фактично в ролі «зобов'язання-супутника», субсидіарного зобов'язання [110, с. 18]. На відміну від

договірних зобов’язань, ці зобов’язання переслідують мету захищати майнові права та інтереси громадян і організацій шляхом поновлення попереднього становища. Наприклад, навіть договір страхування, що переслідує в першу чергу охоронну мету, має й інші цілі: проведення страховими компаніями профілактичних заходів, забезпечення громадянина на випадок доживання тощо [30, с. 52].

Специфіку кондикційних зобов’язань визначає те, що вони носять суто майновий характер. Зазначене стосується не тільки майна, але й майнових прав. «Цільове призначення грошових кондикційних зобов’язань визначається необхідністю захисту інтересів потерпілого, поновленням майнової сфери особи, за рахунок якої інша особа збагатилася. У зобов’язаннях унаслідок безпідставного грошового збагачення обов’язок боржника (набувача) зводиться до повернення кредитору (потерпілому) безпідставно набутих (ситуація з повторною оплатою поставлених товарів) або збережених (невитрачених боржником власних коштів за рахунок кредитора) грошових коштів» [443, с. 42].

Відносини з безпідставного набуття або збереження майна мають широку сферу застосування. Вони являють собою універсальний інститут захисту цивільних прав і (якщо інше не передбачено ЦК України, іншими законами або іншими правовими актами і не випливає із сутності відповідних відносин) застосовуються до всіх вимог щодо повернення безпідставно набутого майна незалежно від підстав його виникнення. Ці відносини межують із вимогами про повернення виконаного за недійсним правочином, а також за неукладеним договором; вимогами про витребування майна власником із чужого незаконного володіння тощо [469, с. 799]. Зобов’язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави можуть виникати з найрізноманітніших юридичних фактів, які породжують цивільно-правові наслідки. Ці зобов’язання займають у системі недоговірних зобов’язань цілком самостійне місце, нерідко супроводжують зобов’язання, що виникають з інших підстав і мають іншу юридичну природу [110, с. 18].

Зобов’язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, на думку О. О. Отраднової, це зобов’язання, підставами виникнення яких можуть бути як правомірні, так і неправомірні дії, а також події, що дозволяє вважати їх самостійним недоговірним інститутом, який слугує захисту права власності та інших прав суб’єктів цивільних відносин [244, с. 158]. І. Е. Берестова зазначає, що специфіка інституту набуття, збереження майна без достатньої правової підстави полягає в його поширенні на всі інститути зобов’язального права. Визнання правочину недійсним і повернення всього отриманого за ним не завжди задовольняє інтереси контрагента [30, с. 3].

При цьому застосування кондикційних зобов’язань має дуже значну історію, що починає відлік ще з часів Стародавнього Риму. Це обумовлено тим що в «найдавніші часи державна влада не втручалася в конфлікти між приватними особами: реагування на правопорушення було справою самого потерпілого, який сам забезпечував свої права, турбувався про їхній захист та їхню реалізацію тощо. Так виникли поняття помсти та відповідальності. Згодом прийшли до висновку, що помста може бути усунута шляхом угоди між правопорушником і потерпілим через те, що порушник сплатить певну компенсацію» [30, с. 12].

Сучасне правове регулювання кондикційних зобов’язань передбачене гл. 83 ЦК України. Відповідно до ст. 1212 указаного кодексу, особа, яка набула майно або зберегла його в себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно й тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала. Указана глава передбачає можливість виникнення недоговірних зобов’язань (які інколи називають кондикційними зобов’язаннями або безпідставним збагаченням) двох різновидів: унаслідок безпідставного набуття майна за рахунок іншої особи; унаслідок безпідставного збереження майна за рахунок іншої особи [472, с. 810].

Аналізуючи сучасний стан цивілістичної науки, присвяченої безпідставному збагаченню, В. С. Гербутов зазначає, що «жодна з існуючих теорій не може охопити всі існуючі випадки безпідставного збагачення. При цьому головну проблему складає саме ознака безпідставності. І в доктрині і на практиці поняття безпідставного збагачення стійко асоціюється з низкою класичних ситуацій, у відношенні яких прийнято вважати, що збагачення виникає безпідставно, хоча критерій безпідставності не виявляється прозорим. Поширення ж кондикційних позовів на інші, не класичні ситуації, які тим не менше потребують правового втручання, породжують ще більший відрив від теорії, якщо, звичайно, намагатися пояснити застосування до них кондикції будь-якою теоретичною моделлю. Усе це ставить питання щодо послідовності застосування загального позову з безпідставного збагачення [75, с. 313].

Розглядаючи специфіку кондикційних зобов'язань, не можна відносити їх виключно до сфери абсолютних або відносних правовідносин. «Специфіка абсолютних правовідносин полягає в тому, що в них правам правомочної особи протистоїть обов'язок усіх третіх осіб утримуватися від вчинення дій, що порушують її майнові інтереси» [304, с. 17]. Д. В. Боброва зазначала, що недоговірні зобов'язання є не тільки результатом правопорушень, тобто охоронюваними правовідносинами. Вони можуть бути регулятивними, коли такі зобов'язання не пов'язані з порушенням суб'єктивних прав [35, с. 93].

Таким чином, набуття, збереження майна без достатньої правової підстави може випливати з порушення як абсолютних прав, так прав і обов'язків, установлених договором, тобто у сфері відносних правовідносин [24, с. 17; 370, с. 38]. Обидва види зобов'язань направлені на захист майнових відносин громадян, організацій та держави взагалі. У той же час за підставами свого виникнення ці зобов'язання відрізняються одне від одного: договірні зобов'язання виникають на підставі договірних відносин,

зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави виникають на підставі недоговірних зобов'язань [30, с. 146].

Метою кондикційних зобов'язань виступає дотримання сторонами одного з ключових принципів у системі принципів цивільного права – принципу добросовісності. І. Е. Берестова визначає вказаний принцип, як «обов'язок учасника цивільних правовідносин при застосуванні своїх прав та виконанні своїх обов'язків піклуватися про дотримання прав і законних інтересів інших учасників майнового обігу» [30, с. 65]. При цьому недобросовісністю в цивільних відносинах слід розуміти «відсутність у протиправному діянні або недостатнє втілення наміру дотримуватися чужих прав та законних інтересів» [487, с. 103].

Розглядаючи захист суб'єктивних прав та інтересів кредитора в кондикційних зобов'язаннях, можна побачити, що право на захист суб'єктивних прав виникає саме з моменту безпосереднього використання боржником безпідставно набутого майна кредитора. Г. В. Єрьоменко пише, що «у зобов'язанні із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави поведінка боржника зовсім інша: його дії направлені на те, щоб збільшити своє майно за рахунок іншої особи. Цього він добивається за рахунок зменшення або незбільшення майна кредитора. Причому у вчиненні цих дій часто бере участь сам потерпілий. Наприклад, він здійснює неіснуючий платіж, передає майно на підставі, яку він вважає законною та інше. В цьому треба вбачати основний розподіл між деліктними зобов'язаннями та зобов'язаннями із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» [116, с. 198, 200].

Безперечно, у вказаному виді зобов'язань воля та вина учасників відсутня. «Для недоговірних зобов'язань характерно насамперед те, що вони виникають без узгодження волі учасників такого зобов'язання» [232, с. 23]. Протиправність поведінки не належить ні до обов'язкових, ні до характерних умов безпідставного набуття майна. Протиправність безпідставного набуття

виражається в самому факті зменшення охоронюваних законом майнових інтересів потерпілого [469, с. 797].

Кондикційні зобов'язання не виступають мірою відповідальності і, відповідно, не залежать від вини і протиправності дій суб'єкта безпідставного збагачення [188, с. 451]. Положення гл. 83 ЦК України застосовуються незалежно від того: безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна (протиправне присвоєння чужого майна), самого потерпілого (наприклад, мешканець комунальної квартири помилково оплачує комунальні послуги за сусідів), інших осіб (помилкове повернення боргу не кредитору, а члену його сім'ї) чи наслідком події (у результаті повені майно з подвір'я потерпілої особи вода переносить у двір сусіда) тощо [472, с. 810–811]. Для виникнення кондикційних зобов'язань важливий сам факт безпідставного збагачення, а не конкретна підстава, за якою це відбулося. Такими підставами можуть виступати різні юридичні факти, як передбачені, так і не передбачені законом. Такими фактами можуть бути правомірні й неправомірні дії як самого набувача, так і потерпілого або третіх осіб. До складу таких підстав можуть відноситися явища природи, поведінка звірів, будь-які інші обставини, у результаті яких відбувається безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої [188, с. 454].

Є. О. Суханов зазначає, що в процесі та в результаті набуття отримувачем майнових вигод у вигляді речей, що визначені родовими ознаками, готівкових коштів або цінних паперів на отримувача виникає знеособлення вказаних видів майна, утрата належної їм індивідуалізації. Вони змішуються з однорідним майном отримувача: урожай картоплі, помилково прибраний з чужої земельної ділянки, з картоплею власного вражаю; готівкові кошти, отримані в оплату неіснуючого боргу, з грошами отримувача; облігації на пред'явника з облігаціями отримувача тощо. Тому вони стають об'єктами права власності (іншого речового права) отримувача, а потерпілий втрачає на них право власності. Внаслідок цього між

потерпілим та отримувачем речей, визначених родовими ознаками, готівкових коштів, цінних паперів та отримувача виникає не речово-правове, а зобов'язально-правове відношення. Будучи кредитором, потерпілий управі пред'являти до боржника зобов'язально-правову вимогу про повернення майна того ж роду в натурі або грошовому обчисленні. Таким чином, отримання неналежних майнових вигід за рахунок потерпілого тягне наслідки, що визначають зобов'язально-правову природу відносин між отримувачем та потерпілим [82, с. 706–707].

Функціональне призначення зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення, полягає в забезпеченні відновлення майнових утрат потерпілого отримувачем, що збагатився в результаті безпідставного отримання майна потерпілого або збереження свого майна за рахунок потерпілого [82, с. 701]. Набуття або збереження майна визнається безпідставним, якщо його правова підстава в подальшому відпала, що тягне за собою зникнення умов, які дозволяють нам вести мову про юридичну обґрунтованість цих дій [112, с. 10]. У свою чергу, не можна говорити про захист суб'єктивних прав кредитора в кондикційних зобов'язаннях, коли боржник, отримавши безпідставно майно, фактично ним не скористався. У цьому випадку, безперечно, відбувається порушення права кредитора, однак існує інтерес щодо повернення майна, який потребує захисту.

Визнання правочину недійсним і повернення всього отриманого за ним не завжди задовольняє інтереси контрагента в повному обсязі. При несвоєчасному та неналежному виконанні або невиконанні договору взагалі одним із контрагентів у судах здебільшого виникають складнощі при захисті майнових прав потерпілого шляхом застосування матеріально-правових норм, що регулюють договірні зобов'язання. Завдання іншій особі шкоди й утворення при цьому в її заподіювача майнової вигоди здебільшого обумовлює виникнення низки питань щодо кваліфікації таких відносин. У таких випадках вимоги із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави виступають тим засобом, який дозволяє ефективно захистити

майнові права потерпілих [30, с. 6–7]. Зазначимо, що це «змушує осіб, що прагнуть правового захисту своїх порушених, оспорюваних чи невизнаних прав та майнових інтересів, звертатися не з кондикційними позовами, а з вимогами, що передбачені іншими правовими інститутами, практично не використовуючи навіть субсидіарне застосування норм про набуття і збереження майна без достатньої правової підстави, тим самим штучно звужуючи значення й можливості цього правового інституту» [31, с. 18].

Слід також звернути увагу на необхідність дотримання кредитором положень ст. 16 ЦК України при здійсненні захисту інтересів у кондикційних зобов'язаннях у судовому порядку. Нагадаємо, що, згідно ч. 2 вказаної норми, способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Таким чином, наприклад, подання позову про визнання договору неукладеним не може служити підставою для задоволення інтересів потерпілого в зобов'язаннях із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Указана позиція знайшла своє відображення в судовій практиці. Так, відповідно до абз. 6 п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою. У цьому разі можуть заявлятися лише вимоги, передбачені гл. 83 кн. 5 ЦК України [297].

Як приклад можна навести конкретну справу. Так, у лютому 2011 року товариство з обмеженою відповідальністю «Пропріо-Рітейл» звернулося до Господарського суду міста Києва з позовом до Міжнародного благодійного фонду «Духовна спадщина», за участю третьої особи, яка не заявляла самостійних вимог на предмет спору на стороні позивача – товариства з обмеженою відповідальністю «Гвіденс», просило виселити відповідача з нежитлового приміщення загальною площею 288, 3 кв. м, яке знаходиться на третьому поверсі будинку № 48 літ. «А» по вул. Хрещатик у м. Києві; передати зазначене нежитлове приміщення товариству з обмеженою відповідальністю «Пропріо-Рітейл»; стягнути з Міжнародного благодійного фонду «Духовна спадщина» 89 154,00 грн упущеної вигоди та судові витрати [279]. Позовні вимоги мотивовані посиланням на ст. 387 ЦК України та тим, що Міжнародний благодійний фонд «Духовна спадщина» без достатніх правових підстав займає спірне приміщення, порушуючи тим самим право власності позивача на користування ним.

Заперечуючи проти позовних вимог, Міжнародний благодійний фонд «Духовна спадщина» звернувся із зустрічним позовом до відкритого акціонерного товариства «Світанок», товариства з обмеженою відповідальністю «Пропріо-Рітейл», за участю третьої особи, яка не заявляла самостійних вимог на предмет спору на стороні відповідача-2 – товариства з обмеженою відповідальністю «Гвіденс», просив визнати неукладеним договір оренди нежитлового приміщення від 10.07.2007 р. між відкритим акціонерним товариством «Світанок» та Міжнародним благодійним фондом «Духовна спадщина» з визнанням відсутності права у товариства з обмеженою відповідальністю «Пропріо-Рітейл» вимагати виселення Міжнародного благодійного фонду «Духовна спадщина» з орендованого приміщення загальною площею 286,3 кв. м, яке знаходиться на третьому поверсі будинку № 48 літ. «А» по вул. Хрещатик у м. Києві; визнати за Міжнародним благодійним фондом «Духовна спадщина» право на користування зазначеним нежитловим приміщенням на підставі укладених

договорів № 1/0715 від 24.06.1998 р. та № 10/2016 від 29.11.2005 р. з державним комунальним підприємством «Київжитлоексплуатація»; відмовити в задоволенні первісних позовних вимог.

Вищий господарський суд України, розглядаючи вказану справу вже в касаційному провадженні, у своїй постанові зазначив, що позивачем спосіб захисту його права обрано невірно, оскільки, виходячи зі змісту ст. ст. 16, 387 ЦК України, одним із способів захисту права власності є витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов).

Захист інтересів у зобов'язаннях з учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення

Наукова доктрина під учиненням дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення розуміє таке недоговірне зобов'язання, яке виникає на підставі здійснюваних однією особою (гестором) юридичних та/або фактичних дій в умовах небезпеки настання невигідних майнових наслідків і неможливості отримати згоду заінтересованої особи (домінуса) для її вигоди і яке полягає в обов'язку останнього відшкодувати понесені витрати [469, с. 698].

Цей вид зобов'язань був відомий ще за часів римського права, де він мав назву "negotiorum gestio" та означав правовідношення, відповідно до якого одна особа (гестор) веде справи іншої особи (домінуса), не маючи на це відповідного доручення. Домінус при цьому має відшкодовувати гестору всі витрати, пов'язані з веденням його справ. Цивільний кодекс УРСР 1963 року не передбачав такого виду зобов'язань. Відшкодування витрат гестора здійснювалося з використанням аналогії закону за правилами про договір доручення, зобов'язання з безпідставного збагачення, зобов'язання із завдання шкоди [244, с. 24–25].

Саме з набранням чинності існуючим ЦК України, норми про регулювання вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення знайшли своє належне закріплення в положеннях вітчизняного законодавства. З цього приводу І. Е. Берестова доречно зазначає, що

практично значущим надбанням для цивільного права України є введення в новий ЦК України інституту вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Розмежування між цим видом зобов'язань і, наприклад, кондикційними зобов'язаннями дослідниця вбачає за вольову направленість особи щодо розпорядження належним їй майном (здійснити дарунок, безоплатно надати допомогу іншій особі або не мати за мету надати майнову вигоду іншій особі). Це й буде підставою для розмежування досліджуваних зобов'язань із зобов'язаннями, що виникають із учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення [30, с. 78].

Чинний ЦК України вчиненню дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення присвятив главу 79. У ст. 1158 указаної глави зазначено, що якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невигідних для неї майнових наслідків, особа має право без доручення вчинити дії, спрямовані на їх попередження, усунення або зменшення. Особа, яка вчинила дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, зобов'язана при першій нагоді повідомити її про свої дії. Якщо ці дії будуть схвалені іншою особою, надалі до відносин сторін застосовуються положення про відповідний договір. Якщо особа, яка розпочала дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, не має можливості повідомити про свої дії цю особу, вона зобов'язана вжити усіх залежних від неї заходів щодо попередження, усунення або зменшення невигідних майнових наслідків для іншої особи. Особа, яка вчиняє дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, зобов'язана взяти на себе всі обов'язки, пов'язані із учиненням цих дій, зокрема, обов'язки щодо вчинених правочинів.

Коментуючи положення вказаної глави, розробники ЦК України зазначають: «Оскільки діяльність без доручення іншої особи є втручанням в сферу її майнових інтересів, то ЦК встановлює, що це можливо лише за умови, що цим інтересам загрожує небезпека. Оскільки за наявності цих умов вчинення дій в чужих інтересах без доручення санкціонується ЦК, то така

діяльність є правомірною дією. Саме ці правомірні дії (за наявності певних умов) є підставою виникнення зобов'язань у результаті вчинення дій в інтересах іншої особи без її доручення» [472, с. 769]. На цій позиції свого часу стояв В. А. Рясенцев, який указував, що за своєю юридичною природою ведення справ без доручення – не угода, а правомірна юридична дія, яка відноситься до виду «так званих реальних актів», котрі характеризуються тим, що їх юридичні наслідки (встановлення, зміна та припинення правовідносин) наступають в силу закону, незалежно від волі особи, яка здійснює ці дії [383, с. 111–112].

Ю. О. Заіка та В. М. Співак зазначають, що у випадках ведення справ без доручення воля особи, яка діяла в інтересах іншої (гестора), не спрямована безпосередньо на встановлення правовідносин з особою, у чиїх інтересах здійснювались ці дії (домінуса). Така спрямованість волі діючої особи не є умовою існування поняття ведення чужих справ без доручення і тому не має значення, бажав чи ні гестор створювати зобов'язальні відносини з домінусом. У цьому випадку взагалі встановлення правовідносин є вторинним наслідком діяльності особи, безпосередньо ж ця діяльність спрямована на те, щоб допомогти іншому у скрутному становищі, запобігти для нього можливої шкоди тощо [119, с. 80].

Предметом зобов'язання можуть бути як фактичні дії, так і юридичні, причому вони обмежуються сферою майнових інтересів заінтересованої особи й полягають у попередженні, усуненні або зменшенні невигідних майнових наслідків [469, с. 698]. Оскільки вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення можливо тільки за волею особи, яка веде чужу справу, то з такими правовідносинами зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави подібні лише у випадках, коли набуття відбувається в результаті дій особи, яка зазнає майнових збитків з тієї самої причини. Тобто в цьому плані розмежування правовідносин, що розглядаються, слід проводити за ознакою вольової направленості дій особи щодо розпорядження майном, яке їй належить [30, с. 160].

Серед умов, за яких виникає вказане недоговірне зобов'язання, О. О. Отраднова називає загрозу небезпеки інтересам іншої особи стосовно небезпеки настання невигідних для неї майнових наслідків. Це означає, що існує реальна (а не уявна) небезпека втрати або зменшення майна особи, і в разі невжиття відповідних заходів така небезпека перетвориться на реальність [244, с. 25].

Слід також звернути увагу на сформовані С. В. Михайловим висновки щодо ролі в так званому *negotiorum gestio*: «При здійсненні гестором юридичних дій у чужому інтересі без доручення категорія інтересу практично не впливає на розвиток правовідношення, оскільки вирішальне значення має факт схвалення або несхвалення господарем правочину, укладеного гестором. У разі скоєння гестором фактичних дій у чужому інтересі без доручення, у ситуації, коли в гестора немає відомостей про дійсні або ймовірні наміри господаря, утручання гестора в справи господаря має відповідати об'єктивним інтересам останнього. У цьому випадку інтерес господаря стає необхідною підставою дій гестора для виникнення в нього суб'єктивного права на відшкодування своїх витрат, а в передбачених законом випадках – і право на винагороду» [217, с. 154].

Безперечно, утручання однієї особи у сферу інтересів іншої є підставою для виникнення прав та обов'язків як для особи, яка діяла в інтересах набувача, так і для самого набувача, у чиїх інтересах здійснювались ці дії. Але в будь-якому випадку в цьому разі виключна роль охоронюваного законом інтересу не піддається сумніву. Зазначене обумовлюється суттю вказаних зобов'язань, продиктоване інтересом гестора в подальшому розвитку та закріпленні відносин, породжених учиненням дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення. «Якщо особа свідомо діє, проявляючи за рахунок свого майна турботу про ті чи інші майнові інтереси іншої особи, але розраховує в подальшому отримати від нього відповідну майнову компенсацію, то правовідношення, яке виникає, слід кваліфікувати як вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення» [30, с. 25]. З

цього приводу О. О. Отраднова зазначає, що якщо особа, в інтересах якої діяв гестор, схвалить його дії, це зобов’язання трансформується в договірне (наприклад, договір доручення або договір про надання інших послуг). І в подальшому гестор зможе вимагати відшкодування своїх витрат не за правилами гл. 79 ЦК України, а за правилами про відповідний договір [244, с. 26].

У цьому випадку доречно навести справу із судової практики, у якій ДК «Укргазвидобування» в особі філії Газопромислового управління «Полтавагазвидобування» звернулася з позовом до ТОВ «Гейзер» про стягнення 15 491 142,14 грн. В обґрунтування своїх вимог позивач зазначив, що 10.09.2004 р. між позивачем та відповідачем було укладено договір про спільну інвестиційну та виробничу діяльність, за умовами якого метою спільної діяльності сторони визначили опрацювання техніко-геологічної інформації стосовно свердловин, капітальний ремонт, облаштування та подальшу експлуатацію свердловин: підвищення віддачі продуктивних пластів та продуктивності свердловин, видобування та реалізацію видобутих вуглеводів, отримання прибутку в інтересах сторін. У період з 2005 по 2009 рік позивач в інтересах спільної діяльності за рахунок власних коштів та із залученням підрядних організацій проводив видобування вуглеводів, а також по мірі необхідності капітальний та поточний ремонт свердловин. За цей період позивачем виконано роботи з ремонту свердловин на загальну суму 15 491 142,14 грн, у зв'язку з чим останній звернувся з даним позовом до суду про відшкодування понесених позивачем витрат у розмірі спірної суми на підставі ст. ст. 1158–1160 ЦК України.

Рішенням Господарського суду м. Києва в позові відмовлено. Приймаючи оскаржуване рішення, суд першої інстанції визначив, що відносини між сторонами врегульовано договором про спільну інвестиційну та виробничу діяльність, відтак суд дійшов висновку про відсутність підстав для задоволення позову на підставі ст. ст. 1158–1160 ЦК України з огляду на те, що зазначені норми регулюють позадоговірні відносини між суб'єктами

господарювання. Київський апеляційний господарський суд перевірене рішення місцевого господарського суду залишив без змін з тих же підстав.

У свою чергу, подана ДК «Укргазвидобування» касаційна скарга, обґрунтована доводами щодо порушення судами обох інстанцій статей 1158–1160 ЦК України, посилаючись на те, що вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення є позадоговірним зобов'язанням, тобто випадок, коли за певних обставин особи, які не мають відповідних на те повноважень, учиняють дії в майнових інтересах інших осіб, що обумовлені виникненням небезпеки настання несприятливих для цих інших осіб майнових наслідків, яких можна уникнути, лише вживши відповідні заходи, Вищим господарським судом України була задоволена [282].

Доречно навести ще одну справу. У липні 2010 року позивач звернувся до Господарського суду Кіровоградської області з позовною заявою до відповідача про визнання недійсним договору про спільну діяльність від 22.04.2010 р. № 10/04/22-1, у зв'язку із суперечністю вимогам закону, оскільки його укладено від імені позивача особою за відсутності повноважень, і наступного схвалення цього правочину не відбулося.

Як убачається із матеріалів справи, за договором про спільну діяльність від 22.04.2010 р. № 10/04/22-1 його сторони мали діяти для досягнення спільних господарських цілей: вирощувати сільськогосподарську продукцію на земельних ділянках, які перебувають на праві оренди у ФГ «Асиан» за відповідними договорами згідно додатку № 1 до договору, права за якими передаються в спільну діяльність позивачем. Разом з підписанням зазначеного договору, відповідачу надаються договори оренди земельних ділянок, зазначених у додатку № 1.

Згідно висновку судово-почеркознавчої експертизи від 20.09.2010 р. (проведеної Кіровоградським відділенням Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз), підписи від імені особи А в договорі про спільну діяльність від 22.04.2010 р. № 10/04/22-1 виконані не самою особою А, а іншою особою – особою Б. Рішенням Господарського суду

Кіровоградської області від 25.10.2010 р. позов задоволено та визнано спірний договір недійсним. Постановою Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 20.01.2011 р. зазначене рішення суду першої інстанції залишено без змін. Розглядаючи касаційну скаргу, Вищий господарський суд України зазначив, що судами попередніх інстанцій встановлено, що на момент підписання спірного договору головою ФГ «Асиан» була особа А, а особа, яка вчинила цей правочин від імені позивача, не мала статусу представника та повноважень на вчинення такого правочину. Предметом цього судового розгляду є вимоги позивача про визнання спірного договору про спільну діяльність недійсним у зв'язку з невідповідністю вимогам закону, оскільки цей правочин укладений від його імені особою за відсутності повноважень. Відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України, підставою недійсності правочину є недодержання стороною (сторонами) вимог, які встановлені ст. 203 ЦК України, саме на момент вчинення правочину. При цьому не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено. За вимогами ч. 2 ст. 207 ЦК України правочин уважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами). Правочин, який учиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою. Разом з тим, застосувавши до спірних правовідносин ст. 241 ЦК України, суди не врахували того, що у випадках, коли особа вчинила правочин взагалі, не маючи статусу представника сторони за відсутності повноважень, такий правочин є неукладеним і наступне його схвалення є неможливим. У таких випадках підлягають застосуванню ст. ст. 1158–1160 ЦК України. Тож у разі встановлення обставин неукладення правочину суд має відмовити в задоволенні позову про визнання правочину недійсним [283].

Захист інтересів у зобов’язаннях з публічної обіцянки винагороди без оголошення конкурсу

Публічна обіцянка винагороди – це адресована невизначеному колу осіб обіцянка майнової винагороди за досягнення певного результату тому, хто його досягне [472]. Вона є недоговірним зобов'язанням із правомірних дій, що виникає на підставі звернення до необмеженого кола осіб і полягає у виплаті майнової винагороди особі, яка досягла обумовленого результату. Відповідно до ст. 1144 ЦК України, особа має право публічно пообіцяти винагороду (нагороду) за передання їй відповідного результату (передання інформації, відшукання речі, знаходження фізичної особи тощо). Обіцянка винагороди є публічною, якщо вона сповіщена в засобах масової інформації або іншим чином невизначеному колу осіб. У сповіщенні публічної обіцянки винагороди мають бути визначені завдання, строк та місце його виконання, форма та розмір винагороди. «Публічна обіцянка винагороди не породжує ніяких обов'язків у тих, до кого вона звернена. Тобто особи, які прочитали або почули оголошення, мають право виконати завдання, але можуть і проігнорувати заклик до виконання дій. Якщо ж якась особа виконала завдання, визначене в оголошенні, вона стає стороною зобов'язання та отримує право вимагати виплати їй винагороди» [244, с. 18].

Зазначені недоговірні зобов'язання не виникають поза волею суб'єктів, що можуть вступити в правовідносини (тобто дати згоду на участь у конкурсі).

Особливістю такого зобов'язання є те, що його зміст і хоча б один із суб'єктів зобов'язання відомі до початку правовідношення – останнє виникає в результаті вступу до нього всіх суб'єктів зобов'язання. У деяких випадках воля суб'єктів може проявитися у вчиненні певних дій. Таке правовідношення виникає при оголошенні конкурсу [30, с. 44].

У зобов'язаннях щодо публічної обіцянки винагороди особа, яка втратила річ і бажає її повернути через публічну обіцянку винагороди за знахідку, повинна виплатити суму винагороди на умовах публічної обіцянки винагороди. Тобто, коли немає публічної обіцянки винагороди, розмір винагороди визначається домовленістю сторін, їх договором. Таким чином,

регулятивне недоговірне зобов’язання реалізується завдяки договірному [453, с. 741]. Обіцяна винагорода має бути майновою, тобто виражатися в грошах, або мати вартісний грошовий вираз (наприклад, передача певної речі, надання послуги тощо). Обіцянка винагороди, яка позбавлена майнового змісту (наприклад, надання почесного звання або нагорода грамотою), не породжує цивільних правовідносин [244, с. 17]. Таким чином, можна побачити, що вказане зобов’язання породжене саме інтересами особи, що заявила про винагороду (повернути втрачену річ, отримати певну інформацію тощо), так і інтересами особи, яка відгукнулася на пропозицію (отримати вказану винагороду при досягненні певного результату). Саме ці інтереси породжують у подальшому (у разі надання особою, яка відгукнулася, указаного в публічній обіцянці результату) обов’язок боржника виплатити винагороду та право кредитора її вимагати.

Розробники ЦК України зазначають: «Як випливає зі ст. 1144 ЦК, публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу має юридичне значення за наявності таких ознак: 1) обіцянка винагороди має бути публічною, тобто повідомленою через засоби масової інформації..; 2) у сповіщенні публічної обіцянки винагороди мають бути визначені зміст завдання, строк та місце його виконання, форма та розмір винагороди, які заздалегідь визначаються особою, що обіцяє винагороду; 3) обіцянка винагороди повинна мати майновий, грошовий або інший матеріальний зміст. До того ж мають бути точно вказані форма і розмір винагороди; 4) умовою одержання винагороди виголошується досягнення певного результату, на який вказувала особа, що обіцяє винагороду. При цьому припускається, що результат, про який йдеться, має бути досягнутий шляхом здійснення правомірної дії» [472, с. 761]. Як приклад застосування вказаних ознак на практиці слід навести Постанову Вищого господарського суду України 27.04.2010 р. № 5/254/09 [278]. Відповідно до змісту вказаної Постанови, у жовтні 2009 року фермерське господарство «Ф.І.М.» звернулося до господарського суду з позовом до ТОВ «Технторг-Дон» про

спонукання відповідача укласти з ним договір дарування автомобіля DAEWOO LANOS вартістю 64220,0 грн. В обґрунтування позовних вимог позивач зазначав, що відповідачем було оголошено акцію наступного змісту: «Поспішайте: тільки з 06.10.2008 по 01.12.2008 комбайн ПАЛЕССЕ GS 812 за найнижчою ціною 620000 грн + автомобіль DAEWOO LANOS в подарунок». Позивач у період дії акції придбав комбайн ПАЛЕССЕ GS 812 вартістю 620000,00 грн, однак відповідач відмовився передати йому автомобіль DAEWOO LANOS. Рішенням Господарського суду Миколаївської області від 27.10.2009 р. було зобов'язано ТОВ «Технторг-Дон» укласти з фермерським господарством «Ф.І.М.» договір дарування автомобіля DAEWOO LANOS. Постановою Одеського апеляційного господарського суду від 12.01.2010 р. рішення місцевого господарського суду скасовано, а в позові відмовлено. При цьому апеляційний господарський суд із посиланням на ст. 1144 ЦК України зазначив, що оголошена відповідачем акція є публічною обіцянкою сплатити винагороду і не може розцінюватися як пропозиція укласти договір, а придбання позивачем автомобіля не є прийняттям пропозиції укласти договір, оскільки такий результат може бути досягнутий одночасно невизначеною кількістю осіб, кожна з яких може розраховувати на відповідну винагороду.

Касаційна інстанція, розглядаючи справу, з огляду на предмет позову про спонукання до укладання договору дарування вважає за можливе погодитися з висновком суду апеляційної інстанції про відсутність підстав для задоволення позову, але з інших мотивів. Як прямо зазначено в ч. 2 ст. 717 ЦК України, отримання подарунку не може ставитися в залежність від вчинення чи невчинення будь-яких дій майнового чи немайнового характеру на користь дарувальника. Відповідно до ч. 1 ст. 717 ЦК України, за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність. Передача майна (дарунка) у власність іншої особи

може здійснюватись виключно за бажанням та вільним волевиявленням дарувальника, спрямованим на реальне настання правових наслідків.

Зі змісту укладеного між сторонами договору купівлі-продажу комбайну не вбачається, що купівлю-продаж здійснено на акційних умовах; умовами цього договору не передбачено обов'язку продавця, тобто ТОВ «Технторг-Дон», передати покупцю – фермерському господарству «Ф.І.М.» – автомобіль DAEWOO LANOS, а тому відповідач не може бути примушений судом до укладання з позивачем договору дарування автомобіля. У зв’язку з цим касаційна інстанція постанову Одеського апеляційного господарського суду залишила без змін з урахуванням мотивувальної частини даної постанови.

Зобов’язання з рятування життя і здоров’я фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи

Своєрідність зобов’язань щодо рятування майна, життя та здоров’я фізичної особи або майна фізичної і юридичної особи полягає в тому, що такі зобов’язання не пов’язані з правопорушенням, з протиправною поведінкою заподіювача та потерпілого. Поведінка останнього заохочується суспільною мораллю і законодавством країни. У цьому смислі ці зобов’язання можна віднести до категорії регулятивних недоговірних зобов’язань, оскільки вони виникають із правомірної поведінки учасників даного правовідношення [30, с. 47].

Правовому регулюванню вказаного виду недоговірних зобов’язань присвячена гл. 80 ЦК України. Відповідно до ст. 1161 указаної глави ЦК України, шкода, завдана особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою в повному обсязі. «Підставою виникнення цих зобов’язань є вчинення фактичних дій (тобто не пов’язаних з укладенням правочинів), спрямованих на рятування здоров’я та життя фізичної особи. Зміст зобов’язань, що виникають унаслідок рятування здоров’я та життя фізичної особи, включає право рятувальника на відшкодування зазнаної ним

шкоди і обов’язок держави відшкодувати останню, зазначену рятувальником, у повному обсязі (утрачений заробіток, пошкоджене майно, витрати на лікування тощо) [472, с. 774].

Отже, зобов’язання з рятування здоров’я та життя фізичної особи – це таке недоговірне зобов’язання, яке виникає з односторонньої правомірної дії (дій) рятувальника, спрямованої на відвернення реальної загрози здоров’ю та життю іншої особи, і полягає у відшкодуванні державою в повному обсязі шкоди, зазнаної рятувальником [469, с. 706]

Відповідно до ст. 1162 ЦК України, шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, що має істотну цінність, відшкодовується державою в повному обсязі. Шкода, завдана майну особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, відшкодовується власником (володільцем) цього майна з урахуванням його матеріального становища. Шкода відшкодовується з урахуванням майнового становища власника (володільця) майна, якому завдана шкода. Розмір відшкодування шкоди не може перевищувати вартості майна, яке рятувалося.

Стаття 1162 ЦК України захищає інтереси особи, яка зазнала шкоди при рятуванні майна іншої особи, тобто будь-якого власника або титульного володільця – фізичної, юридичної особи, територіальної громади чи держави. Зобов’язання залежно від характеру шкоди рятувальника може мати майновий чи немайновий характер. На відміну від правил ст. 1161, ст. 1162 ЦК України передбачає залежність суб’єктивного складу боржників у зобов’язанні, що виникає, від того, яким об’єктом завдана шкода. Так, якщо шкода завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров’я або смертю фізичної особи – рятувальника, суб’єктом, зобов’язаним відшкодовувати завдану шкоду, є держава в особі відповідних органів державного казначейства (ст. 174 ЦК України). Ще однією обов’язковою підставою відшкодування шкоди державою є рятування майна особи, яке має істотну цінність. Стаття 1162 ЦК

України не містить критеріїв визначення цінності майна, отже, дана підстава оцінюється в кожному конкретному випадку при розгляді спорів [244, с. 29].

При цьому варто підкреслити, що поведінка потерпілого в зобов'язанні, яке виникає під час рятування життя, здоров'я або майна іншої особи, є не тільки правомірною, але й заохочувальною з боку держави [30, с. 47].

Для виникнення зобов'язання з рятування життя, здоров'я або майна особи необхідно, щоб громадянин учинив дії, направлені на рятування майна [418, с. 114]. Отже, життю, здоров'ю, майну фізичної або юридичної організації повинно щось загрожувати, до того ж ця загроза повинна бути наявною, а не випадковою чи уявною. Надання допомоги розцінюється як принцип взаємодопомоги і прояв високої свідомості громадян. Відшкодування шкоди, завданої особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою в повному обсязі. Таке рішення прийнято, оскільки ці дії вчиняються не тільки в інтересах самої особи, яку рятують, але і всього суспільства [30, с. 48].

Умовою виникнення даного зобов'язання є також вольова спрямованість дій рятувальника саме на рятування здоров'я та життя іншої фізичної особи. Зобов'язання не виникне, якщо рятування стало наслідком публічної дії рятувальника й виникло випадково [244, с. 29].

Особа, інтересам якої створено небезпеку, може вимагати або негайного усунення загрози, або заборони діяльності, яка створює загрозу, на майбутнє (що певним чином дозволяє їй убезпечити себе від рецидиву порушень, що полягають у створенні загрози). Але більш дієвою формою захисту прав кредитора є відшкодування шкоди, завданої його інтересам внаслідок неусунення загрози. При цьому слід звернути увагу на те, що право заінтересованої особи вимагати відшкодування завданої шкоди може бути реалізоване в тих випадках, коли внаслідок створення загрози та її неусунення тим, хто створив небезпеку, життю, здоров'ю, майну фізичної

особи або майну юридичної особи, завдано шкоду (майнову або немайнову) [458, с. 433].

Є. О. Харитонов зазначає, що при створенні загрози завдання шкоди суб'єктивному праву, інтересу порушується норма об'єктивного права, що охороняє ці інтереси. Поведінка того, хто створив загрозу інтересам іншої особи, шкідлива тому, що порушує чужий майновий або немайновий інтерес. Крім того, вона протиправна, оскільки нею порушуються норми, які охороняють цей інтерес [458, с. 433].

Слід наголосити на тому, що правозастосовна практика стосовно захисту інтересів у зобов'язаннях з рятування життя й здоров'я фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи не є досить поширеною, про що свідчить невелика кількість судових справ з цього питання. Як приклад захисту інтересів у наведених зобов'язаннях можна навести рішення Господарського суду Хмельницької області від 1.11.2010 р. по справі № 15/282-10 за позовом ТОВ «Агробізнес» до ТОВ «Волочиськ-агро» та до ДП «Хмельницький облавтодор» ВАТ ДАК «Автомобільні дороги України» про відшкодування 36 983,00 грн майнової шкоди [356].

Відповідно до матеріалів справи, позивач, згідно заяви про уточнення позовних вимог, просить суд стягнути з відповідача 36 983 грн відшкодування майнової шкоди, з якої 960 грн – вартість автотоварознавчого дослідження, 2715 грн – вартість ремонтних робіт, 33308 грн – вартість запчастин, що підлягали заміні. В обґрунтування позовних вимог наголошує на тому, що 24 жовтня 2009 року автомобіль ЗІЛ-441510 (номерний знак 023-85 ТЕ, керував водій ОСОБА_1), що є власністю ТОВ «Агробізнес», потрапив у дорожньо-транспортну пригоду в с. Ожигівці Волочиського району. У результаті ДТП автомобіль суттєво пошкоджено. Відповідно до протоколу огляду місця ДТП від 24.10.2009 р. та пояснень водія, дорожнє покриття в місці скоєння ДТП вкрито ґрунтом, що був винесений з поля. Довжина забруднення 657 м. Рух по даній ділянці дороги не було обмежено, а дорожні знаки, які б указували на небезпеку, були відсутні. Згідно з

постановою Апеляційного суду Хмельницької області від 10.12.2009 р. по справі № 10/2-511, водія позивача визнано невинним у вчиненні ДТП. Постановою суду зафіксовано, що причиною ДТП є забруднення дороги ґрунтом довжиною 657 м та відсутність відповідного попереджувального знаку про небезпеку, який мав би бути встановлений дорожньою службою. За утримування, експлуатаційний стан покриття та при виникненні загрози безпеки дорожнього руху заходи для заборони або обмеження руху на цій ділянці відповідає Волочиська філія «Хмельницькавтодор». Перевезення вантажу, а саме буряків, у результаті чого був винесений ґрунт на дорожнє покриття, здійснювалося транспортними засобами фірми «Агромета», за що на начальника вищезазначеної фірми Н. було складено протокол про адміністративне правопорушення за ознаками ч. 1 ст. 139 КУпАП та направлено у Волочиський районний суд для розгляду. До справи долучено постанову Апеляційного суду Хмельницької області від 31.03.2010 р., якою скасовано постанову судді Волочиського районного суду від 25.01.2010 р. про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 139 ч. 1 КУпАП і накладення стягнення у вигляді 340 грн штрафу, а матеріали повернуто Волочиському ДАІ для належного оформлення. У постанові зазначено, що Волочиським ДАІ після отримання матеріалів щодо Н. для належного оформлення так і не було вказано в протоколі, якими саме транспортними засобами і кому належними було здійснено забруднення проїжджої частини дороги, ким саме і який нормативний акт при цьому було порушено, що позбавляє суд можливості прийняти правильне рішення.

Статтею 1166 ЦК України визначено, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. За змістом наведеної норми для настання деліктної відповідальності необхідна наявність складу правопорушення, а саме: наявність шкоди; протиправна поведінка заподіювача шкоди; причинний

зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою заподіювача; вина. У позові ТОВ «Агробізнес» було відмовлено, і охоронюваний законом інтерес залишився не захищеним.

Таким чином, охоронювані законом інтереси яскраво можуть проявити себе в недоговірних зобов’язаннях. Вони є поширеним та багатогранним явищем. Збереження майна без достатньої правової підстави, учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу, зобов’язання з рятування життя і здоров’я фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи, безперечно, породжує низку суб’єктивних прав, але разом з тим специфіка цивільно-правового регулювання дає великі можливості для реалізації й захисту неконкретизованих у законі, але прямо не забороненим ним дозволів, які кожна окрема особа індивідуально реалізує у формі охоронюваних законом інтересів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ V

1. Договірна форма – це ідеальна форма реалізації охоронюваних законом інтересів, яка гармонійно поєднується із диспозитивним методом регулювання приватних відносин. Охоронювані законом інтереси сторін у договірних правовідносинах захищаються наданням їм статусу істотних умов або закріплення їх у відповідній договірній формі.

2. Інтереси, фактично «породжуючи» договірні відносини, у майбутньому знаходять своє відображення та реалізуються як у правах та обов'язках їх сторін, так і в окремих, нормативно не визначених положеннях договору. Відособлено в цьому випадку постають інтереси третіх осіб, що не беруть участь у договірних правовідносинах, але інтереси яких можуть бути порушені, виходячи з предмету вказаних відносин. Захист інтересів таких осіб може відбуватися як під час виконання умов договору, так і після його припинення.

3. При припиненні невиконаного зобов'язання за волею суб'єктів захист охоронюваних законом інтересів осіб відбувається через відступне, новацію або прощення боргу.

4. Зобов'язальні і речово-правові способи захисту майнових цивільних інтересів різняться за: 1) юридичною природою (позовне або позасудове впровадження); 2) суб'єктним складом (захист може відбуватися як в інтересах сторін договору, так і в інтересах третіх, зацікавлених осіб); 3) предметом спору (для зобов'язальних способів предметом, як правило, є недійсність правочину, а для речових – наявність речових прав, крім того, зобов'язальні допускають грошову компенсацію); 4) строками позовної давності.

5. Окремо в позасудовому провадженні можна виділити виконавчий напис нотаріуса як один із засобів захисту інтересів у договірних відносинах. Указаний вид захисту інтересів має двоаспектний характер. По-перше, він спрямований на задоволення інтересу кредитора – якнайшвидше забезпечити

виконання зобов’язання боржником. По-друге, він повинен ураховувати інтереси та не порушувати права третіх осіб.

6. При застосуванні доктринального розуміння збитків можна відійти від строгої прив’язки до порушення суб’єктивних прав, на яку вказує закон, і, керуючись духом права, а не лише нормою закону, указувати на порушення охоронюваних законом інтересів, їх «утискання», спричинене виникненням деліктного правовідношення.

7. У випадку співвідношення балансу інтересів особи, яка зазнала майнових і немайнових втрат, та інтересів забезпечення правопорядку першочерговою постає компенсаційна, правопоновлювальна функція, каральна функція є вторинною. Таким чином, ми спостерігаємо вагомий вплив інтересів при реалізації деліктних зобов’язань.

8. На захист охоронюваних законом інтересів у деліктних правовідносинах нормативно закріплені правила: про регрес, завдання шкоди при усуненні небезпеки життю, здоров’ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, при спричиненні шкоди в стані крайньої необхідності, про випадки збільшення або зменшення розміру відшкодування шкоди, про страхування.

9. Доцільно розвинути положення про захист суб’єктивних прав і охоронюваних законом інтересів при загрозі виникнення небезпеки в майбутньому. У цьому випадку йдеться про майбутню діяльність очікуваного заподіювача шкоди, що реально загрожує настати в майбутньому.

10. Система страхування спрямована в кінцевому підсумку на перерозподіл збитків. Тому страховий інтерес, по-перше, є інтересом, що визначає притязання осіб (страховика, вигодонабувача, застрахованої особи) в отриманні коштів для компенсації (забезпечення) можливих втрат при настанні несприятливих наслідків, пов’язаних із приналежними йому матеріальними цінностями або нематеріальними благами. По-друге, страховий інтерес складає необхідну передумову, елемент будь-якого зобов’язання зі страхування. По-третє, страховий інтерес повинен

відповідати певним вимогам (умовам): бути суб'єктивним, майновим, правомірним за своїм змістом та спиратися на юридично значиму підставу (титул). По-четверте, у зобов'язаннях з майнового страхування страховий інтерес являє собою максимально можливий розмір страхового відшкодування, наданого страховиком страхувальнику.

11. Охоронювані законом інтереси – це дозвоління, притязання, пронизані духом диспозитивності, які народжені в деліктних правовідносинах і розвиваються за умови «спрацювання» імперативних норм. Деліктна відповідальність – це відповідальність за порушення правових заборон, а охоронюваний законом інтерес є неконкретизованим у законодавстві дозволом. Така специфічна дихотомія «заборона – дозвіл» виступає запорукою гармонійного, збалансованого розвитку цивільного права.

12. Збереження майна без достатньої правової підстави, учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу, зобов'язання з рятування життя і здоров'я фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи, безперечно, породжує низку суб'єктивних прав, але разом з тим специфіка цивільно-правового регулювання дає великі можливості для реалізації й захисту неконкретизованих у законі, але прямо не забороненим ним дозволів, які кожна окрема особа індивідуально реалізує у формі охоронюваних законом інтересів.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі поєднання теоретичних аспектів дослідження з доктринальним аналізом судової практики з цивільних справ проведено дослідження соціально-правової природи категорії інтересу, історичного розвитку та взаємозв'язку з охоронюваними законом інтересами в цивільному праві, визначено зміст та характерні риси цього поняття, а також правові засади його існування та захисту в окремих інститутах цивільного права України.

Розв'язання наукового завдання надало можливість сформулювати низку висновків, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на досягнення зазначеної мети.

1. Гносеологічні аспекти формування інтересу як соціальної категорії свідчать про те, що інтерес – найважливіше джерело та чинник суспільного розвитку, для реалізації якого необхідна наявність таких факторів, як: засоби формування та реалізації інтересу; гарантованість інтересу; захист та охорона інтересу. Формування інтересу як правової категорії пронизує весь спектр правовідносин і всю систему законодавства України. Інтереси в правовій площині не є рівними, і це відбивається в протиріччях, багатоаспектності й неможливості підвести ці інтереси до спільного знаменника. Фактично, можна визначити три варіанти деталізації існування інтересів у правовому полі. По-перше, коли окремий інтерес є повністю відображеним у праві, що тягне його закріплення в конкретних нормах, тобто охоронювані законом інтереси знайшли своє місце в нормах об'єктивного права. По-друге, інтереси закріплюються і відбиваються в суб'єктивних правах. По-третє, інтерес із самого початку існує поза правом, або не повністю ним закріплюється, або є зафіксованим у праві, але в недостатній чи небажаній для суб'єкта мірі.

2. Охоронюваний законом інтерес можливий тільки в суспільних відносинах, він виступає їх регулятором і певним каталізатором виникнення,

зміни й припинення правовідносин у цивільному обороті. Інтерес у певній мірі визначає предмет і метод цивільного права, а його сутність полягає в тому, що: 1) інтерес спонукає його носія до дій, які в подальшому формуються в правовідносини; 2) виникнення охоронюваного законом інтересу є запорукою подальшої реалізації прав та обов'язків носія інтересу, застосування певних правових норм; 3) необхідність належного врегулювання множини приватних інтересів є орієнтиром для нормотворця.

3. Охоронюваний законом інтерес – це усвідомлене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії чи, навпаки, утримуватися від них, знаходиться в правовому полі та забезпечене в реалізації підтримкою держави, здійснюється у формі дозволу й відбивається в конкретних правовідносинах. Охоронюваний законом інтерес реалізується добровільно, шляхом дії чи бездіяльності його носія. Захист охоронюваного законом інтересу потребує від його носія вчинення дій, спрямованих на усунення перешкод у його реалізації. Відсутність дії зводить нанівець увесь процес динаміки інтересу, оскільки законний інтерес, на відміну від права, не має захисної функції і може виступати тільки, як об'єкт захисту. Існування охоронюваних законом інтересів – це не просто дозвоління з боку держави на їх реалізацію, а наявність достатньої системи засобів реалізації, передбаченої і встановленої державою задля забезпечення можливості їх здійснення.

4. Системі охоронюваних законом інтересів притаманні такі ознаки: цілісність, єдність, структурованість, ієрархічність, стабільність, ефективність, диференційованість. Ознаки системи охоронюваних законом інтересів доповнюються її властивостями: вона є об'єктивно існуючою категорією; здатна оновлюватися, витісняючи ті елементи (охоронювані законом інтереси), які застарілі і не відповідають її поточним вимогам та потребам, фактично усуваючи їх; бере участь у соціально-економічних перетвореннях у суспільстві, державі й реагує на ці зміни трансформацією

своїх складових елементів; є функціональною, що означає залежність кожного елемента системи від його ролі в суспільних відносинах, упливі на них і на їх урегулювання; виражає внутрішню погодженість і єдність юридичних норм; є гетеромною, тобто складається із систем більш низького порядку і одночасно може виступати елементом системи більш високого порядку; поєднує в собі динамічність і статичність, тобто знаходиться і в стані перманентного розвитку та якісних змін, і має у своїй основі відносно сталий характер щодо принципів функціонування протягом тривалого історичного періоду.

5. Система охоронюваних законом інтересів може мати у своєму складі підсистеми – складові частини системи, у яких можна виокремити інші складові – елементи, а елемент системи – це найпростіша неподільна складова частина системи. У системи може бути видова (горизонтальна) та рівнева (вертикальна) класифікації інтересів. Разом вони складають систему інтересів, яку варто будувати, виходячи з наступних постулатів. По-перше, варто взяти до уваги, що власне охоронювані законом інтереси в цивільному праві можна класифікувати за загальними соціогуманітарними критеріями, які також будуть мати велике значення для класифікації охоронюваних законом інтересів. По-друге, основну увагу при класифікації охоронюваних законом інтересів у цивільному праві доречно приділити класифікації, побудованій на системі цивільного права, оскільки вона найбільш повно охоплює можливості сфери прояву охоронюваних законом цивільних інтересів. По-третє, варто зробити акцент на тому, що охоронювані законом інтереси і суб’єктивні права є дуже близькими, спорідненими поняттями, а тому можна проводити певні аналогії.

6. Принципи реалізації охоронюваних законом інтересів – це об’єктивно існуючі першооснови розвитку громадянського суспільства, які виявляються в дозволених (незаборонених) правом і мораллю межах і спрямовані на задоволення усвідомленої суб’єктом права необхідності в отриманні певного блага, зміни правового статусу й реалізуються у формі

правовідношення, виконуючи тим самим регулятивну роль. Принципи, відповідно до яких існуючі інтереси «проходитимуть перевірку» на відповідність охоронюваності законом і можливості включення їх до системи охоронюваних законом інтересів, – це: принцип самостійності й ініціативи в набутті, здійсненні й захисті цивільних інтересів; принцип безперешкодної реалізації цивільних прав та інтересів; принцип заборони зловживання правом і неналежного здійснення цивільних прав; принцип належного виконання цивільно-правових обов'язків; принцип балансу інтересів юридично рівних суб'єктів цивільних правовідносин; принцип справедливості, добросовісності та розумності; принцип судового захисту цивільного інтересу; принцип неприпустимості свавільного порушення особистих немайнових прав особи; принцип неприпустимості порушення речових і зобов'язальних інтересів.

7. Доречно визначити такі критерії класифікації охоронюваних законом інтересів: стан усвідомленості інтересів, форма існування інтересів, стихійність виникнення, мета інтересу, сфера спрямованості (дії, прояву) інтересу, носій інтересу (суб'єкт інтересу), об'єкт дії інтересу, зміст інтересу, характер дії інтересу, форма інтересу, час дії інтересу, галузева приналежність інтересів, ступінь вираження інтересів у нормах права. Запропоновано власну класифікацію охоронюваних законом інтересів у приватному праві. Так, охоронювані законом інтереси поділяються: 1) за станом усвідомленості: усвідомлені інтереси (сформовані стереотипи поведінки, які можуть мати певний статус); неусвідомлені інтереси (не відображені у свідомості особи інтереси, але які вона однаково реалізовує, можуть мати реалістичний, утопічний та антиутопічний характер); 2) за формою існування: природні інтереси (сукупність невід'ємних принципів і дозволів, що залежать від природи людини і не залежать від соціальних умов); соціальні інтереси (можливості, які передбачені позитивним правом або іншими соціальними регуляторами); 3) за часом: короткострокові інтереси (за своєю суттю виникають на незначний проміжок часу);

довгострокові інтереси (виникають на неосяжний проміжок часу і за своєю суттю можуть існувати довго); постійноіснуючі інтереси (інтереси, які не зникають протягом усього життя); поточні інтереси (відображають реальність); перспективні інтереси (відображають майбутнє); 4) за стихійністю виникнення: анемнічні інтереси (виникають стихійно і стихійно зникають); інституціональні інтереси (формалізовані, із чітко визначеною структурою); 5) за метою: первинні інтереси (базові); вторинні інтереси (похідні); 6) за сферою спрямування: політичні інтереси; економічні інтереси; соціально-побутові інтереси; культурно-освітні тощо; 7) за режимом реалізації, ступенем індивідуальної визначеності і суспільної значущості: публічні інтереси; приватні інтереси; 8) за відображенням у нормах права: інтереси, опосередковані суб'єктивними правами; інтереси, неопосередковані суб'єктивними правами; 9) за економічним змістом: майнові інтереси (існують у договорах, деліктах, консигнативних зобов'язаннях, речових правовідносинах, виникають із права інтелектуальної власності тощо); немайнові інтереси (існують у забезпеченні особистих немайнових прав, сфері інтелектуальної (творчої) діяльності, сімейних правовідносинах, медичних відносинах тощо); 10) за об'єктом: речові інтереси (об'єктом є певна річ); зобов'язальні інтереси (об'єктом є певні дії); 11) за носієм: інтереси фізичних осіб; інтереси юридичних осіб; приватні інтереси територіальних громад; приватні інтереси держави; 12) за присутністю в засобах досягнення цілей: матеріальні інтереси; процесуальні інтереси; 13) за інституціональною приналежністю в приватному праві: речові інтереси (стосовно права власності та обмежених речових прав); зобов'язальні інтереси (договірні, деліктні, з обіцянки винагороди, конкурсу, рятування чужого майна тощо); сімейні інтереси; спадкові інтереси; інтереси у сфері інтелектуальної власності; житлові інтереси тощо.

8. Публічний інтерес може й повинен бути відображеним у нормах як публічного, так і приватного права, оскільки тільки «роботою» публічного інтересу буде забезпечений інтерес приватний. Велика значимість публічних

інтересів для збалансованого суспільного розвитку полягає саме в тому, що вони спрямовані на забезпечення охоронюваних законом інтересів кожної окремої особистості, і тим самим вони мають бути підкорені інтересам приватним, особистим. Категорія публічності в суспільстві підлягає постійному переосмисленню.

9. Конститутивні ознаки приватного охоронюваного законом інтересу зводяться до наступних: 1) він належить окремому, автономному і відносно самостійному суб'єкту і пов'язаний безпосередньо з ним; 2) він зумовлений індивідуальними якостями, устремліннями, мотивами, цілями, потребами суб'єкта або групи суб'єктів; 3) певним чином він протистоїть публічному інтересу з його особливим змістом; 4) він урегульований, як правило, нормами приватного права; 5) він реалізується добровільно і за власною ініціативою; 6) захист порушеного приватного інтересу відбувається за активних дій самої особи і йде від неї; 7) для суспільства в цілому він, як правило, є не загально визнаним і не пріоритетним.

10. Існує як мінімум чотири суб'єкти охоронюваних законом інтересів: особа, група осіб, держава, суспільство. А отже, ми можемо говорити про індивідуальні, групові, державні та суспільні інтереси. І всі вони можуть бути і публічними, і приватними. У жодному разі не можна поділяти за суб'єктом і відносити індивідуальні й групові інтереси до приватних, а суспільні та державні – до публічних. Держава також може переслідувати приватні інтереси – інтереси, які не покриваються компетенцією державних органів, а окрема фізична особа переслідувати публічний інтерес.

11. Існування певного охоронюваного законом інтересу визначається кількома чинниками: по-перше, це, безперечно, наявність наданої законом охорони; по-друге, це усвідомлення суб'єктом права необхідності в отриманні блага або зміни правового статусу; по-третє, наявне усвідомлення повинно спонукати суб'єкта права вчинити конкретні дії (або утриматися від дій) у правовому полі.

12. Під охороною законних інтересів слід розуміти всю систему норм, гарантій, принципів, можливостей і дозволів, що складають механізм реалізації охоронюваних законом інтересів.

13. Захист охоронюваних законом інтересів визначається як спектр дій (не тільки можливих, а й, відповідно до закону, допустимих), які спрямовані на усунення перешкод у реалізації інтересу.

14. Механізмом правового регулювання охоронюваних законом інтересів є система правових засобів, що втілені в принципи, гарантії, дозволи й можливості в цивільному праві, які послідовно організовані з метою реалізації охоронюваних законом інтересів і їх захисту. Елементами механізму захисту охоронюваних законом інтересів є: 1) об'єкт захисту – конкретизований легітимний інтерес; 2) суб'єкти захисту – управомочена особа, інтерес якої порушений, компетентні державні органи і представники виконавчої влади, громадські інституції, нотаріус, суд; 3) наявність виникнення права на захист охоронюваного законом інтересу; 4) застосування форм і способів захисту.

15. Захист охоронюваних законом інтересів реалізується правом на захист. Право на захист охоронюваних законом інтересів включає у свій зміст як заходи матеріально-правового, так і заходи процесуально-правового характеру. З точки зору матеріально правового змісту, право на захист означає застосування заходів захисту, юридичної відповідальності, заходів безпеки, з точки зору процесуального змісту, – регламентацію порядку реалізації права на захист. Логічним є наявність єдиної правової конструкції механізму захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, адже ці дві категорії поєднані у своєму існуванні, і немає сенсу їх протиставляти, бо де існує суб'єктивне право, там неодмінно слідує невизначена кількість охоронюваних законом інтересів.

16. Титульні володільці майна можуть захищати свої охоронювані законом інтереси стосовно цього майна і від власника майна. І це відрізняє їх ступінь захисту від тих можливостей, що встановлює ст. 396 ЦК України.

Тож необхідно ст. 387 ЦК України змінити наступним чином: «Особа, якій належить речове право на майно, або інший законний володілець майна має право витребувати майно з чужого незаконного володіння». А також змінити ст. 391 ЦК України: «Особа, якій належить речове право на майно, або інший законний володілець майна має право вимагати усунення будь-яких перешкод у здійснення ним права, у тому числі, коли ці порушення не пов'язані із позбавленням володіння». Таким чином не лише зміниться суб'єктний склад управомочених осіб у захисті прав або охоронюваних законом інтересів у речових правовідносинах, а й ми відійдемо від редакції чинної статті, що вказує на можливість реалізації правомочностей або користування, або володіння, або розпорядження. Ця «тріада правомочностей» складає зміст права власності (ч. 1 ст. 317 ЦК України). Речові правомочності не повинні з нею співпадати, адже право власності є однією зі складових речових прав, а не навпаки.

17. Установлення сервітуту, довірчої власності та інших обмежених речових прав є своєрідним захистом об'єктивно обумовлених охоронюваних законом інтересів, які не можуть бути реалізовані в інший спосіб. У доктрині цивільного права під сервітутом розуміється речове право обмеженого користування чужою річчю, яке встановлюється для створення певних вигод при експлуатації іншої речі або на користь іншої особи. Під довірчою власністю (трастом) розуміють правовідносини, що складаються із приводу діяльності управителя майном стосовно ефективного здійснення правочинів власника цього майна в інтересах власника або зазначеної ним особи (вигодонабувача), засноване на довірі між сторонами.

18. Пропонується внести доповнення до ЦК України щодо положень про спадкування підприємства як єдиного майнового комплексу (переважне право спадкування стосовно такого об'єкту, неможливість розподілу такого об'єкту з тим, щоб він поступав у спільну часткову власність); обов'язку спадкоємців утримувати домашніх тварин спадкодавця; установлення переважного права спадкування неподільних речей, які не відносяться до

речей домашнього вжитку (особливо спадкоємців, які постійно користувалися цією річчю або мали із спадкодавцем на цю річ право спільної власності, тощо).

19. Доцільно розширити коло суб'єктів права інтелектуальної власності і включити в нього носіїв охоронюваних законом інтересів щодо визнання певних нетілесних благ об'єктами авторського, суміжного, патентного та інших прав і їх використання. Таким чином, предмет права інтелектуальної власності будуть складати майнові та особисті немайнові відносини, що виникають між суб'єктами права та носіями охоронюваних законом інтересів щодо визнання певних нетілесних благ об'єктами авторського, суміжного, патентного та інших прав і їх використання (економічного й особистісного присвоєння).

20. У праві інтелектуальної власності можна виділити дві групи охоронюваних законом інтересів: 1) немайнові інтереси; 2) майнові інтереси. До першої групи можна віднести: інтерес у збереженні цілісності твору, у відкликанні твору, встановленні порядку розпорядження правами інтелектуальної власності між співавторами, інтереси особи при її фотографуванні, створенні та розповсюдженні бібліографічних творів тощо. До другої – обмеження прав інтелектуальної власності на користь інтересів певної особи або групи осіб, вичерпання прав інтелектуальної власності, право попереднього користування, установлення пріоритету при конкуренції інтересів із конкуренції прав тощо.

21. До захисту охоронюваних законом інтересів у правовідносинах з інтелектуальної власності можна віднести наступні заходи: 1) у випадку наявності охоронюваного законом інтересу на використання вже зареєстрованого об'єкта права інтелектуальної власності заінтересованій особі надається право в судовому порядку визнати охоронний документ недійсним (на підставі того, що правоволоділець протягом трьох років не використовує об'єкт, або при відсутності новизни в запатентованому об'єкті); 2) запровадити право попереднього користування або реалізувати

можливість використання й поширення об’єкта інтелектуальної власності всім і кожному після визнання патенту або свідоцтва недійсними шляхом установлення в законі меж використання об’єкта; 3) при тимчасовій монополії з метою встановлення балансу між приватним інтересом правоволоділець та інтересами суспільства і його окремих членів законом передбачені обмеження та виключення з цієї монополії за умови, що такі обмеження та виключення не створюють істотних перешкод для здійснення майнових прав інтелектуальної власності та реалізаціїохоронюваних законом інтересів суб’єктів цих прав. Допускається самообмеження прав їх правоволоділець у формі правочину (надання вільної ліцензії, відмова від майнового права тощо). У даному випадку захист охоронюваних законом інтересів відбувається шляхом пред’явлення вимоги або шляхом учинення конкретної дії. При цьому, якщо правоволоділець буде заперечувати проти дій заінтересованої особи, то автор має доводити неправомірність дій заінтересованої особи, а остання – лише заперечувати неправомірність вимог правоволодільця. У випадку судового спору документом, що посвідчує захищений законом інтерес конкретної особи, буде судове рішення, у якому встановлюється спосіб здійснення охоронюваного інтересу; 4) шляхом анулювання свідоцтва про реєстрацію торговельної марки або загальновідомої торговельної марки (на підставі невикористання більш ніж три роки з дати реєстрації); 5) при конкуренції прав і зіткненні інтересів правоволодільців промислових зразків і торговельних марок захист охоронюваних законом інтересів відбувається шляхом поширення правил про пріоритет промислового зразку по відношенню до реєстрації комерційних позначень (таким чином відбувається захист охоронюваного законом інтересу шляхом надання пріоритету творчому результату); 6) шляхом подання позовів про скасування спірних правоохоронних документів; 7) шляхом доведення факту попереднього користування без реєстрації – у цьому випадку застосовується дозвільний характер діяльності до тих пір, поки суд не встановить заборону в судовому акті.

22. Належний захист охоронюваних законом інтересів у відносинах щодо здійснення особистих немайнових прав можливий лише шляхом установлення балансу між конфліктуючими інтересами в кожному окремому випадку з урахуванням моральних засад суспільства, принципів розумності, добросовісності та справедливості. Охоронюваний законом особистий немайновий інтерес слугує системоутворюючим чинником по відношенню до закріплених особистих немайнових прав, адже окреслює їх внутрішню диференціацію на групи та визначає перспективи закріплення нових особистих немайнових прав і подальшого вдосконалення їх системи.

23. Договірна форма – це ідеальна форма реалізації охоронюваних законом інтересів, яка гармонійно поєднується із диспозитивним методом регулювання приватних відносин. Охоронювані законом інтереси сторін у договірних правовідносинах захищаються наданням їм статусу істотних умов або закріплення їх у відповідній договірній формі. При припиненні невиконаного зобов'язання з волі суб'єктів захист охоронюваних законом інтересів осіб відбувається через відступне, новацію або прощення боргу.

24. У деліктних правовідносинах при балансі інтересів особи, яка зазнала майнових і немайнових втрат, та інтересів забезпечення правопорядку першочерговою постає компенсаційна, правопоновлювальна функція, каральна функція ж відходить на другий план. Таким чином, ми спостерігаємо вагомий вплив інтересів при реалізації деліктних зобов'язань. На захист охоронюваних законом інтересів у деліктних правовідносинах нормативно закріплені правила: про регрес, завдання шкоди при усуненні небезпеки життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, при спричиненні шкоди в стані крайньої необхідності, про випадки збільшення або зменшення розміру відшкодування шкоди, про страхування.

25. Охоронювані законом інтереси – це дозвоління, притязання, пронизані духом диспозитивності, які в деліктних правовідносинах народжені й розвиваються за умови «спрацювання» імперативних норм. Деліктна відповідальність – це відповідальність за порушення правових

заборон, а законний інтерес є неконкретизованим у законодавстві дозволом. Така специфічна дихотомія «заборона – дозвіл» виступає запорукою гармонійного, збалансованого розвитку цивільного права.

26. Збереження майна без достатньої правової підстави, учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, публічна обіцянка винагороди, зобов'язання з рятування життя і здоров'я фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи безперечно породжує низку суб'єктивних прав, але разом з тим специфіка цивільно-правового регулювання дає великі можливості для реалізації й захисту неконкретизованих у законі, але прямо не забороненим ним дозволів, які кожна окрема особа індивідуально реалізує у формі охоронюваних законом інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблятіпова, Н. А. Проблеми сурогатного материнства в Україні / Н. А. Аблятіпова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Одеська нац. юрид. акад. [редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.]. – Одеса, 2009. – Вип. 51. – С. 167–173.

2. Аверина, О. М. Политический интерес как категория социальной философии : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / О. М. Аверина. – М., 1999. – 170 с.

3. Айзикович, А. С. Важная социологическая проблема / А. С. Айзикович // Вопросы философии. – 1965. – № 11. – С. 163–172.

4. Акмеологическая оценка профессиональной компетентности государственных служащих : учеб. пособ. / под общ. ред. А. А. Деркача. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : РАГС, 2009. – 166 с.

5. Алексеев, С. С. Общая теория права : в 2 т. Т. 1 / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 359 с.

6. Алексеев, С. С. Право: азбука – теория – философия : опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.

7. Альтернативні підходи до розв’язання конфліктів : теорія і практика застосування / уклад. : Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів : ПАІС, 2007. – 296 с.

8. Ананьин, С. А. Интерес по учению современнной психологии и педагогики / С. А. Ананьин. − К. : Тип. «Петр Барский в Киеве», 1915. – [2], 500 с.

9. Андреев, В. К. Гражданский Кодекс Российской Федерации и новейшее законодательство / В. К. Андреев // Государство и право. – 1996. – № 4. – С. 96–117.

10. Андреев, Ю. Н. Механизм гражданско-правовой защиты / Ю. Н. Андреев. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2010. – 464 с.

11. Андрушко, А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Андрушко ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 201 с.

12. Анкудинов, Ю. А. Экономические интересы – движущая сила экономического развития: учеб. пособ. / Ю. А. Анкудинов. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1992. – 112 с.

13. Антонов, С. В. Правове регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій і захист прав їх учасників в Україні та за кордоном / С. В. Антонов // Управління закладом охорони здоров'я. – 2009. – № 6. – С. 11–19.

14. Ануфриев, Е. А. Сочетание общественных и личных интересов в процессе строительства социализма / Е. А. Ануфриев. − М. : Изд-во МГУ, 1978. − 45 с.

15. Апранич, М. Л. Проблемы гражданско-правового регулирования личных неимущественных отношений, не связанных с имущественными : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. Л. Апранич ; Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб., 2001. – 21 с.

16. Апранич, М. Л. Охраняемые законом личные неимущественные интересы / М. Л. Апранич // Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 124–132.

17. Арефьева, Г. С. Социальная активность / Г. С. Арефьева. – М. : Политиздат, 1974. – 231 с. – (Актуальные проблемы исторического материализма).

18. Аристотель. Политика : пер. с греч. / Аристотель ; предисл., примеч. С. А. Жебелева. – СПб. : Сабашниковы, 1911. – XII, 465 с.

19. Атаманенко, Н. С. Проблема интересов в курсе политической экономии социализма : учеб.-метод. пособ. / Н. С. Атаманенко, Н. В. Климин. – Л. : Ленинград. политех. ин-т им. М. И. Калинина, 1972. – 85 с.

20. Афанасьев, В. Г. Научное управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1973. – 392 с.

21. Бабич, І. Г. Принцип справедливості в римському праві і в сучасному зобов'язальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. Г. Бабич. – Одеса, 2006. – 192 с.

22. Байтин, М. И. Сущность права : (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – Саратов : СГАП, 2001. – 413 с.

23. Баранов, В. М. О соотношении действительности и возможности в праве / В. М. Баранов, В. Б. Першин, И. В. Першина // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. 2. – С. 181–186.

24. Баранова, Л. М. Обставини, які звільняють від відповідальності в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. М. Баранова ; Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 18 с.

25. Баринов, Н. А. Проблемы дифференциации имущественных отношений в гражданском праве / Н. А. Баринов // Альманах цивилистики: сб. ст.; под ред. Р. А. Майданика. – К., 2011. – Вып. 4. – 430 с.

26. Басин, Ю. Д. Основы гражданского законодательства о защите субъективных гражданских прав / Ю. Д. Басин // Проблемы применения Основ гражданского законодательства и Основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик. – Саратов, 1971. – С. 32–37.

27. Баскова, М. К. Экономические интересы и их взаимодействие : Региональный аспект / М. К. Баскова. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1991. – 112 с.

28. Белов, В. А. Гражданское право : Общая и Особенная части : учебник / В. А. Белов. – М. : Центр ЮрИнфор, 2003. – 960 с.

29. Бервено, С. М. Принцип свободи в договірному праві України: монографія / С. М. Бервено // Договірне право України. Загальна частина / за ред. О. В. Дзери. – К., 2008. – С. 136–155.

30. Берестова, І. Е. Зобов’язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. Е. Берестова ; Нац. акад. внутрішніх справ України. – К., 2004. – 202 с.

31. Берестова, І. Е. Набуття, збереження майна без достатньої правої підстави в підприємницькій діяльності (питання теорії і практики) : монографія / І. Е. Берестова, В. І. Бобрик ; за заг. ред. О. Д. Крупчана. – К. : НДІППіП, 2006. – 150 с.

32. Бернацкий, В. О. Интерес : познавательная и практическая функции / В. О. Бернацкий. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1984. – 168 с.

33. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів : (Паризький акт від 24 липня 1971 року) // Господарське судочинство в Україні : Судова практика. Захист прав інтелектуальної власності / упоряд. : В. С. Москаленко (кер.) [та ін.] ; відп. ред. Д. М. Притика. – К., 2004. – С. 12–53.

34. Бирюков, П. Н. Роль международно-правовых норм в обеспечении «права на правовую защиту» / П. Н. Бирюков // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 54–62.

35. Боброва, Д. В. Недоговірні зобов’язання у проекті Цивільного кодексу України / Д. В. Боброва // Українське право. – 1997. – № 1. – С. 93–100.

36. Боброва, Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Д. В. Боброва ; Харьковский Ордена Трудового Красного Знамени юридический институт им. Ф. Э. Дзержинского. – Х., 1988. – 56 с.

37. Богатырев, Ф. О. Интерес в гражданском праве / Ф. О. Богатырев // Журнал российского права. – 2002. – № 2. – С. 33–43.

38. Богатырев, Ф. О. Обязательство с нематериальным интересом : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. / Ф. О. Богатырев. – М. : РГБ, 2003. – 137 с.

39. Богомолов, О. Экономические интересы при социализме / О. Богомолов // Проблемы мира и социализма. – 1984. – № 6. – С. 36–44.

40. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб. : Прайм-Еврознак ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 667 с.

41. Бондаревский, В. Б. Воспитание интереса к знаниям и потребности к самообразованию : кн. для учителя / В. Б. Бондаревский. – М. : Просвещение, 1985. – 144 с.

42. Брагинский, М. И. Договорное право : общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1998. – 682 с.

43. Братусь, С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 215 с.

44. Бринчук, М. М. Права человека : Итоги века, тенденции, перспективы / М. М. Бринчук, М. И. Васильева [и др.] ; рук. авт. кол. и отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 2002. – 448 с.

45. Брокгауз, Ф. А. Энциклопедический словарь. Т. 13. Имидоэфиры – Историческая школа / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Типолит. И. А. Ефрона, 1894. – 480 с.

46. Вавилин, Е. В. Механизм осуществления гражданских прав и исполнения обязанностей : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра юрид. наук / Е. В. Вавилин. – М. : Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ, 2009. – 54 с.

47. Вавилин, Е. В. Принципы-методы в гражданском праве / Е. В. Вавилин // Актуальные проблемы частноправового регулирования: материалы Всероссийского VIII научного форума ; науч. ред. Н. А. Баринов, отв. ред. С. В. Мартышкин. – Самара : Самарский университет, 2009. – 612 с.

48. Василенко, И. А. Государственное и муниципальное управление: учебник / И. А. Василенко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во Юрайт, 2010. – 415 с.

49. Васильев, С. В. Гражданский процесс : курс лекций / С. В. Васильев. – Х. : Эспада, 2010. – 688 с.

50. Васильева, С. В. Отражение публичных и частных интересов в решениях Конституционного Суда Российской Федерации /

С. В. Васильева // Интерес в публичном и частном праве : сб. ст. – М., 2002. – С. 36–44.

51. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / под общ. ред. Е. Б. Кубко. – К. : Юринком, 1997. – 192 с.

52. Ведомости Верховного Совета СССР . – 1955. – № 9. – Ст. 222.

53. Верховний Суд України «Судова практика розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування» (Витяг) // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 8.

54. Винницкий, Д. В. Финансовое право: хаос или система? / Д. В. Винницкий // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції «Система фінансового права» (27–28 травня 2009 р., м. Одеса). – Одеса, 2009. – С. 34–36.

55. Витрук, Н. В. О категориях правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук // Советское государство и право. – 1979. – № 12. – С. 31–33.

56. Витрук, Н. В. Основы правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 427 с.

57. Витрук, Н. В. Система прав личности / Н. В. Витрук // Права личности в социалистическом обществе. – М., 1981. – С. 108–109.

58. Витрук, Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : НОРМА, 2008. – 210 с.

59. Вінник, О. М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / О. М. Вінник ; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 631 с.

60. Вокк, В. Комплексное использование интересов в управлении и планировании производством (опыт системного исследования) / В. Вокк. – Таллинн : Валгус, 1977. – 84 с.

61. Гаврилов, Э. П. [Рецензия] // Правоведение ЛГУ. – 1989. – № 4. – С. 93–95. – Рец. на кн. : Юрченко, А. К. Издательский договор / А. К. Юрченко. – ЛГУ, 1988. – 104 с.

62. Гаврилов, Э. П. Постатейный комментарий Закона РФ «Об авторском праве и смежных правах» / Э. П. Гаврилов. – М. : Фонд «Правовая культура», 1996. – 489 с.

63. Гайдук, А. С. Гражданско-правовой принцип неприкосновенности собственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. С. Гайдук. – Рязань, 2003. – 186 с.

64. Гак, Г. М. Учение об общественном сознании в свете теории познания / Г. М. Гак. − М. : Госполитиздат, 1960. − 200 с.

65. Гамбаров, Ю. Общественный интерес в гражданском праве / Ю. Гамбаров // Юрид. вестник. – 1879. – Июнь. – С. 861–891.

66. Гамбаров, Ю. С. Гражданское право. Общая часть / Ю. С. Гамбаров ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 816 с.

67. Гамбаров, Ю. С. Курс гражданского права. Т. 1. Часть общая / Ю. С. Гамбаров. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – 780 с.

68. Гегель, Г. В. Ф. Сочинения : в 14 т. : [пер. с нем.]. Т. 1 / Г. В. Ф. Гегель. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1930. – 367 с.

69. Гегель, Г. В. Ф. Сочинения : в 14 т. : [пер. с нем.]. Т. 8 / Г. В. Ф. Гегель. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1935. – 470 с.

70. Гельвеций, К. Об уме : [пер. с фр.] / К. Гельвеций. – М. : Госполитиздат, 1938. – 395 с.

71. Гельвеций, К. А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании : [пер. с фр.] / К. А. Гельвеций. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 484 с.

72. Гельвеций, К. А. Сочинения : в 3 т. Т. 2 / К. А. Гельвеций – М. : Мысль, 1974. – 603 с.

73. Гендин, А. М. Предвидение и цель в развитии общества : философские аспекты / А. М. Гендин. – М. : Политиздат, 1982. – 176 с.

74. Герасимов, В. Н. Приоритет семейного воспитания детей как принцип семейного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Н. Герасимов. – М. : МГУ имени М. В. Ломоносова, 2006. – 173 с.

75. Гербутов, В. С. Обзор диссертаций на тему неосновательного обогащения / В. С. Гербутов // Вестник гражданского права. – М., 2008. – Т. 2, №2. – С. 282–313.

76. Глезерман, Г. Е. Интерес как социологическая категория / Г. Е. Глезерман // Вопросы философии. − 1966. − № 10. − С. 15–27.

77. Гнилицький, М. А. Гносеологічний і соціальний зміст категорії «інтерес» : дис. … канд. філос. наук / М. А. Гнилицький ; Харківський державний університет. – Х., 1970. – 174 с.

78. Гольбах, П. А. Избранные произведения : в 2 т. : [пер. с фр.]. Т. 1. / П. А. Гольбах. – М. : Госполитиздат, 1963. – 715 с.

79. Гордон, В. М. Иски о признании / В. М. Гордон. – Ярославль : Тип. губернского правления, 1906. – 282 с.

80. Горшунов, Д. Н. Интерес в частном праве : вопросы теории : монография / Д. Н. Горшунов. – Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2005. – 176 с.

81. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15. – Назва з екрана.

82. Гражданское право : учебник для студентов вузов, обучающихся по направлению 521400 «Юриспруденция» и по специальности 021100 «Юриспруденция» : в 4 т. Т. 4 / [Витрянский В. В. и др.] ; отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 816 с.

83. Гражданское право : учебник : в 2 т. Т. 1 / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 1998. – 816 с.

84. Гражданское право : учебник. Т. 1 / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М. : ТК Велби, 2002. – 776 с.

85. Гражданское право : учебник. Ч. 1 / Н. Н. Агафонова, С. В. Артеменков, В. В. Безбах [и др.] ; отв. ред. В. П. Мозолин, А. И. Масляев. – М. : Юристъ, 2005. – 719 с.

86. Гражданское право. Общая часть : учеб. для студентов : в 4 т. Т. 1. / отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 720 с.

87. Гражданское право. Ч. 1 / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – СПб. ; М. : Проспект, 1996. – 415 с.

88. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / А. Б. Бабаев, С. А. Бабкин, Р. С. Бевзенко [и др.] ; под общ. ред. В. А. Белова. – М. : Юрайт-Издат, 2007. – 993 с.

89. Гражданское право: в 4 т. Т. 2. Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права: учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению 521400 «Юриспруденция» и по специальности 021100 «Юриспруденция» / [Зенин И. А. и др.] ; отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 496 с.

90. Грибанов, В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : Статут, 2001. – 411 с.

91. Груздев, В. В. Человек и право : исторические, общетеоретические и цивилистические очерки : монография / В. В. Груздев. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – 463 с.

92. Губин, Е. П. Понятие интереса в гражданском праве / Е. П. Губин // Вестник МГУ. Сер. 11, Право. – 2001. – № 4. – С. 62–67.

93. Гужва, А. М. Деякі аспекти правової природи інтересу в цивільному праві / А. М. Гужва // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 3. – С. 111–114.

94. Гужва, А. М. Співвідношення інтересу і збитків за римським правом / А. М. Гужва // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса, 2008. – Вип. 41. – С. 184–190.

95. Гукасян, Р. Е. Избранные труды по гражданскому процессу / Р. Е. Гукасян. – М. : Проспект, 2009. – 480 с.

96. Гукасян, Р. Е. Место интересов в регулировании гражданских судопроизводственных отношений / Р. Е. Гукасян // Механизм защиты субъективных гражданских прав : сб. науч. труд. – Ярославль, 1990. – С. 87–94.

97. Гукасян, Р. Е. Правовые и охраняемые законом интересы / Р. Е. Гукасян // Советское государство и право. – 1973. – №7. – С. 116.

98. Гукасян, Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве / Р. Е. Гукасян / отв. ред. М. А. Викут. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1970. – 190 с.

99. Гурвич, М. А. Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия / М. А. Гурвич // Труды ВЮЗИ ; Вопросы гражданского процессуального, гражданского и трудового права. – М., 1965. – Т. 3. – С. 62–117.

100. Гуревич, М. А. Право на иск / М. А. Гуревич. – М. : Наука, 1978. – 194 с.

101. Гусев, А. Д. Сочетание материальных интересов с моральными стимулами / А. Д. Гусев // Вопросы философии. − 1960. − № 2. − С. 146–154.

102. Давид, Р. Основные правовые системы современности : пер. с англ. / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Международные отношения, 1999. – 400 с.

103. Дедов, Д. И. Интерес в публичном и частном праве / Д. И. Дедов // Журнал российского права. – 2003. – № 1. – С. 139–146.

104. Демин, М. В. Проблемы теории личности / М. В. Демин. − М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. − 240 с.

105. Дидро, Д. Избранные произведения : [пер. с фр.] / Д. Дидро. – М. ; Л. : Худ. лит., 1951. – XVI, 411 с.

106. Директива Ради ЄС від 13.10.1992 р. № 98/44/ЄС щодо юридичного захисту біотехнологічних винаходів (ч. 1 ст. 6) [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : http://www.vipo.int/edocs/mdocs/tk/en/wipo_grtkf_ic_1_8.doc. – Назва з екрана.

107. Договор ВОИС по авторскому праву [Электронный ресурс]. – Женева : ВОИС, 2000. – № 226(R). – С. 10. – Режим доступа : http://www.alppp.ru/law/grazhdanskoe-pravo/mezhdunarodnoe-chastnoe-pravo/10/dogovor-vois-po-avtorskomu-pravu.html. – Заглавие с экрана.

108. Договор ВОИС по исполнениям и фонограммам [Электронный ресурс]. – Женева : ВОИС, 2000. – № 227(R). – С. 16–17. – Режим доступа : http://low.edu.ru. – Заглавие с экрана.

109. Дождев, Д. В. Римское частное право : учеб. для вузов / Д. В. Дождев ; под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук проф. В. С. Нерсесянца. – Изд. 2-е, изм. и доп. – М. : НОРМА, 2002. – 784 с.

110. Донцов, С. Е. Гражданско-правовые внедоговорные способы защиты социалистической собственности / С. Е. Донцов. – М. : Юрид. лит-ра, 1980. – 144 с.

111. Дусавицкий, А. К. Развитие личности в учебной деятельности / А. К. Дусавицкий. – М. : Дом педагогики, 1996. – 208 с.

112. Ем, В. С. Обязательства вследствие неосновательного обогащения / В. С. Ем // Законодательство. – 1999. – №7.– С. 7–23.

113. Емельянов, В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. – М. : Лекс-Книга, 2002. – 160 с.

114. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/11548640. – Назва з екрана.

115. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/11035330. – Назва з екрана.

116. Єрьоменко, Г. В. Порівняльна характеристика деліктів з інститутом набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (безпідставне збагачення) та іншими зобов’язаннями по захисту цивільних прав / Г. В. Єрьоменко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 5. – С. 198–200.

117. Завьялов, Ю. С. Связь права с интересами коллектива и личности / Ю. С. Завьялов // Советское государство и право. – 1967. – № 7. – С. 80–87.

118. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015. – Назва з екрана.

119. Заіка, Ю. О. Право власності. Спадкове право : навч. посіб. / Ю. О. Заіка, В. М. Співак. – К. : Наук. думка, 2000. – 152 с.

120. Заозеров, М. И. Общественные и личные интересы и их сочетание при социализме / М. И. Заозеров // О диалектике развития советского социалистического общества. − М., 1962. – Гл. 7. – С. 222–252.

121. Здравомыслов, А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.

122. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14. – Назва з екрана.

123. Зібрання малоросійських прав 1807 року / уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько [та ін.] ; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : в 2 т. – К., 2009. – Т. 1. – С. 885–1024.

124. Зражевская, Т. Д. Конституционное судопроизводство как фактор стабилизации баланса публичных и частных интересов в регулировании рыночной экономики / Т. Д. Зражевская, С. А. Савченко // Проблемы взаимодействия отраслей частного права : материалы Междунар. науч.-метод. конф. «Проблемы взаимодействия отраслей частного права : доктрина и методика преподавания», Воронеж, 3–4 марта 2006 г. – Воронеж, 2006. – С. 236–250.

125. Зубар, В. М. Зобов’язання, що виникають з ведення чужих справ без доручення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. М. Зубар ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 178 с.

126. Иванов, В. Г. Основные положения теории интереса в свете проблемы отношений человека / В. Г. Иванов / Ученые записи ЛГУ. Сер. : Психология и педагогика. – 1956. − № 214, вып. 9. − С. 64–76.

127. Иеринг, Р. Интерес и право / Р. Иеринг // Временник Демидовского юридического лицея. – Ярославль, 1880. – Кн. 23. – С. 1–149.

128. Ильина, О. Ю. Частные и публичные интересы в семейном праве Российской Федерации [Электронный ресурс] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / О. Ю. Ильина. – М. : РГБ, 2007. – 374 с. – Режим доступа : http://dlib.rsl.ru/01003320170. – Заглавие с экрана.

129. Интерес как экономическая категория : список литературы за 1968–1972 гг. / сост. Е. Н. Князева – М. : Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина, 1972. – 23 с.

130. Интересы в системе экономических отношений социализма ; отв. ред. Ю. И. Палкин, Ю. Н. Пахомов. – К. : Наук. думка, 1974. – 240 с.

131. Иоффе, О. С. Новый Гражданский кодекс РСФСР / О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1965. – 447 с.

132. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ Мін’юсту України від 03.03.2004 р. № 20/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main. – Назва з екрана.

133. Інструкція про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій, затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23.12.2008 р. № 771 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 24. – Ст. 817.

134. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.khpg.org. – Назва з екрана.

135. Калашникова, С. И. Медиация в сфере гражданской юрисдикции / С. И. Калашникова. – М. : Инфоропик Медиа, 2011. – 304 с.

136. Кант, И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского. – М. : Мысль, 1994. – 612 с.

137. Кант, И. Сочинения : в 6 т. : [пер. с нем.]. Т. 4. Ч. 1 / И. Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1965. – 544 с.

138. Кашинцева, О. Ю. Охорона прав інтелектуальної власності в сфері медицини та фармації / О. Ю. Кашинцева // Матеріали Міжнар. конф. «Охорона прав інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі : політика, законодавство, практика», Київ, 15–16 червня 2011 р. : Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». – К., 2001. – С. 147–151.

139. Керимов, Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – 2-е изд. – М. : Аванта+, 2000. – 560 с.

140. Кибернетика [Электронный ресурс] // Википедия : Свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Кибернетика. – Заглавие с экрана.

141. Ківалова, Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : монографія / Т. С. Ківалова ; Міністерство освіти і науки України ; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2008. – 360 с.

142. Князев, В. В. О природе интереса как социологического явления / В. В. Князев, А. И. Куфтырев, А. С. Фетисов // Вестник МГУ. Сер. : Философия. − 1968. − № 4. − С. 13–14.

143. Ковалев, В. И. Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев. – М. : Наука, 1988. – 192 с.

144. Кодекс про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/80731-10. – Назва з екрана.

145. Кожарська, І. Охорона знаків для товарів та послуг в Європейському співтоваристві / І. Кожарська // Інтелектуальна власність. – № 6. – 2002. – С. 6–11.

146. Козлов, А. П. Понятие преступления / А. П. Козлов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 819 с.

147. Колобов, В. Ю. О соотношении юридических и охраняемых законом интересов в гражданском судопроизводстве / В. Ю. Колобов, Н. К. Якунина // Некоторые актуальные проблемы современного научного знания. – Ярославль : Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 1983. – 374 с.

148. Колодій, А. М. Принципи права України: монографія / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.; Климова, А. Н. Принципы гражданского права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Н. Климова. – М. : МГУ имени М. В. Ломоносова, 2005. – 182 с.

149. Комарова, Т. Л. Оптимизация публичного и частного интереса в налоговой политике современного российского государства / Т. Л. Комарова // Интерес в публичном и частном праве : сб. ст. – М., 2002. – С. 135–153.

150. Конвенція про видачу Європейських патентів від 05.10.1973 р. (ч. 1 ст. 52) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ebooktime.net/book_278_glava_61_31.19. – Назва з екрана.

151. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини : Конвенція про права людини та біомедицину [Електронний ресурс : Конвенція країн Ради Європи та Європейського Союзу] : Міжнародний документ від 04.04.1997 р. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_334. – Назва з екрана.

152. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua. – Назва з екрана.

153. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11.05.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004. – Назва з екрана.

154. Конституція України 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rada.gov.ua. – Назва з екрана.

155. Копейчиков, В. В. Реализация субъективных прав граждан / В. В. Копейчиков // Советское государство и право. – 1984. – №3. – С. 10–17.

156. Коркунов, Н. М. Лекции по общей теории права. Кн. 2. Объективная и субъективная сторона права / Н. М. Коркунов – Изд. 9-е. – СПб. : [Н. К. Мартынов], 1914. – 360, VIII с.

157. Костин, А. В. Интерес публично-территориальных образований в гражданском праве / А. В. Костин // Законодательство. – 2002. – № 3. – С. 41–52.

158. Кот, А. А. Защита прав интеллектуальной собственности по законодательству Украины / А. А. Кот // Альманах цивилистики : сб. ст. / под ред. Р. А. Майданика. – К., 2009. – Вып 2. – С. 132–147.

159. Кот, А. А. Способы защиты участников договорных отношений / А. А. Кот // Альманах цивилистики : сб. ст. / под ред. Р. А. Майданика. – К., 2008. – Вып. 1. – С. 137–149.

160. Кохановська, О. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи як уособлення захисту прав і основних свобод людини в сучасній Україні / О. Кохановська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. : Юридичні науки. – 2011. – Вип. 86. – С. 7–10.

161. Красавчиков, О. А. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных отношений и Свод законов Советского государства / О. А. Красавчиков // Проблемы гарантий осуществления и защиты прав граждан : материалы науч.-практ. конф., посвященные 175-летию возобновления Тартуского университета. – Тарту, 1977. – С. 10–17.

162. Красавчикова, Л. О. Понятие и система личных, не связанных с имущественными прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Л. О. Красавчикова. – Екатеринбург, 1994. – 435 с.

163. Крашенинников, Е. А. Охраняемые законом интересы / Е. А. Крашенинников // Учен. зап. Тартуского государственного ун-та. – Вып. 806. – Тарту, 1988. – С. 11–23.

164. Крашенинников, Е. А. Понятие охраняемого законом интереса / Е. А. Крашенинников // Проблемы защиты субъективных гражданских прав : Сб. науч. тр. – Ярославль : Ярославский гос. ун-т, 2000. – С. 3–10.

165. Кривцов, А. С. Общее учение об убытках / А. С. Кривцов. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1902. – 118 с.

166. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. – Назва з екрана.

167. Кронрод, Я. А. Законы политической экономии социализма : очерки методологии и теории / Я. А. Кронрод. – М. : Мысль, 1966. – 580 с.

168. Кряжков, А. В. Публичный интерес : понятие, виды и защита / А. В. Кряжков // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 91–99.

169. Кубко, А. Є. Реалізація публічних інтересів у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Є. Кубко ; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 225 с.

170. Кузнецова, Н. С. Развитие гражданского законодательства Украины: проблемы и перспективы // Альманах цивилистики : сб. ст. / под ред. Р. А. Майданика. – К., 2008. – Вып. 1. – С. 23–31.

171. Кузнецова, О. А. Квалификация гражданских правонарушений и способы защиты гражданских прав / О. А. Кузнецова // Пермский конгресс ученых-юристов : тез. докл. международ. науч.-практ. конф. / Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2010. – 615 с.

172. Кузнецова, О. А. Принципы гражданского права: вопросы теории и практики / О. А. Кузнецова // Правоведение. – 2005. – № 2. – С. 24–34.

173. Кузнецова, О. А. Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра юрид. наук : 12.00.03. / О. А. Кузнецова ; Уральская государственная юридическая академия. – Екатеринбург, 2007. – 42 с.

174. Кулиев, Т. А. Проблема интересов в социалистическом обществе / Т. А. Кулиев. – М. : Мысль, 1967. – 180 с.

175. Курбатов, А. Я. Обеспечение баланса частных и публичных интересов – основная задача права на современном этапе / А. Я. Курбатов // Хозяйство и право. – № 6. – 2001. – С. 87–93.

176. Курбатов, А. Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности / А. Я. Курбатов. – М., 2001. – 212 с.

177. Курбатов, А. Я. Теоретические основы сочетания частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности [Электронный ресурс] / А. Я. Курбатов. – Режим доступа : htpp://www.cfin.ru/press/black/2001-1/03_01_kurbatoff.shtml. – Заглавие с экрана.

178. Лавриненко, В. М. Проблемы социальных интересов в ленинизме / В. М. Лавриненко. – М. : Мысль, 1979. – 188 с.

179. Лавриненко, В. Н. Интересы как категория исторического материализма / В. Н. Лавриненко // Вестник МГУ. Сер. : Философия. – 1964. – № 1. – С. 65–72.

180. Ленин, В. И. Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 1. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1967. – 589 с.

181. Лившиц, В. И. Коллективные экономические интересы и хозяйственный механизм / В. И. Лившиц. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1981. – 160 с.

182. Лихова, С. Законні інтереси дітей та підопічних осіб як об’єкт кримінально-правової охорони: теоретико-правовий аспект / С. Лихова, С. Морозюк // Вісник прокуратури. – 2008. – № 8. – С. 58–59.

183. Личенко, І. Теоретичні та правові проблеми визначення поняття «законні інтереси громадян у сфері власності» / І. Личенко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 6. – С. 44–47.

184. Луць, В. В. Окремі аспекти оперативного захисту цивільних прав та інтересів сторін у договірних зобов’язаннях / В. В. Луць // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права

(Матвєєвські цивілістичні читання) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16 вересня 2010 року. – К., 2011. – С. 10–16.

185. Люблинская, А. А. Детская психология / А. А. Люблинская. – М. : Просвещение, 1971. – 415 с.

186. Майданик, Р. А. Квалификация способов защиты гражданских прав и интересов судом в Украине: теория и практика // Альманах цивилистики : сб. ст. / под ред. Р. А. Майданика. – К., 2011. – Вып. 4. – С. 107–147.

187. Майданик, Р. А. Институт доверительной собственности в праве Украины : состояние и перспективы / Р. А. Майданик // Альманах цивилистики : сб. ст. / под ред. Р. А. Майданика. – К., 2008. – Вып. 1. – С. 203–204.

188. Майданик, Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві / Р. А. Майданик. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 502 с.

189. Макарова, З. В. Защита в российском уголовном процессе: понятие, виды, предмет и пределы / З. В. Макарова // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 217–231.

190. Малеин, Н. С. Гражданский закон и право личности в СССР / Н. С. Малеин. – М. : Юрид. лит-ра, 1981. – 215 с.

191. Малеин, Н. С. Охрана прав личности советским законодательством / Н. С. Малеин. – М. : Наука, 1985. – 128 с.

192. Малеин, Н. С. Охраняемый законом интерес / Н. С. Малеин // Советское государство и право. – 1980. – № 1. – С. 17–34.

193. Малеина, М. Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита) : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03 / М. Н. Малеина ; Моск. гос. юрид. академия. – М., 1997. – 431 с.

194. Малько, А. В. Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 359 с.

195. Малько, А. В. Законные интересы советских граждан / А. В. Малько. – Саратов : Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1985. – 207 с.

196. Малько, А. В. Механизм правового регулирования / А. В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 16–34.

197. Мальков, В. А. Общественные и личные интересы и условия их сочетания при социализме : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филос. наук / В. А. Мальков. − Л., 1958. − 14 с.

198. Мальцев, Г. В. О субъективных публичных правах / Г. В. Мальцев // Интерес в публичном и частном праве : сб. ст. – М., 2002. – С. 11–18.

199. Мальцев, Г. В. Соотношение субъективных прав, обязанностей интересов советских граждан / Г. В. Мальцев // Советское государство и право. – 1965. – № 10. – С. 6–24.

200. Мальцев, Г. В. Социалистическое право и свобода личности / Г. В. Мальцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 194 с.

201. Мальцев, Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.

202. Мамницкий, В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Ю. Мамницкий ; Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого. – Х., 1995. – 177 с.

203. Манукян, В. И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии : науч.-практ. пособ. / В. И. Манукян. – К. : Истина, 2006. – 368 с.

204. Маркс К. Сочинения : [в 30 т.]. Т. 2 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Госполитиздат, 1955. – VIII, 652 с.

205. Маркс, К. Сочинения : [в 30 т.]. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Госполитиздат, 1954. – XVI, 699 с.

206. Маркс, К. Сочинения : [в 30 т.]. Т. 12 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1958. – XXIV, 879 с.

207. Маркс, К. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений : (Новая публикация первой главы «Немецкой

идеологии») : пер. с нем. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1966. – 152 с.

208. Матузов, Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере / Н. И. Матузов // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 16–30.

209. Матузов, Н. И. О принципе «не запрещенное законом дозволено» / Н. И. Матузов // Советское государство и право. – 1989. – № 8. – С. 25–32.

210. Матузов, Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Юрист, 1987. – 297 с.

211. Мейер, Д. И. Об имущественных правах вообще (окончание) / Д. И. Мейер // Журнал министерства юстиции. – 1860. – Т. 4. Часть неофициальная II. – С. 165–212.

212. Мейер, Д. И. Об имущественных правах вообще / Д. И. Мейер // Журнал министерства юстиции. – 1860. – Т. 4. Часть неофициальная II. – С. 3–52.

213. Мейер, Д. И. Русское гражданское право. Ч. 1 / Д. И. Мейер. – М., 1997. – 286 с.

214. Мерлин, В. С. Очерк психологии личности / В. С. Мерлин. − Пермь, 1959. − 52 с.

215. Методика товарознавчої експертизи та оцінки дорожніх транспортних засобів : Наказ Міністерства юстиції України і Фонду державного майна України від 24.11.2003 р. № 142/5/2092 [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2003. – № 49 (19.12.2003). – Ст. 2579. – Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/o/21598. – Назва з екрана.

216. Мечетина, Т. А. Ограничение права собственности : проблемы публичных и частных интересов [Электронный ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. А. Мечетина. – М. : РГБ, 2003. – Режим доступа : http://dlib.rsl.ru/01000343243. – Заглавие с экрана.

217. Михайлов, С. В. Категория интереса в российском гражданском праве / С. В. Михайлов. – М. : Статут, 2002. – 205 с.

218. Михайловский, И. В. Очерки философии права. Т. I / И. В. Михайловский. – Томск : Изд-во В. М. Посохин, 1914. – 632 с.

219. Михеева, И. В. Соотношение частного и публичного интересов и ответственность органов государственного управления / И. В. Михеева // Интерес в публичном и частном праве : сб. ст. – М., 2002. – С. 82–87.

220. Михны, В. Соотношение личности и общества при социализме / автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филос. наук / В. Михны. − М., 1956. − 26 с.

221. Мичурин, Е. А. Осуществление и ограничения вещных прав : монография / Е. А. Мичурин. – М. : Юрист, 2011. – 340 с.

222. Міндрул, А. В. Проблеми охорони інтелектуальної власності та дотримання інтересів суспільної охорони здоров'я / А. В. Міндрул // Четвертий Національний конгрес з біоетики. – К. : Вид-во НАН України. – 2010. – С. 211.

223. Мордовец, А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина : дис. ... д-ра юрид. наук. : 12.00.01 / А. С. Мордовец ; Саратовская высш. школа МВД. – Саратов, 1997. – 384 с.

224. Морозов, В. С. Социальный интерес и поведение личности / В. С. Морозов. − М. : Знание, 1977. – 64 с.

225. Морозова, Н. Г. Учителю о познавательном интересе / Н. Г. Морозова. – М. : Знание, 1979. – 48 с.

226. Мотовиловкер, Я. О. Основные уголовно-процессуальные функции / Я. О. Мотовиловкер. – Ярославль : ЯГУ, 1976. – 94 с.

227. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : в 2 т. Т. 1 / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 832 с.

228. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : в 2 т. Т. 2 / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1088 с.

229. Немировська, О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Немировська ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 1999. – 189 с.

230. Немытина, М. В. Трансформация частных интересов в публичные / М. В. Немытина // Частное право : проблемы и тенденции развития : Материалы Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2008. – С. 121–126.

231. Никологорская, Е. И. Общий корпоративный интерес в акционерных отношениях: сочетание частных и публичных начал / Е. И. Никологорская // Актуальные проблемы частноправового регулирования : материалы Всерос. VIII научного форума, Самара, 24–25 апреля 2009 г. – Самара, 2009. – С. 134–137.

232. Носов, В. А. Понятие внедоговорных обязательств / В. А. Носов // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль, 1978. – С. 23–25.

233. Нохрина, М. Л. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных отношений, не связанных с имущественными / М. Л. Нохрина. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 372 с.

234. О репродуктивных правах граждан [Электронный ресурс] : Закон Кыргызской республики от 20.12.1999 г. – Режим доступа : http://www.med.kg/Low/ reproduction.shtml?m=125&sm=125109. – Заглавие с экрана.

235. О репродуктивных правах человека и гарантиях их осуществления [Электронный ресурс] : Закон Республики Казахстан от 22.12.2003 г. – Режим доступа : http://base.zakon.kz/doc/?uid=37DBD12D-34DB-4976-9717-5E4C27A8900B&doc_id=1035510. – Заглавие с экрана.

236. Об охране репродуктивного здоровья и планирования семьи : Закон Республики Молдова от 24.05.2001 г. // Мониторул Официал ал Р. Молдова. – 2001. – 2 авг. (№ 90–91).

237. Об утверждении основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик [Электронный ресурс] : Закон СССР от 25.12.1958 г. –

Режим доступа : http ://www.knukim-edu.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15846.htm. – Заглавие с экрана.

238. Об утверждении основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик [Электронный ресурс] : Закон СССР : http ://www.innovbusiness.ru/pravo/DocumShow_DocumID_36352.html. – Заглавие с экрана.

239. Общая и прикладная политология : учеб. пособ. / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М. : МГСУ ; Союз, 1997. – 992 с.

240. Оглядовий лист Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з орендою земельних ділянок» від 30.11.2007 р. № 01-8/918 // Юридичний вісник України. – 2008. – № 4.

241. Онищенко, Н. Н. Гармонизация правовой системы Украины как фактор обеспечения прав, свобод и законных интересов граждан / Н. Н. Онищенко // Личные неимущественные права : проблемы теории и практики применения: сб. ст. и иных материалов ; под ред. Р. А. Стефанчука. – К. : Юринком Интер, 2010. – 1040 с.

242. Основи законодавства про культуру від 14.02.1992 р. № 2117-XII / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2117-12. – Назва з екрана.

243. Основи законодавства України про охорону здоров’я від 19.11.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.

244. Отраднова, О. О. Недоговірні зобов’язання в цивільному праві України : навч. посіб. / О. О. Отраднова. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 240 с.

245. Павленко, Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов’язаннях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Д. Г. Павленко ; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України. – К., 2009. – 186 с.

246. Павлов, В. И. Субъективная сторона юридического конфликта как наиболее значимый элемент его структуры / В. И. Павлов // Вісник

Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – С. 39–46.

247. Панченко, М. Добросовісність, розумність і справедливість – правові засади цивільного права України / М. Панченко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 12. – С. 147–150.

248. Пассек, Е. В. Неимущественный интерес в обязательстве / Е. В. Пассек. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1893. – 217 с.

249. Пастухов, И. С. Экономические интересы, производство и обмен при социализме / И. С. Пастухов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 140 с.

250. Патент України на корисну модель № UA 71846 «Спосіб лікування гострих кишкових інфекцій, викликаних умовно патогенними мікроорганізмами, з використанням колоїдного срібла» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/27853/1/polovyan_patent%20colloidal%20silver.pdf. – Назва з екрана.

251. Патент України на корисну модель №UA 71155 «Спосіб лікування гострого тромбозу глибоких вен нижніх кінцівок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dspace.bsmu.edu.ua:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/2720/%D0%86%D1%96%D0%B2%D0%B0%D1%89%D1%83%D0%BA%2071155%20.pdf?sequence=1. – Назва з екрана.

252. Перелік документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів, затверджений Постановою КМУ від 29 червня 1999 р. № 1172 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 26 (16.07.99). – Ст. 1241.

253. Перелік підстав, за наявності яких можливе штучне переривання вагітності, строк якої становить від 12 до 22 тижнів : Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 144 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 7. – Ст. 357.

254. Першин, М. В. Частно-правовой интерес : понятие, правообразование, реализация : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Першин ; Нижегородская академия МВД РФ. – Н. Новгород, 2004. – 200 с.

255. Підлубна, Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. М. Підлубна ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького. – К., 2009. – 20 с.

256. Платонов, К. К. Краткий словарь системы психологических понятий / К. К. Платонов. – М. : Высшая школа, 1981. – 174 с.

257. Плеханов, Г. В. Избранные философские произведения : в 5 т. Т. 1 / Г. В. Плеханов. – М. : Политиздат, 1956. – 847 с.

258. Плеханов, Г. В. Избранные философские произведения : в 5 т. Т. 2 / Г. В. Плеханов. – М. : Политиздат, 1956. – 824 с.

259. Плотников, В. И. Современный философский словарь / В. И. Плотников ; под общ. ред. д-ра филос. наук проф. В. Е. Кемерова. – 3-е изд., испр. и доп. – М : Академический проект, 2004. – 864 с.

260. Погрібний, С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія / С. О. Погрібний. – К. : Правова єдність, 2009. – 304 с.

261. Покровский, И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с.

262. Політичний менеджмент / Український центр політичного менеджменту. – Український науковий журнал. – К., 2008. – № 1 (28). – 189 с.

263. Полянский, В. В. Публичные и частные интересы в конституционном праве : проблемы и гармонизация / В. В. Полянский // Интерес в публичном и частном праве : сб. ст. – М., 2002. – С. 48–53.

264. Попов, В. К. Гражданско-правовые формы реализации материальных интересов в агропромышленном комплексе СССР : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / В. К. Попов ; Харьк. юрид. ин-т имени Ф. Э. Дзержинского. – Х., 1983. – 395 с.

265. Порядок проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України 23.09.2009 р. № 690 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 87. – Ст. 2948.

266. Посикалюк, О. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англо-американській системах приватного права : монографія / О. О. Посикалюк. – К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – 205 с.

267. Посикалюк, О. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англо-американській системах приватного права : автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. О. Посикалюк ; Національно-дослідний ін-т приват. права і підприємництва НАН України. – К., 2012. – 20 с.

268. Последствия Соглашения ТРИПС для договоров, административные функции которых выполняет ВОИС [Электронный ресурс]. – Женева : ВОИС, 1996. – С. 5. – Режим доступа : http://tovznak.livejornal.com. – Заглавие с экрана.

269. Постанова Апеляційного суду Луганської області від 30.05.2011 р. у справі № 22ц/1290/2695/11.

270. Постанова Апеляційного суду Сумської області від 22.01.2009 р. у справі № 22-ц-121/2009.

271. Постанова Верховного Суду України від 11.04.2006 р. у справі № 31/215.

272. Постанова Верховного Суду України від 11.07.2012 р. у справі № 6-63цс12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS120380.html. – Назва з екрана.

273. Постанова Верховного суду України від 12.09.2011 р.

274. Постанова Верховного Суду України від 21.05.2012 р.

275. Постанова Вищого господарського суду України від 10.02.2010 р. у справі № 04/18-71.

276. Постанова Вищого господарського суду України від 15.11.2006 р. у справі № 47/136-06.

277. Постанова Вищого господарського суду України від 22.11.2005 р. у справі № 32/83(Н10/87).

278. Постанова Вищого господарського суду України від 27.04.2010 р. № 5/254/09 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/9352191. – Назва з екрана.

279. Постанова Вищого господарського суду України від 27.08.2012 р. у справі № 13/55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/25859536. – Назва з екрана.

280. Постанова Вищого господарського суду України від 28.04.2010 р. у справі № 17/525.

281. Постанова Вищого господарського суду України від 28.10.2009 р. у справі № 05/4182.

282. Постанова Вищого господарського суду України від 29.09.2011 р. у справі № 38/12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/18543716. – Назва з екрана.

283. Постанова Вищого господарського суду України від 31.03.2011 р. у справі № 5/54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/14637052. – Назва з екрана.

284. Постанова Господарського суду Запорізької області від 14.06.2007 р. у справі № 10/252/07.

285. Постанова Господарського суду м. Києва від 04.09.2009 р. у справі № 16/201-21/74.

286. Постанова Господарського суду м. Києва від 12.08.10 р. у справі № 3/222.

287. Постанова Господарського суду м. Києва від 22.12.11 р. у справі № 47/310.

288. Постанова Житомирського апеляційного господарського суду від 03.07.2007 р. у справі № 2-5306.

289. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 18.03.2010 р. у справі № 2а-8726/09/2670.

290. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 02.12.2010 р. у справі № 45/163.

291. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 16.05.2012 р. у справі № 4/100 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24171861. – Назва з екрана.

292. Постанова КМУ від 28.09.1996 р. № 1175 «Положення про порядок та умови проведення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів» [Електронний ресурс] // Урядовий кур'єр. – 1996. – 14 листоп. (№ 213–214). – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/I_doc2.nsf/link1/KP961175.html. – Назва з екрана.

293. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 25.07.2006 р. у справі № 2-А-216-1/06.

294. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про спадкування» від 30.05.2008 р. №7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/. – Назва з екрана.

295. Постанова пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» від 23.12.2005 р. № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/vb001700-05/print1331899656071416. – Назва з екрана.

296. Постанова пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» від 21.12.2007 р. № 11 // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 1.

297. Постанова пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 6.11.2009 р. № 9 // Закон і Бізнес. – 2009. – 5–11 груд. (№ 49).

298. Постанова пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 р. № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09. – Назва з екрана.

299. Постанова Солом'янського районного суду м. Києва від 23.11.2010 р. у справі № 2-2176/10.

300. Потапова, О. А. Принципы гражданского права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. А. Потапова. – Ульяновск, 2002. – 172 с.

301. Потоцький, М. Наукознавчі питання права інтелектуальної власності / М. Потоцький // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права : (Матвєєвські цивілістичні читання) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16 вересня 2010 року. – К., 2011. – С. 323–329.

302. Права, за якими судиться малоросійський народ 1793 року / уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : в 2 т. – К., 2009. – Т. 1. – С. 407–758.

303. Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. № 52/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 24.12.2010 р. № 3307/5) // Офіційний вісник України. – 2010. – № 101. – Ст. 3649.

304. Право власності в Україні : навч. посіб. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 316 с.

305. Правовая защита общественных интересов : Работа общественных организаций при поддержке Фонда Форда. Международный опыт : [пер. с англ. ; в сокращ.]. – М. : Юристъ, 2001. – 224 с.

306. Правовая охрана дизайна : зарубежный опыт // Патенты и лицензии. – 1999. – № 11–12. – С. 19–21.

307. Приписнов, В. И. Механизм действия социальных законов и субъективный фактор / В. И. Приписнов. – Душанбе : Ирфон, 1972. – 175 с.

308. Про авторське право та суміжні права : Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.

309. Про виконавче провадження [Електронний ресурс] : Закон України від 21.04.1999 р. № 606-XIV. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/про%20виконавче%20провадження. – Назва з екрана.

310. Про відчуження земельних ділянок, інших об’єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб та из мотивів суспільної необхідності [Електронний ресурс] : Закон України від 17.11.2009 р. № 1559-VI. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1559-17. – Назва з екрана.

311. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо клінічних випробувань лікарських засобів : Закон України від 12.05.2011 р. № 3323-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 45. – Ст. 479.

312. Про екологічний аудит [Електронний ресурс] : Закон України від 24.06.2004 р. № 1862-IV. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1862-15. – Назва з екрана.

313. Про екологічну експертизу [Електронний ресурс] : Закон України від 09.02.1995 р. № 45/95-ВР. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/про%20екологічну%20експертизу. – Назва з екрана.

314. Про забезпечення заходів щодо виконання Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності і зміцнення моральних засад суспільства [Електронний ресурс] : Закон України від 12.11.1999 р. № 68. – Режим доступу : http://uazakon.com/document/spart53/inx53623.htm. – Назва з екрана.

315. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення [Електронний ресурс] : Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4004-12. – Назва з екрана.

316. Про захист від недобросовісної конкуренції [Електронний ресурс] : Закон України від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/про%20захист%20від%20недобросовісної %20конкуренції. – Назва з екрана.

317. Про захист економічної конкуренції [Електронний ресурс] : Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III – Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2210-14. – Назва з екрана.

318. Про захист суспільної моралі [Електронний ресурс] : Закон України від 20.11.2009 р. № 1296-IV. – Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/. – Назва з екрана.

319. Про зону надзвичайної екологічної ситуації [Електронний ресурс] : Закон України від 13.07.2000 р. № 1908-III. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1908-14. – Назва з екрана.

320. Про інформацію : в редакції Закону України від від 13.01.2011 р. // Вісник Верховної Ради. – 2011. – № 32. – Ст. 313.

321. Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати [Електронний ресурс] : Закон України від 19.06.2003 р. № 979-IV. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/979-15. – Назва з екрана.

322. Про кінематографію [Електронний ресурс] : Закон України від 13.01.1998 р. № 9-1998. – Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2117-12. – Назва з екрана.

323. Про лікарські засоби: Закон України від 4.04.1996 р. № 123/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 22. – Ст. 86.

324. Про міжнародний комерційний арбітраж [Електронний ресурс] : Закон України від 24.02.1994 р. № 4002/XII. – Режим доступу :

http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/про%20міжнародний%20комерційний%20арбітраж. – Назва з екрана.

325. Про нотаріат [Електронний ресурс] : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/про%20нотаріат. – Назва з екрана.

326. Про оренду землі [Електронний ресурс] : Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/про%20оренду%20землі. – Назва з екрана.

327. Про охорону навколишнього природного середовища [Електронний ресурс] // Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/про%20охорону%20навколишнього%20середовища. – Назва з екрана.

328. Про охорону прав на виноходи і корисні моделі [Електронний ресурс] : Закон України від 15.12.1993 р. № 3687-XII. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3687-12. – Назва з екрана.

329. Про охорону прав на знаки для товарів та послуг : Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 36 (зі змінами).

330. Про охорону прав на промислові зразки [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3888-12. – Назва з екрана.

331. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6 [Електронний ресурс] // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 1. – Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1077.829.0. – Назва з екрана.

332. Про рекламу : Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 39. – Ст. 181.

333. Про страхування [Електронний ресурс] : Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/про%20страхування. – Назва з екрана.

334. Про театри і театральну справу [Електронний ресурс] : Закон України від 31.05.2005 р. № 2605-IV.– Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/. – Назва з екрана.

335. Про телебачення і радіомовлення (у редакції закону від 12.01.2006 р. № 2217-IV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/. – Назва з екрана.

336. Про третейські суди [Електронний ресурс] : Закон України від 11.05.2004 р. № 1701/IV. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/про%20третейські%20суди. – Назва з екрана.

337. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю [Електронний ресурс] : Закон України від 19.06.2003 р. № 978-IV. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/978-15. – Назва з екрана.

338. Прохорко, Т. Н. Диспозитивность как принцип российского гражданского права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право) / Т. Н. Прохорко ; Кубан. гос. аграрн. ун-т. – Пермь, 2010. –186 с.

339. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

340. Пунда, О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини / О. О. Пунда. – Хмельницький ; К. : Видавництво Сергія Пантюка, 2005. – 436 с.

341. Радаев, В. В. Экономические интересы при социализме / В. В. Радаев. – М. : МГУ, 1971. – 398 с.

342. Рекомендації Президії Вищого господарського суду України «Про практику застосування господарськими судами земельного законодавства» від 02.02.2010 р. № 04-06/15.

343. Римское частное право / под ред. И. Б. Новицкого и И. С. Петерского. – М. : Юрид. изд-во, 1948. – 583 с.

344. Рішення Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 19.10.2007 р. у справі № 2-4664-200.

345. Рішення Господарського суду Київської області від 01.04.2011 р. у справі № 21/070-10/15.

346. Рішення Господарського суду м. Києва від 18.02.2010 р. № 21/102 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/8508399. – Назва з екрана.

347. Рішення Господарського суду м. Києва від 18.10.2011 р. у справі № 4/100 / [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19161292. – Назва з екрана.

348. Рішення Господарського суду м. Києва від 25.01.2011 р. у справі № 20/362 [Електронний ресурс]. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review. – Назва з екрана.

349. Рішення Господарського суду м. Києва від 26.10.2010 р. у справі № 54/64 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/12201405. – Назва з екрана.

350. Рішення Господарського суду м. Києва від 29.03.2010 р. у справі № 20/31 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/9028098. – Назва з екрана.

351. Рішення Господарського суду м. Київа від 19.11.12 р. у справі № 5011-39/13184-2012 // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27619862. – Назва з екрана.

352. Рішення Господарського суду м. Києва від 02.02.2012 р. у справі № 9/494 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/21442752. – Назва з екрана.

353. Рішення Господарського суду м. Києва від 09.11.2010 р. у справі № 54/63 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/12244625/ – Назва з екрана.

354. Рішення Господарського суду м. Києва від 13.03.2012 р. у справі № 20/238 [Електронний ресурс «Єдиний державний реєстр судових рішень»]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/21889338/. – Назва з екрана.

355. Рішення Господарського суду Рівненської області від 26.11.2010 р. у справі № 10/148.

356. Рішення Господарського суду Хмельницької області від 1.11.2010 р. у справі № 15/282-10 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/12151224. – Назва з екрана.

357. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України від 1.12.2004 р. // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 239. – Додаток «Документи». – С. 7–12.

358. Рішення Красноградського районного суду м. Дніпропетровська від 09.11.2011 р. у справі № 2-942/11 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19306429. – Назва з екрана.

359. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 11.06.2008 р. у справі № 2-663-1/08 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1995689. – Назва з екрана.

360. Рішення Подільського районного суду м. Києва від 24.04.2012 р. у справі № 2-5090/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reyestr.court.gov.ua/Review/24530963. – Назва з екрана.

361. Рішення Роменського міськрайонного суду Сумської області від 30.08.2011 р. у справі № 2-218/2011.

362. Рішення Соломянського районного суду м. Києва від 26.03 2012 р. у справі № 2-1689/12.

363. Рішення Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 14.04.2011 р. у справі № 2-48/11.

364. Рішення судової палати у цивільних справах Апеляційного суду м. Києва від 22.10.2008 р. у справі № 22-6915/08.

365. Рішення Шевченківського районного суду м. Чернівці від 10.11.2008 р. у справі № 2-3528/08.

366. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 26.01.2012 р. у цивільній справі № 2-3855/11 / [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21173253. – Назва з екрана.

367. Рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим від 25.08.2010 р. у справі № 2-203.

368. Рішення Ямпільського районного суду Вінницької області від 14.12.2010 р. у справі № 2о-11.

369. Роботягова, Л. І. Патентування способів лікування людини : морально-правовий аспект / Л. І. Роботягова // Четвертий Національний конгрес з біоетики. – К., 2010. – С. 210.

370. Родионов, А. А. Понятие способов защиты при неисполнении договорных обязательств / А. А. Родионов // Юрист. – № 9. – 2001. – С. 36–39.

371. Роднова, О. М. Судебная защита прав и охраняемых законом интересов акционеров : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Роднова. – СПб., 2001. – 25 с.

372. Рождественский, А. А. Основы общей теории права / А. А. Рождественский. – М. : Изд-во В. С. Спиридонова, 1912. – 157 с.

373. Рождественский, А. А. Теория субъективных публичных прав : Критико-систематическое исследование. Ч. 1. Основные вопросы теории субъективных публичных прав / А. А. Рождественский. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1913. – 290 с.

374. Розова, С. С. Классификационная проблема в современной науке / С. С. Розова // Классификация в современной науке : сб. ст. – Новосибирск, 1989. – С. 159–163.

375. Роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди» від 01.04.1994 р. № 02-5/215 // Юридичний вісник України. – 2002. – № 26.

376. Ромовская, З. В. Защита в советском семейном праве / З. В. Ромовская. – Львов : Выща шк., 1985. – 179 с.

377. Ромовская, З. В. Судебная защита охраняемого законом интереса / З. В. Ромовская // Вестник Львовского университета. – 1983. – Вып. 22. – С. 72–81.

378. Рубець, І. Проблеми правового регулювання посмертних репродуктивних программ / І. Рубець // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 245–252.

379. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.

380. Рыбалко, Е. Ф. К вопросу об особенностях интересов и потребностей у детей в дошкольном возрасте / Е. Ф. Рыбалко / Ученые записи ЛГУ. Сер. филос. наук. – 1959. − № 265, вып. 16. − С. 61–70.

381. Рябов, С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – 2-е вид. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.

382. Рясенцев, В. А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданского права / В. А. Рясенцев // Советская юстиция. – 1962. – № 9. – С. 4–11.

383. Рясенцев, В. А. Ведение чужого дела без поручения / В. А. Рясенцев // Ученые записки Моск. гос. ун-та. – 1946. – Вып. 116 : Труды юрид. ф-та. – Кн. 2. – С. 111–112.

384. Сагатовский, В. М. Основы систематизации всеобщих категорий / В. М. Сагатовский. – Томск : Изд-во Томского гос. ун-та, 1973. – 420 с.

385. Самбор, М. Щодо класифікації інтересу в праві / М. Самбор // Право України. – 2007. – №7. – С. 21–26.

386. Сахнова, Т. В. Интерес и заинтересованность в цивилистическом процессе / Т. В. Сахнова // Развитие процессуального законодательства : к пятилетию действия АПК РФ, ГПК РФ и Федерального закона РФ «О третейских судах в Российской Федерации» : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. юбилею заслуженного деятеля науки РФ, д-ра юрид. наук, проф. Т. Е. Абовой, Воронеж, 15–16 февраля 2008 г. / под ред. Е. И. Носыревой. – Воронеж, 2008. – Вып. 4. – С. 83–98. – (Юбилеи, конференции, форумы).

387. Сборник Законодательства СССР. – 1926. – № 35. – Ст. 252.

388. Сборник Законодательства СССР. – 1932. – № 50. – Ст. 298.

389. Свердлык, Г. Д. Принципы советского гражданского права / Г. Д. Свердлык. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1985. – 199 с.

390. Свитнев, К. Н. Правовые и этические аспекты посмертной репродукции / К. Н. Свитнев // Правовые вопросы в здравоохранении. – 2011. – № 6. –·С. 31–43.

391. Севрюкова, І. Ф. Деякі проблеми захисту права на прийняття спадщини / І. Ф. Севрюкова // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова, 16 березня 2012 р. / [редкол. : В. І. Борисова (відп. ред.) та ін.] ; нац. ун-т «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – С. 218–222.

392. Селіваненко, В. В. Гармонізація прав людини і прав власника патенту на винахід в сфері медицини і фармації / В. В. Селіваненко // Другий

Всеукраїнський конгрес з медичного права, біоетики і соціальної політики, Київ, 14–15 квітня 2011 р. // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 280–285.

393. Семитко, А. П. Правовой режим публичного и частного права / А. П. Семитко // Публичное и частное право: проблемы развития и взаимодействия, законодательного выражения и юридической практики. – Екатеринбург, 1999. – С. 42–47.

394. Сенников, И. Е. Законный интерес как форма выражения правовых возможностей (дозволений) и объект судебно-правовой защиты [Электронный ресурс] / И. Е. Сенников. – Режим доступа : http ://www.yurclub.ru/docs/pravo/1403/13.html. – Заглавие с экрана.

395. Сенюта, І. Біоетичне законодавство України : перспективи становлення та розвитку / І. Сенюта // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 42–49.

396. Сизоненко, В. О. Економічні інтереси – основна ланка перебудови управління / В. О. Сизоненко. – К. : Т-во «Знання», 1989. – 48 с.

397. Синергетика [Электронный ресурс] // Википедия : Свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Синергетика. – Заглавие с экрана.

398. Сиренко, В. Ф. Проблема интереса в государственном управлении / В. Ф. Сиренко. – К., 1980. – 179 с.

399. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14. – Назва з екрана.

400. Сіренко, В. Ф. Інтереси і Влада / В. Ф. Сіренко. – К. : Оріяни, 2006. – 536 с.

401. Скандал: Швеція ставила медичні експерименти на українцях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tsn.ua/ukrayina/skandal-shvetsiya-stavila-medichni-eksperimenti-na-ukrayintsyah.html. – Назва з екрана.

402. Слипченко, С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография / С. А. Слипченко. – Х. : ФОП Мічурина Н. А., 2011. – 336 с.

403. Смирнов, А. М. Правовой статус жертв правосудия и злоупотребления властью как особый вид правового статуса человека : дис. … канд. юрид. наук / А. М. Смирнов. – Х. : Нац. ун-т внутр. дел, 2004. – 183 с.

404. Собрание узаконений РСФСР. – 1918. – № 51. – Ст. 582.

405. Собрание узаконений РСФСР. – 1918. – № 85. – Ст. 889.

406. Собрание узаконений РСФСР. – 1930. – № 38. – Ст. 476.

407. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 4-е. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 1632 с.

408. Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии. Законы. Великобритания. Закон о зарегистрированных промышленных образцах. Дания. Закон о промышленных образцах. – М. : Инф.-изд. центр Роспатента, 2005. – 81 с.

409. Солодкова, С. В. Система производственных отношений социализма: Вопросы теории / С. В. Солодкова. – М. : Мысль, 1977. – 235 с.

410. Солодкова, С. В. Социалистические производственные отношения / С. В. Солодкова, В. И. Єрмаков. – М. : Экономика, 1984. – 141 с.

411. Сорокина, Ю. В. Частное и публичное право как явление правового дуализма / Ю. В. Сорокина // Проблемы взаимодействия отраслей частного права : материалы Междунар. науч-метод. конф. «Проблемы взаимодействия отраслей частного права : доктрина и методика преподавания», Воронеж, 3–4 марта 2006 г. – Воронеж, 2006. – С. 9–22.

412. Спасибо-Фатєєва, І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. / І. В. Спасибо-Фатєєва. – Х. : Золоті сторінки, 2012. – 696 с.

413. Справа № 17/41 Вищого господарського суду від 20.01.2011 р.

414. Справа № 22ц-425 Апеляційного суду Хмельницької області від 24.03.2008 р.

415. Справа № 25/37 Господарського суду Полтавської області від 18.03.2010 р.

416. Справа № 2-55/2011 Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 30.06.2011 р.

417. Справа № 2-6996/11 Дзержинського районного суду м. Харкова від 08.02.2012 р.

418. Стависский, П. Р. Возмещение вреда при спасании социалистического имущества, жизни и здоровья граждан / П. Р. Стависский. – М. : Юрид. лит-ра, 1974. – 128 с.

419. Стефанчук, Р. О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України / Р. О. Стефанчук. – Хмельницький : Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2006. – 170 с.

420. Стефанчук, Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук ; Національна академія наук України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Хмельницький : Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2007. – 626 с.

421. Стеценко, С. Г. Медичне право України : підручник / С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта ; за заг. ред. д. ю. н. проф. С. Г. Стеценка. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.

422. Стоякин, Г. Я. Защита абсолютного субъективного права / Г. Я. Стоякин // Гражданско-правовая охрана интересов личности в СССР : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. О. А. Красавчикова. – Свердловск, 1977. – Вып. 53. – С. 60–67.

423. Стоякин, Г. Я. Понятие «защита гражданских прав» / Г. Я. Стоякин // Проблемы гражданско-правовой ответственности защиты гражданских прав. – Свердловск, 1973. – С. 30–36.

424. Страсбурзька Конвенція Ради Європи про уніфікацію деяких елементів патентного права на винаходи від 27.11.1963 р. (ст. 1) [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994-485. – Назва з екрана.

425. Стучка, П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права / П. И. Стучка. – Рига : Латвийское гос. изд-во, 1964. – 748 с.

426. Субочев, В. В. Законные интересы / В. В. Субочев ; под ред. А. В. Малько. – М. : Норма, 2008. – 496 с.

427. Субочев, В. В. Теория законных интересов : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Субочев ; ГОУВПО «Тамбовский государственный университет». – Тамбов, 2009. – 490 с.

428. Суханов, Е. А. Система частного права / Е. А. Суханов // Вестник МГУ. Сер. 11, Право. – 1994. – № 4. – С. 21–32.

429. Суховерхий, В. Л. О развитии гражданско-правовой охраны личных неимущественных прав и интересов граждан / В. Л. Суховерхий // Правоведение. – 1972. – № 3. – С. 27–34.

430. Талапина, Э. Публичные функции в экономике / Э. Талапина, Ю. Тихомиров // Право и экономика. – 2002. – № 6. – С. 3–7.

431. Тархов, В. А. Гражданское право: общая часть : курс лекций / под ред. В. А. Рыбакова. – Чебоксары : Чувашское книжное изд-во, 1997. – 331 с.

432. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – 980 с.

433. Терєхова, О. О. Здійснення, охорона та захист суб’єктивних спадкових прав : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 // О. О. Терєхова ; Харківський нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – 193 с.

434. Тимченко, Г. П. Способы и процессуальные формы защиты гражданских прав : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г. П. Тимченко. – Х. : Нац. акад. Украины имени Ярослава Мудрого, 2002. – 180 с.

435. Тихомиров, Ю. А. Интерес в публичном и частном праве : согласование и противоборство / Ю. А. Тихомиров // Интерес в публичном и частном праве : сб. ст. – М., 2002. – С. 4–11.

436. Тихомиров, Ю. А. Публичное право / Ю. А. Тихомиров. – М. : НОРМА, 1995. – 680 с.

437. Тихонравов, Ю. В. Основы философии права : учеб. пособ. / Ю. В. Тихонравов. – М. : Вестник, 1997. – 608 с.

438. Ткаченко, Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношения : монография / Ю. Г. Ткаченко. – М. : Юрид. лит., 1980. – 320 с.

439. Торган, К. Э. Имущественные интересы государственного производственного объединения в гражданских правоотношениях : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра юрид. наук : 12.00.03 / К. Э. Торган. – МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1983. – 45 с.

440. Трипольский, В. А. Социальные интересы и воспитание личности / В. А. Трипольский. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 215 с.

441. Трубецкой, Е. Н. Труды по философии права / Е. Н. Трубецкой ; вступ. ст., сост. и прим. И. И. Евлампиева. – СПб. : Изд-во РХГИ, 2001. – 543 с.

442. У справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України : Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 9. – Ст. 332.

443. Уланова, В. Про відповідальність за користування чужими коштами / В. Уланова // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 5. – С. 41–44.

444. Ус, М. В. Колізії суб'єктивних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. В. Ус ; Національна юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 217 с.

445. Ухвала Апеляційного суду Чернівецької області від 31.08.2011 р.

446. Федюк, Л. В. Система особистих немайнових прав у цивільному праві : автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. В. Федюк ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 16 с.

447. Философия : учеб. пособ. / общ. ред. и сост. П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект ; МГУ им. М. В. Ломоносова, 2000. – 571 с.

448. Философская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. − М. : Сов. энцикл., 1970. – 728 с.

449. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1975. – 495 с.

450. Философский энциклопедический словарь. – Изд. 2-е. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.

451. Флейшиц, Е. А. Личные права граждан в гражданском праве Союза ССР и капиталистических стран / Е. А. Флейшиц // Ученые записки Всесоюзного института юридических наук НКЮ СССР. – М., 1946. – Вып. 6. – С. 84–96.

452. Ханипов, А. Т. Интересы как форма общественных отношений / А. Т. Ханипов ; отв. ред. А. К. Черненко, А. А. Чегулин; АН СССР, СО Институт истории, филологии и философии. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд-ние, 1987. – 255 с.

453. Харитонов, Е. О. Гражданское право : частное право, цивилистика, физические лица, юридические лица, вещное право, обязательства, виды договоров, авторское право, представительство : учеб. пособ. / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. – Одесса : К.А.С.К., 2001. – 832 с.

454. Харитонов, Є. О. Історія приватного права Європи : Західна тенденція / Є. О. Харитонов. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – 328 с.

455. Харитонов, Є. О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства : Європейські традиції / Є. О. Харитонов. – Вид. 2-ге, доп. – Х. : Одісей, 2006. – 624 с.

456. Харитонов, Є. О. Цивільне і сімейне право України : навч.-практ. посіб. / Є. О. Харитонов, О. М. Калітенко, В. М. Зубар та ін. ; за ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. – Х. : Одісей, 2003. – 640 с.

457. Харитонов, Є. О. Цивільне право : навч. посіб. / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К. : Істина, 2001. – 630 с.

458. Харитонов, Є. О. Цивільні правовідносини : монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Одеса : Фенікс, 2011. – 456 с.

459. Хаскельберг, Б. Л. Гражданское право : избранные труды / Б. Л. Хаскельберг. – Томск : Красное знамя, 2008. – 438 с.

460. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. : [пер. с нем.]. Т. 1 / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 480 с.

461. Цибульська, О. Ю. Правовідносини, що виникають внаслідок заповідальних розпоряджень за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 // О. Ю. Цибульська ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2011. – 19 с.

462. Цивільне право України (в запитаннях і відповідях) : навч. посіб. / за ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. – Х. : Одісей, 2005. – 576 с.

463. Цивільне право України : курс лекцій : у 6 т. Т. 1 / Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін [та ін.] ; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. – Вид. 2-ге, виправ. та доп. – Х. : Еспада, 2008. – 680 с.

464. Цивільне право України : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу [та ін.] ; за ред. Р. О. Стефанчука. – К. : Прецедент, 2005. – Режим доступу : http://ukrlibrary.com.ua/books/20/5/index.html. – Назва з екрана.

465. Цивільне право України : навч. посіб. / за заг. ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К. : Істина, 2004. – 224 с.

466. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Ін Юре, 2004. – 480 с.

467. Цивільне право України : підручник. Загальна частина : у 2 т. Т. 1. Академічний курс / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 696 с.

468. Цивільне право України. Кн. 2 / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 1176 с.

469. Цивільне право : підручник : у 2 т. Т. 2 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – 816 с.

470. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.

471. Цивільний кодекс України : коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – Х. : Одісей, 2003. – 586 с.

472. Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина, 2004. – 928 с.

473. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 5. Право власності та інші речові права / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : ФО-П Лисяк Л.С., 2011. – 624 с. – (Коментарі та аналітика).

474. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http ://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0008.html. – Назва з екрана.

475. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15. – Назва з екрана.

476. Чайка, А. А. Принцип надлежащего исполнения обязательств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. А. Чайка ; Волгоград. акад. МВД России. – Рязань, 2007. – 207 с.

477. Ченцов, Н. В. Объем правовой защиты в гражданском судопроизводстве / Н. В. Ченцова // Правоведение. – 1993. – № 1. – С. 64–76.

478. Ченцов, Н. В. Проблемы защиты государственных интересов в гражданском судопроизводстве / Н. В. Ченцов. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1989. – 198 с.

479. Чепис, О. І. Інтереси в цивільному праві: сутність, місце та особливості захисту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03. / О. І. Чепис ; ХНУВС. – Х., 2010. – 10 с.

480. Черниловский, З. М. Всеобщая история государства и права [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http ://adhdportal.com/book_3133_chapter_15__Glava_tretja_Drevnijj_Rim.html. – Заглавие с экрана.

481. Черняк, Ю. И. Анализ и синтез систем в экономике / Ю. И. Черняк. – М. : Экономика, 1970. – 151 с.

482. Чесноков, Д. И. Исторический материализм / Д. И. Чесноков. – М. : Мысль, 1965. – 528 с.

483. Чесноков, Д. И. Общественный интерес и механизм действия социального закона / Д. И. Чесноков // Вопросы философии. – 1966. – № 9. – С. 5–11.

484. Чечина, Н. А. Объем правовой защиты в гражданском судопроизводстве / Н. А. Чечина // Правоведение. – 1993. – № 1. – С. 36–47.

485. Чечот, Д. М. Проблема защиты субъективных прав и интересов в порядке неисковых производств советского гражданского процесса : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Д. М. Чечот ; ЛГУ. – Л., 1969. – 31 с.

486. Чинакова, Л. И. Об интересах, их объективности и субъективности / Л. И. Чинакова // Экономические науки. − 1971. − № 7. − С. 8–16.

487. Чукреев, А. А. Добросовестность в системе принципов гражданского права / А. А. Чукреев // Журнал российского права. – 2002. – № 11. – С. 100–104.

488. Шевченко, Я. Н. Теоретические проблемы правового регулирования гражданской ответственности несовершеннолетних за правонарушения :

автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Я. Н. Шевченко ; Харьковский Ордена Трудового Красного Знамени юридический институт имени Ф. Э. Дзержинского. – Х., 1982. – 32 с.

489. Шевчук, С. Судовий захист прав людини : Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2006. – 848 с.

490. Шершеневич, Г. Ф. Общая теория права. Философия права. Т. 1. Часть теоретическая. Вып. 1–4 / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Издание Бр. Башмаковых, 1910. – 839 с.

491. Шершеневич, Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 2 / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Статут, 2005. – 462 с.

492. Шик, О. Экономика. Интересы. Политика : пер. с чешск. / О. Шик. − М. : Прогресс, 1964. − 148 с.

493. Шишкин, С. А. Состязательность в судебном механизме защиты гражданских прав : дис. … канд. юрид. наук / С. А. Шишкин. – М., 1996. – 166 с.

494. Шпотаківська, О. В. Суспільні та особисті інтереси у кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Шпотаківська ; Київська національна академія внутрішніх справ. – К., 2005. – 193 с.

495. Шубина, Т. Б. Теоретические проблемы защиты права : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. Б. Шубина ; Самарская гос. Ордена «Знак почета» эконом. акад. – Самара, 1997. – 228 с.

496. Щетинкина, М. Ю. Реализация и ограничение действия принципа свободы договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. Ю. Щетинкина. – М. : МГУ имени М. В. Ломоносова, 2009. – 201 с.

497. Щукина, Г. И. Проблема познавательного интереса в педагогике / Г. И. Щукина. – М. : Педагогика, 1971. – 352 с.

498. Энциклопедия : Ученые России. Ученые стран СНГ и ближнего зарубежья [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.famous-scientists.ru/list/874. – Заглавие с экрана.

499. Юридический энциклопедический словарь / под ред. Н. Л. Туманова. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 415 с.

500. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 2. Д–Й / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1999. – 744 с.

501. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – 792 с.

502. Юрченко, О. О. Право на защиту и способы защиты охраняемого законом интереса в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. О. Юрченко ; Тверский гос. у-нт. – Тверь, 2005. – 156 с.

503. Явич, Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 285 с.

504. Яковлев, В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В. Ф. Яковлев – 2-е изд., доп. – М. : Статут, 2006. – 240 с.

505. Ясинок, М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. М. Ясинок ; Нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 188 с.

506. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS Agreement) [Electronic Source]. – 1996. – P. 19. – Mode of access : http://www.wto.org. – Title from a screen.

507. Haan, E. Historischer materialismus und marxistische Soziologie / E. Haan. − Berlin, 1968. − 124 s.

508. Katz, Gail A. Parlaix c. CECOS: Protecting Intent in Reproductive Technology [Electronic Source] / Gail A. Katz // Harvard Journal of Law & Technology. – 1998. – Vol. 11, № 3. – Mode of access : http://jolt.law.harvard.edu/articles/ v11.php. – Title from a screen.

509. Klink, J. 50 Years of Publicity Rights in the United States and the never-ending Hassle with Intellectual Property and Personality Rights in Europe / Jan Klink // Intellectual Property Quarterly. – 2003. – Is. 4. – P. 363–387.

510. Logeais, E. The French Right of Image: An Ambiguous Concept Protecting the Human Persona / Elisabeth Logeais, Jean-Baptiste Schroeder // Loyola L. A. Ent. L. J. – 1998. – Vol. 18. – P. 511–525.

511. Making the Position of Governments in the Field of Politics Stronger : The 12th Conference of Experts of UNO on the Point of State Management. – N. Y., 1995. – 22 p.

512. McIver, R. M. Community / R. M. McIver. – L., 1924. – 186 p.

513. Nimmer, M. The Right of Publicity / Melville Nimmer // Law & Contemporary Problems. – 1954. – Vol. 19. – P. 203–216.

514. Perry, R. General Theory of Value / R. Perry. – N. Y., 1926. – 358 p.

515. Systema [Electronic Source] // Wikipedia. – Mode of access : www.wikipedia.org/wiki/. – Title from a screen.

516. The Court of Appeal of the state of California third appellate district. C055516 (Sup.Ct.No. 05PR01333) [Electronic Source]. – Mode of access : http://divorcedigestforum. – Title from a screen.

517. The New Encyclopedia Britanica: in 29 vol. 15th edition. – Chicago : University of Chicago, 1989. –1460 p.

518. The New Universal Library : in 21 vol. V. 7. – London : The Caxton Publishing Company London, 1967. – 612 p.

519. The Politics of Law : a Progressive Critique / Edited by David Kairys. – N. Y. : Basic Books, 1998. – 738 p.

520. World Book : Encyclopedia : in 22 vol. V. 10. – Chicago, IL : World Book, Inc. World Book, Inc., a Scott Fetzercompany. – 526 p.